

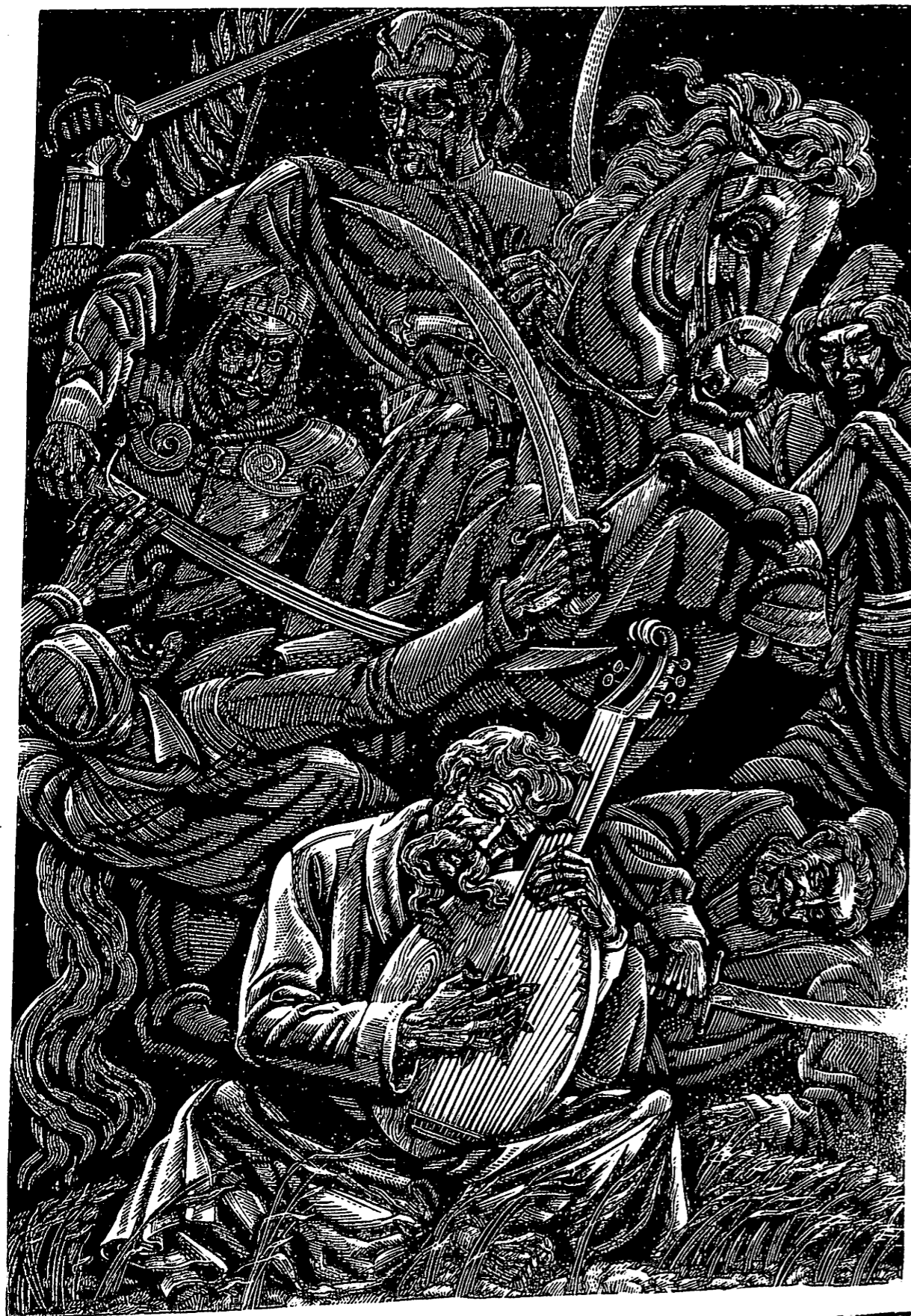
Григор'єв-Наш

історія України

В НАРОДНИХ
ДУМАХ ТА
ПІСНЯХ

Для середнього
та старшого
шкільного віку

Художник
ВАСИЛЬ ЛОПАТА

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1993

Це видання не має в сучасному українському книгодрукуванні аналогів як за своєю побудовою, унікальним художнім оформленням, так і за зібраним у ньому безцінним — на вагу духовного золота! — історичним матеріалом.

Карби героїко-драматичної долі нашого українського народу тут постають крізь чесний голос невмирущої народної пісні, крізь відкриту душу правичної народної думи — саме в них найоб'єктивніше оживає історія України. І все це самотньо й органічно поєднується з історичними розвідками Григор'єва-Нашого (справжнє прізвище Никифор Григорій), активного громадського і політичного діяча, члена Центральної Ради, міністра освіти в уряді Української Народної Республіки, пізніше керівника українського відділення радіостанції «Голос Америки».

Редактор

та упорядник ілюстрацій

АНДРІЙ ДЕМИДЕНКО

Друкується за виданням:

Григор'єв-Наш. Історія України
в народних думах та піснях. —
К.: Видавниче товариство «Криниця», 1918

ПРО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ РІДНОЇ ІСТОРІЇ

I. Мета

Ніхто, напевно, не стане сперечатися з тим, що *навчання дітей рідної історії — це перший ступінь національного освідомлення*, бо хоч, скажімо, діти й знають рідну мову, навіть граматику її та й класичні зразки рідної літератури, то все ж таки цього ще мало задля того, щоб поставити дитину на міцний науковий ґрунт національної свідомості, національного самовпевнення, без якого людина завше вагається й не знає, куди їй пристати.

Щоб вважати себе членом певної нації, мало знати й любити свій народ. Життя дало нам тисячі таких типів, що й знають про неньку-Україну, навіть люблять її, а все ж таки це не перешкоджає їм вважати себе «общеросами». Любов, не маючи під собою розумового ґрунту, досить часто переходить в межі сердечної етнографії, в пла-тонічні маніловські побажання, якими вимощено пекло.

Людина лише тоді стає активним, не мертвим членом нації, коли досконально знає, хто вона й з якого вона роду, коли дійсно знає свій народ, знає його історичну долю, його колію в історичнім житті, його природжену національну вдачу, здібності, хист, одним словом, знає й виразно відчуває ті прикмети, що відзначають його як окрему націю; коли знає, що в того народу є вічно цінного, характерного і що тимчасового, поверхового; коли розуміє, чому саме цей народ має такі-то риси національного обличчя, а не інші; коли безпосередньо не тільки відчуває всіма фібрами душі, а й впевнено, щохвилини розуміє свою органічно-психологічну приналежність до такої-то нації, а не до іншої.

Виразно й глибоко відчувати приналежність до певної нації має спромогу лише той, хто *з малку зрісся з нацією*, хто з малку звик дивиться на рідну націю, як на щось міцне, віковичне, закономірне, що з давніх-давен і при всяких умовах існувало, існує й буде існувати, що існує на якихось непорушних залізних законах і через те ніколи не руйнується, а навпаки — міцніє.

Для такої людини нація — ланцюг з найміцнішого заліза, а вона сама лише нерозривне кільце його; для такої людини нація — непорушна скеля, кремень, а вона сама лиш зерня його.

Та ж людина, що з малку не звикла ясно відрізняти свою націю від інших, що недобачає віковичних законів національного гурту-

вання людей, не відчуває їх на собі, недобачає, що її прив'язує до тієї чи іншої нації, недобачає характерних рис рідної нації, — та людина помаленьку відривається од національного ґрунту. Вона й знає свою націю, часом навіть одверто й широко величає себе членом її, але не відчуває тісного органічно-психологічного зв'язку з нею, а через те й не живе її життям, не горює її горем, не радіє її радощами; а коли все це й відчуває часом, то не розуміє його, не знає, що треба, відповідно тому і не звертає потрібної уваги, не помічає сучасних пекучих національних потреб та вимог і не дбає про задоволення їх, а «рассудку вопреки, наперекор стихиям» силкується позбутись якихось незрозумілих «сентиментальностей».

Така людина часто вагається в своїх відносинах до рідної нації, не знаючи, коли і на яку ногу ступити; душа її прагне до рідного, а розум, не маючи певного знання про те рідне, шукає якісь інші, чужі, «світові», «наукові», «общепринятія», стежки до задоволення душевної жадоби.

Така людина двоїться в своїх поглядах і відносинах до рідного.

Скільки-то ми, наприклад, знаємо людей, що виходять з наших рідних суто українських сіл, які знають і мову, і звичаї, навіть і літературу, а все-таки чужі українській нації?

Скільки-то ми знаємо українських селянських дітей, що пройшли через московську гімназію або іншу школу й забули свою приналежність до української нації, згубили всякі зв'язки з нею?

Скільки-то ми знаємо тих, «каючихся», що тільки по вищих школах довідуються, хто вони, і закладають свої гуртки, громади і т. ін, щоб повернутися до рідної нації.

І все це лиш через те, що в них змалку не розбуджено глибокої свідомості про своє національне походження, не дано знання про самих себе, а через те й не вироблено глибокого переконання в своїх поглядах на своє національне походження.

Все це ті люди, що змалку не зазнали рідної матері; це ті, що виростили національними сиротами, це ті «приймаки», яким ніхто ані разу завчасу не сказав, що в них є рідна мати, яка жде їх не діждеться і кличе-благає, звертаючись до їхнього синівського серця, не блукати сиротами по чужих степах та ярах, наймитами по чужих господарях, бурлаками по непевних шляхах, а вернутися в рідну оселю й зажити в ній хазяїнами, це ті, що виростають на правах «приймаків» і забувають, хто вони і що вони, й не здогадуються, що їх лиш «усиновлено».

Виростають вони без материнського слова, без материнської ласки й забувають своє рідне. Пізніше й відчувають, що згубили щось дороге, цінне, й шукають його, бажають повернутися до нього, але виховання, звички і т. ін. встигають до того часу накласти вже на них свою руку і не пускають туди, куди душа прагне.

Душа їх відчуває, що вони не в рідній хаті, їм хочеться повернутися до рідного, та не знають вони, де воно й яке воно, не знають певної стежки до нього. Часто-густо через свою несвідомість та страх перед працею вони не широко звертаються до рідного і своєю непевною поведінкою, своїми вчинками руйнують те, до чого несвідомо прагне душа їхня.

Отже, щоб не було таких національних калік, ми повинні дітей своїх змалку виховувати з ясним і певним національним поглядом, ми морально зобов'язані подбати, щоб діти наші не були безбатченками і не блукали по чужих хатах, щоб на них не тикали пальцями, як на байстрят та перевертнів, щоб не глузували з їхньої безрідності та щоб і вони самі не поприкали нас недбальством, недоглядом; щоб вони знали, хто їх батьки і чий вони діти; щоб знали, що і в них є певна родина, що вони члени певної нації, яка так само віковична, як і інші; яка так само має свої власні вартості, як і інші; що має й такі цінності, яких інші не мають; що накладає на них таке саме виразне своє тавро, як інші накладають на своїх синів; щоб вони знали, що перескочити в іншу націю або в «безнацію» неможливо; щоб знали, що хоч і вважатимуть себе за членів іншої нації або «безнації», то все-таки насправді будуть лиш покручами, перевертнями, а не чим іншим.

Ми повинні виплекати, розвинути в своїх дітях не тільки любов до рідної нації, а й ту розумову свідомість вартості своєї нації, що зветься національними гордощами.

Ми повинні так виховати своїх дітей, щоб вони не тільки не почували якоїсь ніяковості, зараховуючи себе до української нації (що, на жаль, тепер часто трапляється через брак виховання), а навпаки, щоб зараховування до української нації було їхніми гордощами.

Осягнути все це можна тільки тоді, як завчасу звернути увагу на національне виховання дітей. А таке виховання, на нашу думку, неодмінно й тісно зв'язане з навчанням дітей рідної історії. Тим-то навчання дітей історії набирає у нас особливої ваги і примушує виробити принципи і способи навчання, які найшвидше дали б бажані наслідки. Тим більше, що способи навчання дітей рідної історії — це непочатий перелік не тільки у нас, а навіть і в російській методиці, в російській школі.

Способи ж навчання мови, арифметики і інших наук можна легко на якийсь час запозичити хоч би і в росіян, навчання історії стоїть так кепсько й там, що позичать мало що й є. Отже, необхідно нам самим ці способи вигадати й обміркувати.

II. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ

Щоб кинути в дитячу душу зерно національних гордоців і запалити в ній вогник національної свідомості, досить виразно, художньо, з захопленням прочитати яке-небудь оповідання з козацької старовини.

Всім, певно, відомо, який вплив роблять на дитячу душу оповідання про Б. Хмельницького, Наливайка, Острияницю, Запорозьку Січ і т. ін. Та нема нічого й труднішого (розуміється, в наші часи й при наших умовах національного життя), як виплекати те зерно у буйну, здорову, міцну рослину; нема нічого труднішого, як підтримувати перший вогник та розжеврювання його в постійний, рівний і незгасимий вогонь національної свідомості.

Чи досить же для цього зазначених і подібних їм оповідань? Чи надовго лишається слід від них і який, власне, слід? Чи лишають вони слід в розумі дитини? Чи дають вони матеріал для розуміння сучасного українського національного життя? Чи дають ґрунт для сучасної національної свідомості? Чи не правда ж те, що більшість таких оповідань розбухує лиш мрії, а не показує шляху до здійснення їх? Через те діти звикають дивитися на українське життя, на українські традиції лише як на минуле, що живе тільки в спогадах. Україна ввижається їм лише як гарна давня казка, про яку можна помріяти, але до життя ніяк прикласти не можна. Перед нами завдання не тільки захопити дитячу душу на час, розбухати її мрії. Нам треба дати поживу розумові, дати такий матеріал, в який розбухана мрія втілювала б свої поривання й пересажувала б їх із казкового краю в дійсне життя. А того одними оповіданнями ніяк не вдієш.

Художніми оповіданнями можна і потрібно користуватись як підбадьорюючим матеріалом, але задля серйозного розвитку національної свідомості треба пошукати інших стежок.

Щоб дати дитині правдиве, систематичне й міцне національне виховання, треба навчати її рідної історії і навчати так, щоб вона з самого початку й до самого кінця йшла рівним твердим кроком і певним шляхом, не застрибуючи наперед і не засиджуючись, де не треба. А щоб цей шлях був ясним і не тяжким, треба подавати дитині такий матеріал, суть якого вона не тільки відчувала б душею, а й легко розуміла, закріплювала та й зв'язувала одне з другим без сторонньої помочі і робила відповідні висновки щодо сучасного життя.

Такого свідомого відношення дітей до історії можна досягнути лиш в тій разі, коли перші вже виклади зв'язувати з дійсним життям. Для цього мусимо починати вивчення історії не з книжки, а з життя. Цим самим ми привчимо дитину цікавитися не реченнями, а змістом.

Коли ж діти вчаться по книжці, то звикають лиш заучувати оповідання, переказувати їх, не добираючись до змісту, звикають, в кращім разі, зв'язувати готове з готовим, а не навчаються з фактів життя робити загальні історичні висновки, не навчаються сучасне явище ставити на історичний ґрунт та порівнювати його з історичними подіями, через що й складається у них погляд на історію як на якийсь архів непотрібного для сучасного життя матеріалу, і історія здається їм мертвою, непотрібною.

В цім легко пересвідчитись, звернувши увагу на вихованців сучасної російської школи. Ми часто бачимо людей з вищою освітою, навіть серйозних людей, які не мають певного історичного світогляду і через це дивляться на історію тільки як на щось минуле й до сучасного життя непридатне.

Історія для них має вартість лише як приємні романтичні спогади про старовину.

Таке незацікавлення історією й невміння користуватись нею в сучаснім житті в великій мірі залежить від того, як ці люди навчались історії, а особливо як викладалась їм історія, бо перші часи, звичайно, задають тон і надалі: коли спочатку дитину не зацікавити і не поставити справу на певний ґрунт, то після вже нелегко направити.

Хоч в російській школі навчання історії займає досить почесне місце, але мусимо сказати, що ведеться воно занадто кепсько. Дітей не вчать розуміти історію як ґрунт народного життя, як джерело, з якого сучасне життя черпає потрібні висновки для керування свого поступу, а примушують заучувати деякі епізоди, характеристики, ймення, роки і т. ін. Діти, скінчивши курс, не знають, до чого свої історичні знання прикласти, навіщо здалось би їм те все, що вони запам'ятали.

В російській школі майже на всім просторі Росії існує спосіб викладати історію лише оповіданнями. Вчитель розповідає, а діти мусять вислухати, закріпити, а потім ще й «підзубити». От і все.

В російській школі до цього часу не було навіть ні одного порядного підручника по історії, особливо для початкових шкіл. Ні змістом, ні мовою, ні способом викладу вони не відповідають своєму призначенню.

Отже, маючи на меті навчати своїх дітей історії як слід, маючи на меті поставити історію на ґрунт національного виховання, ми повинні уникати тих помилок, що робляться в російській школі, ми повинні завжди пам'ятати, що: а) історію треба викладати так, щоб дитина з самого початку й до самого кінця курсу відчувала, що вчить вона не про когось, а про себе, про своїх батьків, дідів, прадідів, про свій рід, вчить те, що лишило слід

у її сучаснім житті, так чи інакше завжди впливає на це життя і вимагає тих чи інших вчинків, того чи іншого поводження; б) *не можна напихати голову дитини готовими оповіданнями, йменнями, роками і т. і., бо це забиває лиш її баки, а не викликає розумової діяльності; в) увесь час наука історії та історичних законів повинна складатися з живих розмов, знайомих прикладів з рідного життя, порівнянь сучасного з минулим і т. ін.*

Підручником користуватися слід якнайобережніше, аби лише пригадати, про що була розмова; г) не історію вивчати живим життям, а навпаки — *сучасне життя пояснювати історичними законами*; д) перше ніж почати курс історії, неодмінно потрібно, так би мовити, ввести дитину в курс історії, щобто добре з'ясувати на живих, зрозумілих прикладах, що таке історія і для чого вона потрібна.

III. ПЕРШИЙ ОБСЯГ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ІСТОРІЮ

Курс навчання дітей рідної історії неодмінно треба розкласти на кілька концентричних обсягів, принаймні хоч на два.

В такому разі перший обсяг забере підготовку до вивчення історії, знайомство з характернішими рисами історичного побуту й життя народу, з головнішими його особливостями, а по можливості і з найвидатнішими подіями.

Другий обсяг забере ширше знайомство з більшістю видатних подій і діячів рідної історії, починаючи з перших відомостей про осаді слов'ян на Дніпрі й закінчуючи нашими часами.

Це головні два обсяги: решту ж можна завше додавати, щоразу розширюючи програми і поглиблюючи відомості та свідомість дітей.

Підготовлюючи дітей до свідомого вивчення історії рідного народу, учитель повинен з першого ж разу спинитися на докладному з'ясуванні необхідних історичних термінів і утворенні правдивих, відповідних їм понять, як, наприклад, держава, нація, історія і т. ін. Треба це зробити з самого початку вже хоч би тому, щоб зразу при звичаї дітей до правильного розуміння і вживання цих термінів. Особливо це треба зробити, щоб запобігти всяким непорозумінням та помилкам, зв'язаним із спільністю початку історії Російської держави з історією українського народу.

Головне завдання учителя при навчанні дітей історії однієї нації — добре навчить їх ясно й легко відрізнити історичне життя (склад, умови, характер, поступ і т. ін.) цієї нації від життя тих націй, з якими вона через ті чи інші причини мала

близькі стосунки, а може, навіть деякий час і спільно жила.

Отже, найширше вивчення з самого початку *різниці між державою й нацією*, вивчення, що таке держава, а що нація, на нашу думку, має велику рацію. В такому разі, дитина при дальшому викладі сама матиме спроможу зрозуміти, що треба рахувати до історії рідного народу, а що до історії тієї держави, під якою він перебував.

Таке вивчення учитель легко міг зробити, переказавши характерні ознаки держави й нації і розтлумачивши ці поняття як слід. Але з досвіду відомо, що хоч би як гарно вчитель пояснював ті чи інші поняття, а коли діти самі їх не утворили з відомого й зрозумілого їм матеріалу, то вони й ненадовго, не міцно й не ясно засядуть у дитячій голові.

Коли діти приймають лиш на віру чужі відомості, не збираючи й не систематизуючи та не розвиваючи власних, то тоді робота надається лише пам'яті, а не розуму й свідомості. Наша ж мета розвинути якнайширше свідомість. Отже, уникаючи тодування готовими фразами й формулами, маючи на меті привчити дитину до того, щоб, скінчивши науку, вона сама робила відповідні висновки з життя, учитель, щоб утворити поняття «держава», попереду повинен утворити поняття про деякі спілки, які хоч трохи відомі дітям, які ближче стоять до них в житті.

Для того він випитує у дітей, з ким вони живуть вкупі, чи живе хто наодинці, чи взагалі в селі живе хто сам і т. ін. Далі випитує, які гуртки або громади людей діти знають: змушує переказати про ті громади, хто що знає, а коли діти самі цього не зуміють зробити, то допомагає їм, пригадаючи те, що вони знають, але не звернули на це уваги, і цим утворює поняття, що люди взагалі і живуть спілками, такими чи іншими.

З усіх зразків гуртового життя найбільше відома сім'я. Вона є першим зразком людського гуртування. Тим-то учитель після того, як діти перелічать, як вони знають гуртки, докладніше спитанється на вивченні, *що таке сім'я*. Він розпитує, з ким діти живуть, яких родичів мають, чи всі родичі вкупі живуть, які й чому вкупі живуть, а які й чому порізно; як вони працюють — чи на гурт, чи порізно, хто порядує в гурті; чи всі слухаються старшого; чи можна жити в одній хаті, не слухаючись гурту або старшого; чи все, що захоче, може старший зробити; чи нема й над ним старшого, хоч поза сім'єю і т. ін. І нарешті запитує: «Як же зветься той гурт людей, який складається з близьких родичів, що живуть в одній хаті або на однім подвір'ї, спільно працюють і слухаються одного хазяїна?»

Розуміється, що з відповіддю діти не забаряться. Тоді вчитель ставить питання навпаки — що ж таке сім'я? І діти, добре

зрозумівши характерні ознаки сім'ї з попередньої розмови, самі вкладуть свою відповідь в формулу попереднього запитання вчителя. Коли ж діти не дадуть правдивої або повної відповіді на перше або друге запитання, то вчитель мусить, натякаючи ще про дещо, запитати наново, наприклад: скільки в сім'ї хазяїв, чи кожен в сім'ї робить порівно, чи чужі люди складають сім'ю і т. ін. Цим учитель яскравіше визначить характерні ознаки сім'ї, і діти зрозуміють, як треба відповідати на перше запитання.

Ні в якому разі вчитель не повинен сам формулювати або занадто допомагати дітям підбирати речення, щоб висловити свої поняття. Скрізь і завше треба домагатися, щоб діти самі вишукали й прибрали для тих нових понять, які утворюють, і відповідні слова та речення. Це привчає їх не звикати на чужу поміч, а покладатися лише на власні сили, привчає виробляти мову, а разом з тим і мислення.

Та й сам процес вишукування й підбирання найкращого вислову до нового поняття зацікавлює дітей, викликаючи конкуренцію, «хто краще скаже», а це лише сприяє науці.

Само собою, що не треба вимагати того, щоб усі діти неодмінно спинялися на однім реченні-формулі. Один школяр може викласти своє поняття такими словами; другий — анітрохи не затемнюючи — те саме поняття викладе іншими, а третій — ще іншими і т. д., це лише сприяє виробленню мови. Отже, досить, коли кожне таке речення лиш правдиво малює поняття, хоч би цілком відрізнялось словами. Вчитель навіть повинен сам дбати й заохочувати дітей, відмічаючи й хвалячи всяке, відмінне в словах, але правдиве по змісту, речення, щоб кожна дитина висловлювалась по-своєму.

Однак не треба думати, що коли вимагається, щоб кожна дитина сама придумувала формулу, то щоб її ж вона й заучувала назавше. Річ у тім, що слово консервує поняття. Коли ми запам'ятаємо добре формулу, то надовго лишаємо в голові й поняття.

Консервування стає міцним лише тоді, коли формулу частіше згадувати, повторювати.

Чи має ж учитель можливість прослідкувати за тим, щоб кожна дитина правильно повторювала саме ту формулу, яку вона вперше сама склала, не гублячи деяких слів і не добавляючи тих, які вона почує від товаришів?

А коли вчитель не має можливості доглянути, щоб кожна дитина щоразу слово в слово повторювала свою власну формулу, то діти неодмінно позмішують власні вирази з виразами товаришів і щоразу в них буде складатися нова формула і вони не матимуть спроможності міцно й надовго її запам'ятати.

Отже, уникаючи цього, вчитель, після того як більшість складе власні формулівки, вибирає з них найкращу, найвдалішу

або з кількох складає одну найяснішу і наказує одному школяреві записати її на шкільній дошці, а решті — переписати в свої зошити. Оце вже речення-формулу, як найкращу, неодмінно треба заучити дітям слово в слово назавше.

Зошитам, в яких діти записують підібрані гуртом речення-формули, ми надаємо велике значення.

Підручників спочатку зовсім не треба, бо вони лише псують справу: привчають дітей не домірковуватися до всього власним розумом, а заглядають, «як то в книжці написано». Навіть тоді, коли дітям даватиметься стільки матеріалу, що записать його вони не матимуть спромоги й мимоволі прийдеться користуватися готовим підручником, не слід зловживати ним. Він потрібен лише, аби по ньому пригадувати те, про що раніше вчилася. Всякий же новий виклад, нові відомості повинні заучуватися перш за все з розмови, з бесіди.

Однак коли я кажу, що не слід зловживати підручником, то це ще не означає, що його зовсім не треба. Не зловживати підручником значить: а) доглядати, щоб діти не заглядали до нього під час нового викладу; б) не вимагати, щоб діти складали свої формули словами підручника; в) доглядати, щоб діти не заучували по підручнику й того, чого не розуміють; г) вимагати, щоб діти виучене по підручнику вміли переказати і своїми словами; д) не триматися сліпо рамок програми і тексту підручника і т. ін.

Однак це все не виключає потреби підручника, розуміється, коли він підходящий. У всякій науці є такі речі, які треба завчити слово в слово, особливо дітям. Наприклад, хоч би й формуліровки, що таке сім'я, господар і т. ін. Маючи на увазі, що пам'ять у дітей м'яка, що мова у них не вироблена, що самостійне мислення не розвинене і т. д., неодмінно треба намагатися, щоб такі формули були вивчені слово в слово напам'ять.

Деякі досить важні історичні закони так само треба конче завчити напам'ять. А це можна зробити, лише часто їх повторюючи в підручнику.

До речі, про потребу заучування формул, а подекуди й цілих уступів з історії напам'ять слово в слово.

В останні часи громадянство, а подекуди й учительство з пере-страху перед безглуздим «зубрінням» кинулося у другу недоладність: стало скасовувати всяке вчення напам'ять.

Не буду на цьому довго спинятися, бо докладні відомості по цьому питанню можна знайти в кожному підручнику педагогіки, а скажу лише, коли дитина не заучує напам'ять слово в слово формулу, то, не знаючи точної формули, не має й точного поняття; не завчивши формули слово в слово, скоро забуває й поняття і не скористається ним ніколи; зо всієї науки «своїми словами»

багато вилітає з голови і лишається лише якийсь туманний спогад про щось неясне, розпливчате. Навпаки, завчивши формулу напам'ять слово в слово, хоч нехотя чи хоч малосвідомо, вона має можливість пригадати її легко і через кільканадцять літ, а пригадавши формулу, навіть механічно, має спромогу пригадати і зміст її, а подумавши, зрозуміти й суть її, а це допомагає людині уявити в житті ті чи інші історичні стосунки і явища.

Отже, краще, коли більше розумно заучених формул-законів лишиться в голові дитини, бо тим більше маємо надії, що з неї вийде свідомо й тямуща людина.

Наука «зубрінням» не розвиває, а наука «своїми словами» не лишає надовго точних відомостей. Через те мусимо обидва способи розумно злучити до купи. Тому всякі відомості спершу розтлумачуються як слід, потім викладаються у власно прибрані речення-формули і, нарешті, ці речення-формули заучуються міцно напам'ять слово в слово, тобто майже «зазубрюються». Кажу «майже», бо таке заучування вже не буде безглуздом «зазубрюванням» слів і літер, а заучуванням точної думки в точній формулі.

Скінчивши з в'ясненням поняття про сім'ю, вчитель звертає увагу дітей на значення в ній влади хазяїна (господаря), на відносини членів сім'ї до нього і його відносини до них, на вагу його наказів, значення спільної праці і т. ін., цим самим викликає й утворює в них поняття про необхідні умови сімейного життя, найвищу владу в сім'ї, сімейний закон і т. ін. і помагає формулювати ті поняття.

Все це робиться в живій розмові запитаннями про знайоме сімейне життя, натяканнями, порівняннями.

Учитель випитує; діти спершу згромаджують вкупу всі свої відомості, а потім під керуванням учителя розкладають їх на окремі купки; вибирають з них самі характерні, підбирають їм вислів і після того, як учитель затвердить найкращу формулу вислову, записують її на шкільній дошці та в зошитах і заучують напам'ять.

Ознайомити дітей з поняттям про сімейний закон, найвищу владу сім'ї і т. ін. потрібно зараз-таки для того, щоб далі легше було їм зрозуміти, що таке верховна влада, державний закон і т. ін. Коли діти на сім'ї добре розберуть і в'яснять стосунки господаря до членів сім'ї та навпаки, вагу сімейного закону і т. ін., то тоді легко ці поняття поширити до поняття про верховну владу, державний закон і т. ін., звернувши лише увагу на різницю в обсягу території їх панування.

Взагалі ми повинні триматися принципу: близьке й знайоме повинно стати на ґрунт для чужого й невідомого. Тому-то всіма відомостями про сім'ю ми повинні скористуватися так, щоб на них збудувати всі дальші потрібні нам історичні поняття.

Тому після сім'ї діти таким же способом, як і напередодні, під керуванням учителя починають в'ясняти, що то за громада — село, які характерні ознаки його тощо. Вони констатують, що: а) одній сім'ї окремо в полі жити або в лісі погано, а тому люди живуть по кілька сімей вкупі, хуторами, селами і т. ін.; б) село має відому спільну територію; в) в селі є такі справи, такі роботи (перелічити), які треба справляти гуртом; г) село має свою найвищу владу — сход; д) постанова сходу є закон для всього села і т. ін.; е) чим корисне життя в селі, в сільській громаді.

Після цього йде порівняння відомостей про сім'ю з відомостями про село, звертається увага на роль в сім'ї і в селі: а) родинного зв'язку; б) спільної мети, спільних інтересів; в) спільної території; г) спільної праці; д) одної найвищої влади; е) одних законів, яких усі повинні однаково слухатися; є) користь від гуртового життя і т. ін.

Далі вишукується різниця між сім'єю й селом, як формами громадського життя, по тих же пунктах.

Коли діти добре візьмуть собі втямки, що таке сім'я і що таке село, і вмітимуть легко в'ясняти ті чи інші стосунки людини з сім'єю та селом, зрозуміють роль цих способів гуртування в житті людини, тоді вже легко перейти й до в'яснення того, що таке держава. Але для того, щоб ще ясніше викласти дітям схему державного механізму, не завадить ознайомити їх хоч би в загальних рисах з тим, що таке *волесть, повіт і губернія*.

Далі подаються відомості про те, хто в нас тепер верховний володар, як він править державою і складає для неї закони.

Тут таки слід коротенько сказати, які є верховні володарі по інших краях.

Зазначений шлях в'яснення, що таке держава, ми вважаємо дуже корисним, бо в такому разі діти весь час ідуть од легкого й відомого до труднішого й маловідомого поступово, працюючи над знайомим матеріалом; працюють з охотою; привчаються самостійно думати й спостерігати; привчаються самостійно втілювати свої думки у власно прибрані речення; підходячи до того самого предмета з різних боків, поглиблюють свої відомості про нього і запам'ятовують їх надовго; не звикають до апатичного «зубріння». Оперуючи весь час матеріалом з власного рідного життя, діти набираються до нього поваги, а бачачи його наукову вартість, привчаються не бігати з прикладами до «німця», а шукати їх коло себе і т. ін.

Далі перед учителем стоїть завдання в'яснити, що таке *національність*.

Для цього він мусить іти тією самою стежкою, якою й раніше йшов. Він розпитує дітей, чи в кожній сім'ї всі однієї віри, чи однією мовою балакають, чи однаковими звичаями живуть і т. ін.

Розуміється, що, де нема руських, поляків, там можна починати з запитів про село — чи всі в селі однієї віри, одною мовою балакають, однаково вдягаються і т. ін. Цим звертається увага на те, що хоч всі в однім селі живуть, а не одної віри, мови, звичаїв, не до одної сільської громади навіть належать.

Для прикладу беруться ті нації, які є в селі. Учителю запитують, чим «наші люди» відрізняються од євреїв, поляків, руських, циган; чим євреї відрізняються од поляків та руських і т. д. Нарешті підраховуються й записуються, чим взагалі євреї відрізняються від поляків, поляки від руських і т. д., і робиться висновок, що ті риси, якими вони відрізняються одне від другого, то риси кожної окремої національності, а звідсіль вже висновується й формула, що таке національність.

Позаяк, з одного боку, вивчення тих ознак, які поділяють людей по національностях дуже трудне, а з другого боку — таке вивчення при вивченні історії однієї нації неодмінно потрібне, то тут треба вжити всіх засобів, які так чи інакше цьому сприяють і які вчитель для цього вигидає. З досвіду нам відомо, що діти скоро навчаються відрізняти одну національність від другої по мові людини. Тяжко лиш там, де зрусифікований або зпольщений елемент, але й такі перешкоди по розширенню кількох відповідних запитань учителя скоро поборюються.

Вияснивши, що таке національність взагалі, учитель знову випитує, чим відрізняються «наші люди» од євреїв, поляків, руських, і, довівши, що «наші люди» відрізняються од поляків, євреїв, руських тим самим, що поляки од євреїв, євреї од руських і поляки од руських, цим самим наводить дітей на думку, що й «наші люди» складають окрему національність, бо відрізняються од інших національностей тими ж рисами, якими ті різняться проміж собою. Нарешті подається й *національна назва «наших людей»*.

Після цього діти вже про кожне зокрема знатимуть, що таке держава і що таке нація, але їм ще подекуди не ясно буде, як же відноситься держава до національності і, навпаки, національність до держави. Тому далі вчитель і повинен вяснити ці стосунки, теж на попередніх прикладах. Своїми запитаннями він звертає увагу на те, що часом люди хоч і живуть в одній хаті, слухають одного хазяїна, навіть спільно працюють, а все ж таки не складають сім'ї (знайомі, сусіди, квартиранти, наймити); так само і в селі не всі мешканці одного села складають одну сільську громаду, одне село.

Для з'ясування цього вчитель приводить кілька відомих дітям прикладів (часом по території двоє сіл зливаються, часом село завдяки великій території поділяється на дві громади, а також і не всі мешканці села однієї нації, є і євреї, у яких своя громада,

і т. ін.) і цим викликає у дітей розуміння, що інколи недохватка якоїсь однієї ознаки або якась одна залишня не дозволяють нам уже вважати відомому нам річ тим, чим мали вважати з першого погляду. Отже й висновок: хоч в державі всі люди слухаються одних законів, а все ж не складають однієї національності, бо між тими людьми є такі різниці, які не допускають до цього.

Щоб виробити в дітях загальне поняття про історію, учитель наказує, наприклад, дітям розпитатися дома, коли вони родились, хто їх доглядав, на яким році почали говорити, чи не слабували коли часом, що робили весь час до вступу в школу, як почали ходити до школи і т. ін., а також пригадати і самим, що вони пам'ятають з свого життя, а потім все це розповісти йому в школі. На другий раз наказує розпитатися про життя батька, матері, баби або діда; потім довідатися взагалі про життя сім'ї.

Для цього радить: а) розпитавшись у батьків та розглянувши поминальні (панахидні) граматки, дізнатися, чи й раніше з стількох душ складалась сім'я, як тепер, чи збільшилась, чи зменшилась;

б) розпитавшись і оглянувши старі межі, дізнатися, чи завше сім'я посідала однакову площу поля, городу і т. ін.;

в) переглянувши старі і нові речі в дворі, коморі, на горищі і т. ін. (вози, плуги, коси тощо), довідатися, з чого сім'я раніше жила;

г) довідатися, чи завше жила сім'я в одній хаті і чи однаково було будівель в дворі, розшукавши і оглянувши руїни, горбища

тощо; д) як хто зуміє, довідатися: чи раніше сім'я жила заможніше, чи тепер і чому; хто раніше хазяїнував; чи попередній хазяїн порядкував, чи теперішній і т. ін.

Ми певні, що діти з цікавістю дошукуватимуться до всього потрібного і з великою охотою розповідатимуть учителеві про те, що дізнались. Тут учитель вперше подасть їм *термін історії*, скаже, що все, що вони про себе оповідають, є їхня історія. Таким самим способом під керуванням учителя діти повинні дізнатися і про історію села. Але тут ще діти випитують у родичів, чи нема якої пісні про рідне село *. Далі вчитель робить екскурсію з дітьми на деякі руїни хат, церкви, на могили кладовища, вишукуючи там такі старовинні речі, які подавали б ті чи інші відомості про давнину (вишукавши або викопавши при дітях таку річ, вчитель повинен запитати, про що саме вона свідчить); веде дітей в поле аж до межі з полями сусіднього села, придивляючись, чи ця межа не мінялась; розпитує, чи в тім селі так само балакають, як і в ріднім, чи нема яких відмін в словах або у вимові, а між іншим запитують й про те, чи можна на ярмарку пізнати, хто з якого села (відмінні слова, вимова, вбрання і т. ін.). Крім того, вчитель мусить роздобути які-небудь

старі грамоти (у волості, в церкві або у приватних осіб) про дане село і дати їх дітям прочитати або як діти не втнуть, то прочитать їх самому для дітей.

Всіма наведеними засобами вчитель допоможе дітям утворити поодинокі поняття про історію: а) кожної окремої дитини, б) сім'ї дитини, в) села, в якому дитина живе, а на підставі цих поодиноких понять систематичними запитами підготувати дітей до утворення розуміння і *поняття, що таке історія взагалі.*

Переказуючи свої відомості про себе, про сім'ю та про село, діти самі помітять, що в світі все міняється то на гірше, то на ліпше. Отже, завдання вчителя в кожному такому випадку довести дитину до *зрозуміння, які причини міняють життя на ліпше, а які на гірше* і що треба було б робити в тім чи іншій випадку, щоб переміна не пішла на гірше, а на ліпше. Так само розбираються відомі дітям причини і їх наслідки в житті рідного села, і, нарешті, вчитель наводить дітей на зрозуміння, що держава, як спілка людей, має багато однакових з сім'єю та селом умов життя, а тому й життя держави повинно мінятися через ті самі причини і з такими самими наслідками, як і в селі та сім'ї, принаймні в тих межах, в яких держава має з селом та з сім'єю однакові умови життя. А якщо державу складають кілька національностей, то і життя кожної національності йде таким самим шляхом, як державне, сільське та сімейне.

Зрозумівши з прикладів, яка користь з того, коли знаєш і не забуваєш власного життя (своїх помилок та добрих вчинків), життя сім'ї та села, діти самі дійдуть до розуміння, *для чого потрібно знати історію рідного народу.*

Дізнавшись про історію окремих людей (себе, батька, матері, сім'ї та села) з людських переказів, пісень, записів, з поміченої відміни в словах та вимові, з огляду старовинних речей та руїн, діти самі зроблять висновок, що й про історію рідного народу можна довідатися тим самим же шляхом, тобто:

1) з переказів; 2) народних пісень та оповідань; 3) стародавніх слів; 4) старого писання; 5) розгляду старих меж; 6) розгляду руїн; 7) розгляду старих речей; 8) розкопок і т. ін. Таким способом діти самі довідаються про джерела історії.

Вчитель лише підтвердить їх висновки.

Перед тим, як почати ознайомлювати дітей з рідною історією, вчитель мусить *ознайомити їх з картою; попереду з планом кім-*

нати, в якій діти вчаться; потім всієї хати, двору і тієї вулиці села, на якій стоїть ця хата. Поруч з цим діти повинні самі скласти плани класної кімнати, хати, двору й вулиці. Далі діти знайомляться з картою самого села, села з належними йому полями, лісами і т. д., з картою волості, повіту, губернії і держави і, нарешті, з картою сучасного оселення рідної національності. Для вивчення ж рідної історії потрібно мати кілька карт, в залежності від тих змін, які були на території оселення рідної нації.

Щодо самого ознайомлення дітей з характернішими рисами історії рідного народу, то, пам'ятаючи, що маємо діло з дітьми, на яких сухий переказ не зробить жодного враження, мусимо подбати про таку форму і зміст викладу, які глибоко захоплювали б і дитячу душу, і легко вкладалися б в дитяче розуміння, і надовго лишалися в їхній пам'яті. Щодо цього, то ми, українці, поставлені в значно кращі умови, ніж інші народи, бо маємо те, чого інші народи або зовсім не мають, або мають дуже мало: ми маємо народну історію, складену самим народом з щиронаціональним характером. Це — *народні оповідання та народні пісні про старовину.*

Правда, народних оповідань ще мало зібрано, але ж це не означає, що їх більше не можна зібрати, і ми певні, що збирання таких оповідань способом, який нижче наводимо, в великій мірі прислужиться дітям для свідомого вивчення рідної історії.

Що ж до пісень, то чи є *легша й цікавіша форма*, ніж пісня для зрозуміння і вивчення напам'ять — слово в слово — на довгий час тих чи інших відомостей з рідної історії?

Пісню складав народ «не мудрствуя лукаво», а щиро, просто, безпосередньо виливаючи в ній те, що відчувала душа народна. В ній він так доступно змалював своє життя, що й мала дитина легко зрозуміє, про що оповідає пісня; своєю простою, щиро народною мовою, виразно визначеною ідеєю, реальними художніми картинами минулого вона однаково зрозуміла як старому, так і малому. Музичний же розмір сам собою надовго викарбовує в пам'яті текст пісні, особливо коли цьому ще й допомагає заучування мелодії.

З наведеного видно, що *найкращий підручник рідної історії — це народні оповідання та пісні.*

Відповідаючи формою та змістом душевним та розумовим силам дитини, оповідаючи про минулі часи і побут народу, вихваляючи кращих синів народу, що з безмежної любові поклали життя за долю його, пісня не тільки *будитиме любов до рідного краю*, а й *усвідомлюватиме її, розбуджуватиме в новому поколінні свідому повагу до всього рідного,*

* Пісні про окремі села трапляються досить часто, особливо дражливі, в яких одне село називає сусіднє, причому визначаються й характерніші прикмети даного села, його

розвиватиме чуття національних гордоців; разом із тим, подаючи кращі зразки народної творчості, пісня виховає в дітях загальний смак до прекрасного, розвине естетичне почуття, а подаючи зразки художніх музично-картинних зворотів мови та окремих слів, у великій мірі допоможе дітям виробити чисту, не зіпсовану мову.

А це все неабиякий плюс; тим більше, що в такому разі матимемо матеріал з природженого джерела творчості — народної душі.

З другого ж боку, такий шлях буде й паралельним тому, яким діти дізнавалися про історію сім'ї та села, а це теж має свою рацію.

Що ж до самого плану, то, не маючи на меті викладати дітям систематичний курс, а лише бажаючи поки що ознайомити їх з характернішими рисами історії рідного народу, думаємо, що краще починати ознайомлення з тим, наслідки чого яскравіше помітні в сучасній житті. Знаходячи матеріал про старовину серед своїх родичів та односельців, діти тим більше зацікавляться і легше їм буде зв'язати минуле з сучасним.

Для цього ми радимо починати не з перших часів оселення слов'ян на Дніпрі, як звичайно робиться, але, вибравши тільки те, що найяскравіше характеризує історію українського народу, починати з того, що відоміше й тепер серед народу.

Ми радимо спинитися, власне, на таких характеристиках нашої історії: 1) доісторичний та княжий час; 2) татарщина; 3) польщина; 4) козаччина взагалі; 5) Хмельниччина; 6) гайдамаччина; 7) панщина; 8) чумаччина і т. д.

Про кожну історичну добу або характерну рису треба подавати лише головніші відомості, але пильнувати, щоб вони були добре розтлумачені і міцно засіли в дитячих головах.

Робиться це завше по певному планові...

Скажімо, треба вивчити і навчити дітей розуміти, що таке панщина. За кілька днів наперед вчитель наказує дітям розпитати на селі, хто і що там знає про панщину, а також списати у односельчан ті пісні, в яких вони співають про панщину. Я певен, що у призначений день діти принесуть стільки цікавого матеріалу (дідівських спогадів, переказів, народних оповідань, пісень і т. ін.), що вчителю навряд чи й доведеться що-небудь од себе додавати. Його роль зведеться тільки до того, щоб керувати чергою переказів та ставити, нарешті, систематичні запитання з приводу переказаного. Характер цих запитань, приблизно, може бути такий: 1) хто за панщини старшинував над людьми в селі, призначав роботу, судив, карав і оддавав у москалі, дозволяв будуватися, одружуватися і т. д.? 2) на кого люди робили? 3) чи багато робили? 4) чи мали власну землю, хату, воли, корови і т. ін.; 5) що мали свого? 6) чи багаті були люди? 7) чим

промишляли, з чого жили? 8) як обробляли землю? 9) що сіяли? 10) чи торгували й чим? 11) чи вчили дітей, де і як? 12) чи тяжко жилося? 13) чому тяжко? 14) чи не тікали люди? 15) яка доля втікачів і т. д.

Спершу діти відповідають словами, а потім під доглядом вчителя записують відповіді в своїх зошитах і заучують уже напам'ять (для переказу) в тім порядку, в якому записано. Також з всіх пісень про панщину, які принесуть діти, вчитель вибирає кращу, її всі переписують і заучують слово в слово, хоч без мотиву. Без мотиву, розуміється, тоді, коли вчитель сам його не знає або взагалі не вмів співати.

Дуже бажано, щоб вчителі на Україні вмели співати. Там, де народ вславився на весь світ своєю піснею, бажано, щоб і вчитель умів співати, знав і розумів народну пісню і дітей цьому навчав.

Цікаві спогади, перекази та народні оповідання вчитель записує собі в книжку (пригодяться на другий рік йому), надзвичайно ж цікаві наказує і дітям списати та вивчити.

Таким самим способом збираються дітьми на селі і систематизуються в школі відомості про татарщину, козаччину, польщину, Хмельниччину, гайдамаччину, чумаччину і т. ін. Коли відповідних пісень діти не приносять, то вчитель повинен сам їх підібрати й дати дітям записати та вивчити з ними.

Такими піснями ми вважаємо:

I. Про княжі часи

(Збірник «Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», т. I і II, Київ, 1873 р.)

- 1) «Ой там під вербою збиралась рада, хлопців громада».
- 2) «Воротар, воротарчику!»
- 3) «Ой рано, рано куроньки запіли!»
- 4) «Пан переберначенько».
- 5) «Ой як б'є та й б'є на Царів-город».

II. Про Хмельниччину, козаччину, польщину, татарщину та туреччину

(Збірник «Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова».)

Том перший:

- 1) «З суботи на неділю заказали на війну».
- 2) «Князь Роман».
- 3) «За річкою вогні горять, там татари полон ділять».

- 4) «У святу неділю не сизі орли заклекотали» (дума).
- 5) «В Цариграді на риночку та п'є Байда горілочку».
- 6) «Козак Голота».
- 7) «Дума про Самійла Кішку».
- 8) «Дума про Марусю Богуславку».
- 9) «Кляла цариця, вельможна пані, Чорнеє море, проклинала».
- 10) «Ой три літа, три неділі минулося на Україні».
- 11) «Зажурилась Україна, що нічим прожити».
- 12) «Та й чую загадано та заповідано усім козаченькам».

Том другий:

- 1) «Із день-години, як стала тривога на Україні» (про Хмельницького та Барабаша).
- 2) «Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється» (про Жовті Води).
- 3) «Ой озветься пан Хмельницький» (Корсунське бойовище).
- 4) «Засвистали козаченьки в похід з полуночі».
- 5) «Не дивуйтеся, добрі люди» (про Перебийноса).
- 6) «Повіяли вітри всі буйні».
- 7) «Ой що то за хижка там на виріжку» (облога Збаража).
- 8) «Від темного лісу до зеленого гаю» (про Нечая).
- 9) «Із низу Дніпра тихий вітер віє, повіває» (похід на Молдавію).
- 10) «Висипали козаченьки з високої гори» (Берестецьке бойовище).
- 11) «Зажурилась Хмельницького сідая голова» (смерть Хмельницького).

До того ж із збірників Лисенка, Конощенка:

- 1) «Ой Січ-мати!»
- 2) «Ой Морозе, Морозенку».
- 3) «Ой і не гаразд, запорожці».
- 4) «Ой на горі вогонь горить» — та інші, які вчитель вважатиме підходящими.

ІІІ. Про гайдамачину

- 1) «За Сибіром сонце сходить».
- 2) «Ой заварили ляхи пива».
- 3) «Максим, козак Залізняк» (Збірник М. Лисенка).
- 4) «Про Саву Чалого».
- 5) «Ой пили ми, пане-брате» (Українські пісні — Конощенка).
- 6) «Дарувала Катерина козакам лимани» (Українські пісні — Конощенка).

ІV. Про панщину

(Збірник «Труды этногр. стат. експедиції вь западно-русскій край, собран. Чубинськимъ», том 5-й.)

- 1) «Добре було нашим батькам на Україні жити».
- 2) «Ходить попик по церковці».
- 3) «Намахався мужик косою».
- 4) «Ой летіла зозуленька» (Збірник Котенка).
- 5) «Ой — 1791 року...» (Збірники Лисенка).

V. Про чумачину

(Збірник І. Я. Рудченка «Чумацкія народныя пѣсни» видання 1874 р. в Києві.)

- 1) «Гей, запряжім, братця, панове молодці, та тії новії вози!»
- 2) «Ой загули чорні галенята да у темному лузі».
- 3) «Де явір в полі — пасе воли чумак».
- 4) «Ой да йшов чумак та дорогою».
- 5) «Гей, рано, рано ясне сонце сходить».
- 6) «Ой в неділеньку, рано-пораненьку».
- 7) «З поля вітер віє, за Лиманом завиває».
- 8) «Ходить чумак по риночку».
- 9) «Ой не стелися, хрещатий барвінку».
- 10) «Забіліли сніги, забіліли білі».
- 11) «Ой ходив чумак сім рік по Дону».

Розуміється, що не всі пісні треба виучувати з початку до кінця, бо на це й часу не вистачить. Деякі виучуються цілком, а з деяких — лиш характерні виклади.

Не кожна пісня досить вичерпує відомості про те історичне явище, яке в ній змальовується.

Отже, вчитель у міру потреби додає до пісні свої пояснення в формі оповідань, а часом оповіданнями попереджає пісню, щоб скоріше й краще її зрозуміти.

Оповідання повинні бути прості, не довгі, легкі й цікаві, а найголовніше — розповідати треба із захопленням. Лише отоді вони не нудитимуть дітей і надовго западуть в їхні молоді душі.

Після кожного оповідання треба хоч коротенько побалакати про переказане: випитати прослухане, порівняти з іншими оповіданнями, зробити загальний висновок і т. ін. В таким разі вивчені пісні і подані до них оповідання лишать по собі глибокий слід і в розумі дитини.

Вивченням народних оповідань про старовину та народних

історичних пісень і закінчується перший обсяг відомостей про життя рідного народу*.

У великій пригоді при навчанні історії стають мапи та малюнки.

Мапи дають дітям змогу легше замічати і з'ясувати все, що розказується. Затямлюючи малюнки, контури морів, смужки річок, цятинки городів, фарбу відзначених місцевостей і т. ін., діти вкупі з тим затямлюють і те, що про ті річки, міста та місцевості розповідається, які події там відбувалися і т. ін. Запам'ятавши, наприклад, смужку, що означає на мапі шлях походу Хмельницького, дитина має змогу легше й швидше пригадати всі ті місцевості, міста, села, через які Хмельницький проходив.

Найкраще, коли мапа пристосована для вивчення тільки однієї якої-небудь події або епохи. В противному разі, коли на мапі багато всяких відзнак, увага дітей розпорошується і тоді їм за дрібницями важко знайти головніше.

Написи, відзнаки й фарби на мапах повинні бути яскраві, помітні.

Перше ніж показувати друковану мапу, учитель щоразу мусить на шкільній дошці крейдою накреслити все, що треба зазначити на мапі.

Робиться це в міру розповідання або читання. Розповідається, наприклад, про походи Хмельницького. Учитель спершу накреслює крейдою контур Чорного моря, Дніпра, Дністра, Балтійського моря і Вісли — головні віхи території України й Польщі; далі відзначає Запорожжя, Київ, Львів та Варшаву — головні пункти подій за часів Хмельниччини. Після того розповідає про походи і, як тільки згадує про яке місце, зараз відзначає його на крейдяній мапі. Говорить, наприклад, про Кодак — відзначає на мапі, де саме був Кодак; говорить про Жовті Води — накреслює смужку цієї річки і т. ін.

Крейдяну мапу треба накреслювати для того, щоб якнайбільше зосередити увагу дітей на тім, що саме потрібне, бо як зразу виставити дітям друковану мапу, то очі їх розбіжяться й за дрібницями не помітять того, що треба, а заб'ють пам'ять тим, що зовсім не потрібне.

Скінчивши розповідати урок, учитель спершу випитує дітей по крейдяній мапі і тільки після того чіпляє на дошку друковану

* В початковій школі його можна розпочинати навіть з першого року науки, а краще з другого, аби лише до скінчення школи діти встигли його запам'ятати.

і закликає дітей порозшукувати на ній ті місця, про які оповідається в історії і які він означив на крейдяній мапі.

Словами не можна так яскраво й правдиво показати дітям старовинні речі, як малюнком. Ніякі оповідання не змалюють в їхній уяві так правдиво, скажімо, княжу одягу, як малюнок. Через те самі малюнки стають необхідною підмогою при навчанні історії. Вони часто роблять на дитячу душу дужче враження, ніж слово; глибше вриваються в дитячу пам'ять потрібний матеріал.

Малюнки, як і мапи, треба одбирати такі, на яких нема нічого зайвого. Тільки те, що треба для уроку. Інакше — увага дітей розбіжиться на інші речі, змальовані на тім самому малюнку, і поза тими другорядними речами збідне образ якраз того, про що мова йде.

Малюнки треба вибирати великі, з яскравими фарбами і неодмінно художні (мистецькі). Бо який-небудь малюнок тільки збиває дитячу уяву з пантелику, дає їй неправдивий матеріал і т. ін. Погані малюнки не тільки не корисні, а навіть шкідливі, бо збивають дітей з правдивого розуміння минулого.

Поруч з великими малюнками, які навмисне виробляються для шкіл, можна добре користуватися художніми альбомами, а також поштовими картками, листівками.

З карток найлегше скласти найповніший альбом малюнків на історичні теми. Це дешевше обходиться, ніж інші альбоми, і доступніше для всякої школи.

Малюнки, якими намічено користуватися на уроках, не треба чіпляти на стіну доти, доки їх не розглянемо на уроках.

Діти зневажливо ставляться до того, що завше висить на стіні. Не розглянувши зразу всього як слід, вони, часто не зрозумівши або й перекутивши зміст малюнка, звикають неправдиво розуміти те, що там змальовано. Отже, щоб цього не траплялось, щоб не доводилось пізніше виправляти те неправдиве розуміння, яке складається у дітей через недогляд учителя, треба кожен малюнок показувати дітям в свій час; тоді саме, коли вони вже добре підготовлені до його розуміння. Малюнок треба показати і розтлумачити. Тоді тільки діти зрозуміють його як слід.

Малюнок, який показується дитині вперше, робить на неї дужче враження і глибше вривається в її пам'ять. Тільки після уроку малюнок чіпляється на стіну назавше або хоч на кілька днів.

* * *

Закінчуючи короткий огляд способів навчання дітей історії, ми мусимо признати, що найголовніша причина успіху цієї науки лежить не в тих чи інших способах навчання, а у відносинах учителя до самого предмета науки. Коли учителем керує гаряча любов до народу, до його минулого, до нашої малої поетичної старовини; коли учитель на уроках стає не тільки перекажчиком минулого, а натхненним співцем слави його; коли він своїм оповіданням запалює в дитячих душах на все життя негасимий вогонь любові до рідного краю, до рідної старовини, до свого люду, — тоді він, незважаючи на всі його методичні хиби, найкраще робить своє діло. Коли ж в душі його тільки ворухиться холодне бажання сумлінно виконати свій обов'язок, не погрішити проти методики, то, як би він не старався, яких би способів не підбирав, ми не певні, що він зуміє запалити хоч одне дитяче серце щирою любов'ю до свого краю, до свого люду.

А коли цього не буде, то нема із-за чого й дітей приневолювати, нема із-за чого марнувати їх кращі часи молодощів.

Завдання учителя історії не в тім, щоб напхати дитячі голови історичною січкою, а в тім, щоб запалити їх любов'ю до своєї нації. Бо любов викохується тільки любов'ю.

Г.-Наш

ЧАСИ ДОІСТОРИЧНОЇ ТА КНЯЖОЇ ДОБИ

СЛОВ'ЯНИ

Більше півтори тисячі літ минуло, як на землях теперішньої України оселилися предки наші слов'яни.

Землі тоді було вволю. Де хто хотів, там і оселився. Проте слов'яни не розпорошувалися, а осідали при купі цілими родинами.

Діти слов'ян виростали, обзаводились своїми сім'ями, а од батьків не одрізнялися: жили вкупі з ними одним хазяйством. В таких сім'ях збиралося часом по 200 — 300 душ. Хто був найстаріший, той і правив усією родиною. Коли ж він ставав до того нездатним, на його місце вибирали спритнішого старшину. Де по сусідству жило кілька родин, там родинні старшини сходилися на раду, що за того часу звалася вічем, і гуртом вимірковували, що і як їм треба зробити, щоб усім гаразд жилося.

Отак і правили слов'яни самі собою. Не було в них ні князів, ні царів, ні панів. Тільки й начальства, що старійші люди (діди) та віче.

Слов'яни дуже любили волю. Через те ото й не корилися вони нікому, ніякого начальства не терпіли. Як тільки хто з дідів почне було ними занадто каверзувати — зараз його скинуть, а за старшого виберуть другого.

Отак і жили слов'яни на вільній волі. Кохалися в хліборобстві: сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес і т. ін.; розплоджували силу худоби і випасали її по безмежних та розкішних степах; били по лісах дикого звіра, тішились бджільництвом; ловили й приручали диких коней; торгували з греками воском, медом, зерном, шкурами і т. ін.

Вірили вони, що сонце, грім та блискавка, то все боги. Сонце звали «Даждь-Бог», а грім — «Перун». Вірили, що в лісі є лісовий бог — «Поліарі», у воді — «водяник» та «русалки», а в кожній хаті — «домовик». Кожен слов'янин молився сам за себе, де хто хотів. Ні жерців, ні храмів не було. Слов'яни справляли й свята, в яких піснями та ігрищами вихваляли своїх богів. В той час, коли зима повертала на весну, святкували народження свого нового бога — Сонця. Вірили, що Сонце родиться щороку нове. Свято те звалося в них колядою. Народження нового бога — Сонця — вихваляли піснями-колядками. Весною впоряджали свято веснянок, літом —

**КНЯЗЬ
І ВІЙСЬКО**

Івана Купайла і т. ін. Коли настала християнська віра, то ті стародавні поганські свята причепили до християнських свят і так залишили й до сього часу.

В VIII—IX вв. стали нападати на слов'ян дикі степові народи, що насунули сюди з Азії.

Не захотілося слов'янам морочити собі ними голову, не захотілося самим стати на оборону своїх земель, не розмірковували вони добре, що з того може статися, та й почали наймать собі сторожів од азіатів серед сусіднього народу варягів.

А варяги були завзяті й до війни спритні. Вони охоче наймалися цілими ватагами до слов'янських сіл та городів оборонять їх від азіатів. Варяги звали своїх ватажків «князями».

Спершу князі наймалися оборонять і захищати од азіатів тільки ті села та городи, що закликали їх до того. Вони умовлялися з вічами за плату, збирали потрібне число вояків серед варягів та подекуди охочих і серед слов'ян і з тим військом стерегли слов'янські землі. Ні в які внутрішні справи слов'янського життя не втручалися і не мали на те ніякого права. Просто були собі сторожами (наймитами) слов'ян. Як добре стерегли — віча їх за те шанували, подарунками обдаровували. А як погано — проганяли та краших наймали.

Коли азіатів було не чуть, князі з військом (дружиною) наймалися до купців слов'янських провозити їх в дорозі до Царгорода на торг, оборонять од всяких грабіжників. Інколи ж князі самі нападали на азіатів або на подорожніх купців і грабували їх. Таких князів згодом стало на слов'янських землях чимало. Вони збирали собі дружину не тільки серед варягів, а й серед слов'ян із слов'ян. Особливо охоче йшла в дружину молодь. Князі платили їй за службу не стільки грошми, бо грошей тоді було мало, як кіннями, зброєю, одежею та дівчатами, яких викрадали то в азіатів, то в греків, то по сусідніх слов'янських селищах. Жінку тоді треба було купити або вкрати — отже молодь охоче брала плату дівчатами.

ДРУЖИНА

В дружину князя наймалася звичайно молодь,
що не хотіла господарювати, а любила побурла-
кувати. Збереться ото громада хлопців, змов-
ляться між собою та й гайда у найми до якого-
небудь князя. Наймалися не тільки до тутешніх
князів, а навіть до царгородських купців:

Під вербою, під зеленою
Стояла рада — хлопців громада;
Раду радили не еднакую,
Не еднакую, а троякую:
«Скиньмося, браття, по золотому,
По золотому, по червоному!
Ой ходімо ж ми до ковальчика,
До ковальчика, до золотничка:
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла¹;
Ой спустимося на тихий Дунай²,
Долів Дунаєм під Царгород!
Ой чуємо там доброго пана,
Що платить добре за служеньку.
Ми йому будем вірно служити.
А він нам буде добре платити.
Ой дає на рік по сто червоних,
По сто червоних, по коникові,
По коникові, та й по шабельці,
Та й по шабельці, по парі сукон,
По парі сукон та й по шапочці.
Та й по шапочці, та й по панночці,
По калиновій стрілці, по хорошій дівці.»

(А. і Д.; О. У.-Р. Н. П.)

Вільний час князі проводили з дружиною на
бенкетах.

А в тих наметах все столи стоять,
Все столи стоять позастилані,
Позастилані все килимами;
А на тих столах все кубки стоять,
Все кубки стоять наповняні.
По за столами все пани сидять:
Меж тими панами — красний паничу,
Красний паничу, пане Іване³.
Перед паничем вірнії слуги;

¹ «Мідяні човна»
та «золоті
весла» — дуже
гарні.

² Ідучи до гре-
ків, слов'яни спер-
шу пливли
по Дунаю, а звід-
тіля вже чи морем,
чи суходолами
добиралися до
самого Царгорода.

³ Ватажок, гос-
подар.

Просьтесь вони у Невір-землю⁴:
Пустимо стрілку, як грім по небу;
Пустимо кіньми, як дрібен дощик;
Блиснемо шаблями, як сонце в хмарі!

(А. і Д.)

Побенкетує отак князь з дружиною, погломонить, та
й дивись:

ПОХІД
І ЗДОБИЧ

Ой, рано, рано куроньки піли,
Ой, ще ранче наш панок устав.
Ой, устав, устав, коника сідлав,
Ой, сідлав, сідлав, в поле⁵ виїзжав,
В поле виїзжав, з конем розмовляв:
«Ти, коню сивий, будь мі щасливий!
Будь мі щасливий на три дорозі!
На три дорозі та й у три землі:
Одна дорога — та в Волоськую,
Друга дорога — та в Німецькую,
Третя дорога — та в Турецькую.»

(А. і Д.)

Коли щастило, то з походу повертався ватажок
при великій здобичі:

З Волощини йде — волики веде,
З Німеччини йде — грошики несе,
З Туреччини йде — коники веде.
Ой воликами на хліб робити,
А грошиками війську платити,
А кониками з військом їх⁶ бити.

(А. і Д.)

Повернувшись з походу, дружина паювала здо-
бич, звичайно, порівно або по жеребку: кому що
припадеться, а ватажок вибирав собі, що краще.

Перебирає між кониками:
Котрі ліпшії, то собі бере.
Котрі гіршії, служейкам дає.
Перебирає між сіделками:
Котрі ліпшії, то собі бере;
Котрі гіршії, служейкам дає.
Перебирає між вуздечками:

⁴ В чужу землю,
де люди не вірували
так, як слов'яни.

⁵ В похід.

⁶ Ворогів.

Котрі ліпшії, то собі бере,
Котрі гіршії, служейкам дає.
Перебирає між сукенками:
Котрі ліпшії, то собі бере,
Котрі гіршії, служейкам дає.
Перебирає чоботойками:
Котрі ліпшії, то собі бере,
Котрі гіршії, служейкам дає.
Перебирає між дівоньками:
Котрі ладнійші, то собі бере,
А що погані, служейкам дає⁷.

(А. і Д.)

ЖИТТЯ КНЯЗЯ І ДРУЖИНИ У ВІЛЬНУ ВІД ПОХОДУ ГОДИНУ

У вільну від походу годину вояки ходили на лови.

Ой рано, рано кури запіли,
А ще раніше N⁸ устав.
N устав, личком забрязчав,
Личком забрязчав, братів розбуджав:
«Вставайте, братці, коні сідлайте,
Коні сідлайте, хортів скликайте.
Да поїдем, братці, у чистеє поле,
У чистеє поле куну ловити.»

(Чуб.)

Коня сідлає, гадку гадає:
«Коню мій сивий, будь мі щасливий!
Поїдемо ж ми в чистеє поле,
В чистеє поле та в темний лісок
За чорним туром,
За грубим звіром.»

(К. Ст., 1887, 1—81)

Виїде ото мисливець в поле,

Держить коня да за поводдя,
Держить хорта та на ретязі,
Держить сокола та на рученьках,
Пустив коня в чисте поле,
Пустив хорта в темні ліса,
Пустив сокола попід небеса.
І кінь біжить — пару коней мчить⁹.
І хорт біжить і зайчика мчить,

⁷ В цій шедрівці перед кожним «перебирає» приспівується: «Пан Хомуненько-Переберниченько», а після «бере» і після «дає» приспівується: «Сам молоденький, кінь вороненький».

⁸ Тут вставлялось ім'я пана. Коли колядується, то вставляється ім'я господаря.

⁹ Бо то кінь вчений: побіжить між дикі коні, та й приманить їх до хазяїна.

І сокіл летить та качечку мчить.
То ж пану N та на кушання.

(А. і Д.)

Коли ж стомиться або знудиться князь, то йде
в свій намет та так себе й розважає:

А в тім наметі золотий стільчик;
На той стільчик гордий пан сідає,
Гордий пан сідає, у віграни грає,
У віграни грає, красно співає.

(А. і Д.)

**ПІДБИВАННЯ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ
ПЛЕМЕН
І ЗБІР
ДАНИНИ**

Отак спершу жили князі, а чим далі, то все більше
набиралися сили. Збираючи при собі велику дружину,
князі не слухалися вже віча і вимагали від
слов'ян плату не по умові, а скільки кому було заба-
жається. Слов'яни тим обурювалися, сперечалися, не
давали плати, пробували прогнати нахабних князів,
то вже не мали для того сили. Маючи в руках
військо, серед якого вже чимало було й слов'ян, князі
не зважали на слов'янські жалі й силою дерли з них,
що хотіли. Вони стали обходити сусідні слов'янські
землі й силою примушувати слов'ян платити їм
податки. По великих городах самі осідали й правили
там як хотіли, а по менших своїх дружинників,
воєвод та правителів настановляли. Воєводи вдвоє
дерли податки: щоб і князеві оддати і собі назбирати.
За те князі дарували їм слов'янські землі та й самих
слов'ян, коли ті не мали чим сплатити податок.

Отак мало-помалу князі та їхні вояки з наймитів
стали панамі над слов'янами, а слов'яни через по-
передню неохоту до збройної оборони своєї землі
опинилися у ярмі у своїх слуг, стали їхніми підданими
рабами.

СВЯТОСЛАВ

Князів стало на слов'янських землях багато. Всі
вони поглядали один на другого вовчим оком
і гризлися безперестанку за кращі землі, села та
города. Вони то збивали слов'янські землі до купи,
в одне князівство Київське, то розбивали його на
шматки. Князі намагалися підбити під себе не тільки
слов'янські землі, а й деякі сусідні. Серед таких
князів особливо вславився Святослав, завзятий

вояка. Він майже все своє життя воював, особливо
багато з болгарами та греками.

Ой, як б'є та й б'є на Царів-город.
Цар ся дивує, хто то воює;
Всі міщаночки полякалися:
По ринку ходять, рученьки ломлять;
А міщани ходять, все раду радять,
Що тому вояці за дари дати? ¹⁰
Вивели йому коня в наряді.
Він коня-то взяв — не подякував,
Не подякував, шапочки не зняв,
Шапочки не зняв, не поклонився,
Не поклонився й не покоровився.
Ой, як б'є та й б'є на Царів-город.
Цар ся дивує, хто то воює;
Всі міщаночки полякалися:
По ринку ходять, рученьки ломлять;
А міщани ходять, все раду радять,
Що тому вояці за дари дати?
Винесли йому полумисок золота.
Він золото взяв — не подякував,
Не подякував, шапочки не зняв,
Шапочки не зняв, не поклонився,
Не поклонився й не покоровився.
Ой, як б'є та й б'є на Царів-город!..

(А. і Д.)

Аж винесли йому дорогої зброї. Святослав
нею замилувався, подякував і на якийсь час
замирився з греками.

ТОРГІВЛЯ

Слов'янські купці, що торгували з греками та
арабами, вибираючись з крамом в далеку дорогу,
для захистку від степовиків-грабіжників наймали
собі князів з дружиною. Тогочасне військо кня-
зів озброювалося з ніг до голови й зодягалось
в залізо та мідь (мідні шапки, залізні кольчуги,
залізні або мідні нагрудники, наколінники, на-
ручніки, рукавиці, щити і т. ін.). Од того на сонці
виблискувало воно незвичайно. За те араби про-
звали його «руси», тобто по-нашому — «блискучі».
Ту назву перехопили греки і з того часу стали
називати усіх наших предків слов'ян-русами.

¹⁰ Щоб викупитися.

**ВОЄВОДИ-
ДРУЖИННИКИ**

Через те що вони найбільше торгували з київськими слов'янами, то ту назву перше всього надали київським слов'янам¹¹.

За походами князям не було часу правити тією землею, яку вони загарбували до своїх рук, а тому вони це діло припоручили своїм старшим дружинникам.

Дружинники-воєводи правили землею й судили там людей. Князі дарували їм за те землі.

— Що ж йому¹² дано за тоті суди?

— Ой дано ж йому та три селечка.

А в однім селі — старії люди,

А в другім селі — все парубочки,

А в третім селі — все дівочки.

Старими людьми село порадне,

Парубочками село горіжне,

А дівочками село веселе.

(А. і Д.)

В подарованих селах воєвода збирав з людей податки і з того жив. Всього у нього було доволі, а роботи мало.

Встань раненько, вмийся біленько!

Ой піди собі до нової стайні,

Ой вибери собі коня вороного,

Ой поїдь собі в чистеє поле!

В чистім полі ратаї твої,

Ратаї твої все молодії,

Волики твої все половії,

Яремця твої все букові,

Ой сохи твої та й золотії¹³,

Сошнички твої все дротянії,

Полиці твої все срібнії,

Поводки твої все шовкові.

(А. і Д.)

Частину зібраних податків дружинник-воєвода одсилав князеві. Князі жили в городах. Города тоді були такі, як і села, тільки обгороджувалися високими тинами та окопувалися ровами. Ворота міцно замикалися на замок. Слуги дружинника, під'їхавши до князевого городу, гукали:

— Воротар, воротарчику!

Одчиняй ворота!

¹¹ Про те, звідки походить назва «Русь», в історичній науці є різні гадки.

¹² Дружинникові, воєводі.

¹³ Золотії, срібнії, міднії — означає, що дуже добрі.

Воротар запитував:

— Хто з-за воріт кличе?

Йому відповідали:

— Князеві служеньки!

— А якого пана?

— Пана N¹⁴.

— Що нам за дар везуть?

— Ярої пчілоньки?

— Нам того мало.

— Ще ми вам додамо.

— А що ж нам додасте?

— Молоду дівоньку

В рутянім віноньку.

(А. і Д.)

Хто не мав чим сплатити податок, того воєвода примушував одроблять. Коли станеться з чоловіком яке лихо: чи то худоба здохне, чи хліб не вродить, чи степовик дикий наскочить, а це досить часто в ті часи траплялося, пограбує й поруйнує хазяйство, — мусить чоловік іти просити помочі у воєводи.

Як розхазяйнується, то оддасть, а як не поталанить поправити господарство, то ще гірше збідніє, за борг воєвода забере його до свого двору на одробіток. Часом чоловік, було, й усе життя одробляє, а позички не одробить.

Воєвода одбере у нього за борг і землю, й хазяйство і його самого зробить своїм вічним рабом. Отак серед слов'ян воєводи переробилися на поміщиків, а деякі слов'яни на їхніх кріпаків.

**ВОЛОДИМИР.
ПОВСТАННЯ
КНЯЗІВСТВ
БІЛОРУСЬКИХ
ТА
МОСКОВСЬКИХ**

Після князя Святослава особливо вславився його син Володимир. 988 р. він охрестився й звелів охрестити всіх своїх підданих у православну віру. За це Володимира названо святим. За Володимира святого від Київського князівства відокремилися слов'янські землі з городом Полоцьком і заснували своє князівство. Згодом там витворилася особлива слов'янська національність, яка тепер називається білоруською.

За князювання Володимирових нащадків князівство Русь розбилося на багато окремих князівств.

¹⁴ Тобто від якого дружинника-воєводи.

Тоді наші землі стали називатися Україною. Спершу люди казали: «Наш край, наша країна», а далі вже переробили на «наша Вкраїна, наша Україна». Вперше записано цю назву по старих книгах 1187 року.

Колотнеча між князями не вщухала, а чим далі, то все збільшувалась. Людям од того життя не стало. І почали вони тікати од князів світ за очі. Тікали на береги Волги й оселялися там серед плохенького фінського народу, родичалися з ним, призвичаювалися до нього, наламували свою мову до його говірки і мало-помалу утворили там новий народ. Князі скоро його й там знайшли та й збили в окремі князівства. З цих північних слов'ян згодом утворилось велике Московське князівство, а потім і царство, яке набралось великої сили особливо після того, як південно-слов'янські князівства українські були зруйновані татарами.

ТАТАРИ

У XIII віці на українські та московські землі напав дикий азійський народ татари. Вони й руйнували міста, палили села, вбивали людей, грабили їх добро і т. ін. 1240 р. татари зруйнували Київ.

В неділю рано-пораненьку у всі звони дзвонять,
І старії, і малії весь голос голосять,
На коліна упадають і Бога просять:
«Поможи нам, Боже, Київ-город боронити:
Діждемо Першої Пречистої, будем обід становити¹⁵».
В неділю рано-пораненьку татари город достали,
Старих людей, славних міщан всіх під меч побрали;
Старих людей, старесеньких усіх повбивали;
Молоду челядоньку в плін забрали;
Малих дітей, семилітніх, на кіл настромляли;
До заходу соняшного церкви грабували;
Всім церквам українським верхи позбивали,
З ікон святих вельми златі очі видирали,
Всі святості церковнії під ноги топтали,
А образи полотняні під кульбабки клали.
Священника отця Йвана в річці утопили,
До престолу, до святого коників в'язали,
Восковими ставниками коней поганяли,

¹⁵ Тобто зробимо велике свято в подяку за оборону.

А ризами, патрахілями коней накривали,
А дзвонами спижевими коні напували...

(З. Л.Н.Т., 1907, IV—139)

Зруйнувавши Київ та інші города, татари розійшлись по всій Україні, шукаючи поживи. Де тільки походили татари, там після них зоставалась страшена руїна. От як, наприклад, співається в пісні про біду від татар:

За річкою вогні горять:
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатства розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
У долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть;
Коло шиї аркан¹⁶ в'ється,
А по ногах ланцюг б'ється.

(А. і Д.)

ПІСЛЯ ТАТАРСЬКОГО НАСКОКУ

Хан татарський став хазяїном над всею Україною. Ханські посіпаки їздили по Україні й здирали з людей великі податки. Хто ж не мав чим платити, того катували, вбивали або гнали в орду на тяжку роботу. Щороку з України забирали в орду кожного десятого хлопця й десятку дівчину. А князі українські їздили до хана, вклонялися низенько, платили чималенько, і він їх знов призначав на князівство. Народ український робить і на хана і на свого князя. Так було 80 літ. Року 1362 сусідній литовський князь Ольгерд прогнав татар з України, а Україну прилучив до Литви. Та татари не пішли далеко від України, а оселилися по сусідству з нею на кримських степах. Звідтіля вони часто несподівано налітали на українські землі, палили села, грабували людей та скоріше тікали додому. Поблизу татарської границі ніколи не було спокійного життя. В поле на роботу страшно було вийти, бо так і дивись, що татарва наскочить.

¹⁶ Віжки, якими татари ловили коней і в'язали людей.

¹⁷ У неділю, через те, що кожен день був дорогий, бо не завше можна було зібрати женців гурт, а одному страшно було в поле виходити.

У неділю рано-пораненьку¹⁷
Та ізбирав женців Коваленко.
Хлопці, дівчата та все молодії,

Поробив їм серпи та все золотії¹⁸.
Ой повів женців долем-долиною¹⁹
А на тую пшениченьку на озимую.
— Ой жніте, женці, розжинайтеся
І на чорну хмару оглядайтеся,
А я піду додому та поснідаю,
Жінку та діточок одвідаю.—
Пішов Коваленко битими шляхами,
Зустрівсь Коваленко з татарами.
І зв'язали йому руки сирицею,
А залили очі та живицею,
А скували ніжки та скрипицею
Та й укинули у темниченьку,
Та й у темниченьку, у холодниченьку.

(А. і Д.)

Часом долинами та ярами татари непомітно
забиралися аж у глиб України: на Поділля, Волинь.

Не дві хмароньки з межигір виступали:
Там татари Поділ воювали.
Їхали татари²⁰,
Везли з собою три подоляночки,
Три подоляночки — всі три сестроньки.
Ой старшую везли в червонім жупані,
А середною везли в зеленом убранні,
А найменшу везли голеньку-нагеньку...

(А. і Д.)

Інколи за татарами збиралася погоня, щоб від-
бити пограблене добро та визволити бранців.
Одначе не завжди погоні щастило.

Із-за гори, темненького лісу
Татари йдуть, волиняночку ведуть,
А за нею біжить у погоню батенько її.
Кивнула-махнула білою рукою:
«Вернися, батеньку, вернися, рідненький!
Вже ж мене не однімеш, а сам, старенький, загинеш:
Занесеш голову на чужую сторону».

(А. і Д.)

Од татарських нападів народ став тікати з по-
граничних місць у глиб України, а на межі
з татарщиною залишилось вільне, порожнє Дике
Поле, яке сягало аж по сучасну Київщину.

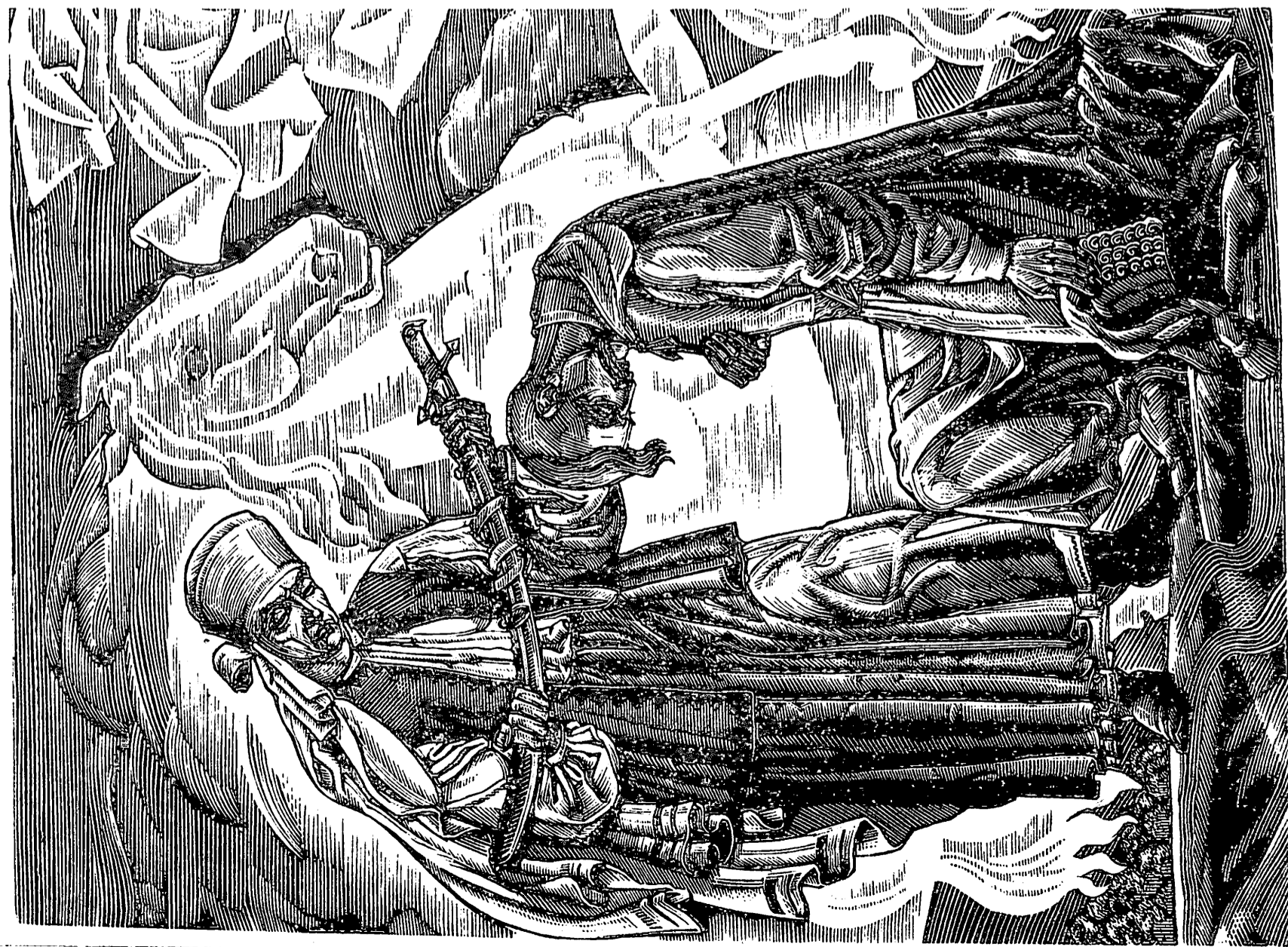
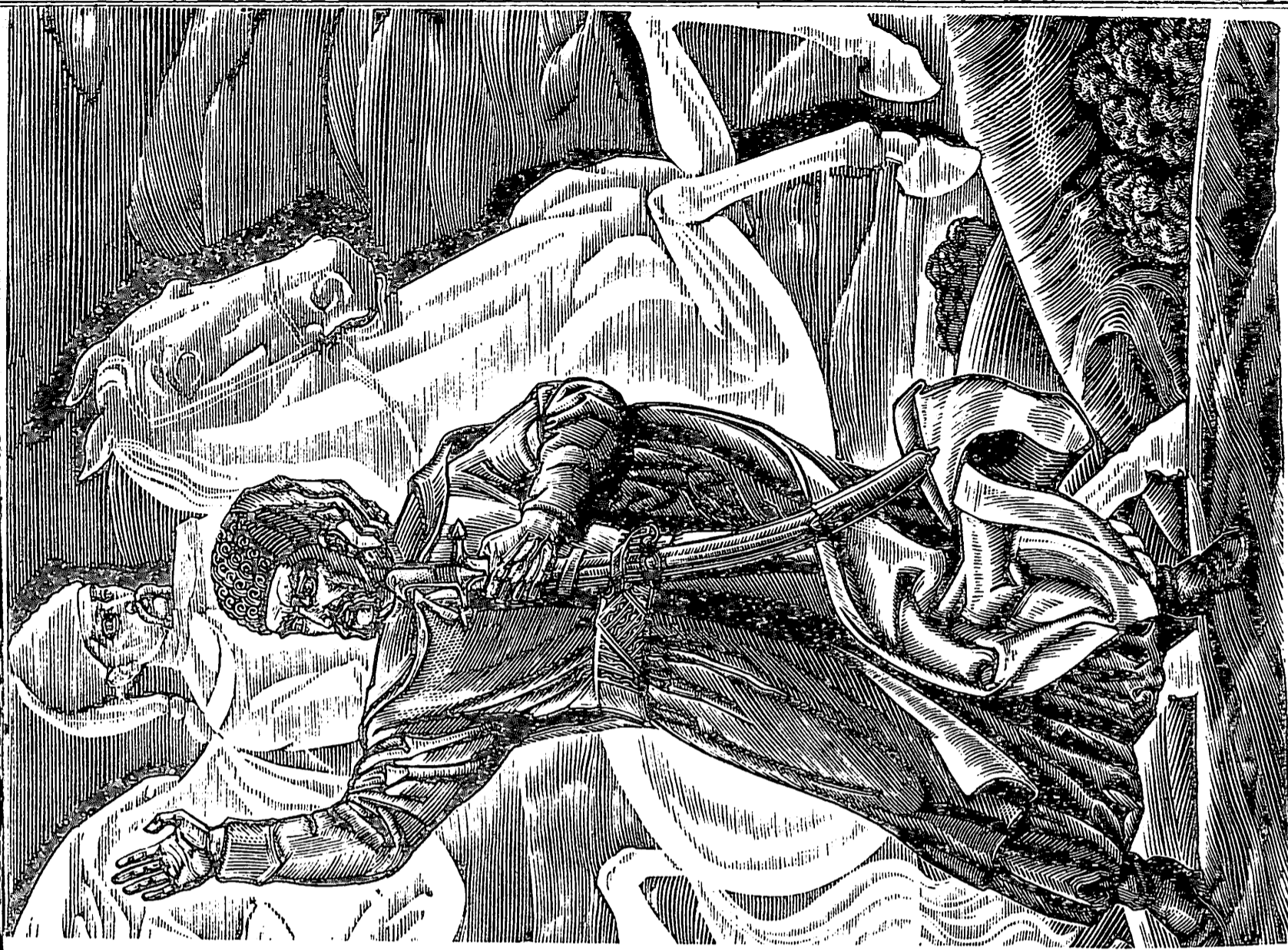
КОЗАЧЧИНА

¹⁸ Дуже добрі.

¹⁹ В ті часи завше ходили долинами, бо в долині краще сховатися від татар і не так скоро можна заблудиться, як на рівнім степу.

²⁰ Назад, з походу.

УКРАЇНА
ПІД
ПОЛЬЩЕЮ.
УТЕЧА
В ДИКІ
СТЕПИ

1386-го року Литва пристала до Польщі та прилучила до неї й Україну. Після цього українські землі роздаровано було польським магнатам. Вони позаводили на Україні свої польські закони та порядки і стали кривдити український народ: наклали великі податки, запровадили панщину і нарешті стали наvertати українців на латинську (католицьку) віру та на польську мову. Український народ терпів оце страшне лихо, бо не мав на польських панів жодної управи: вони навіть свого короля не боялися й не слухали. Та несила ж була українському народові терпіти всякі кривди, а тому сміливіші стали тікати з-під польського ярма на вільні степи у Дике Поле, що межувало тоді з татарами по низу Дніпра, Дністра та Бугу.

В пісні про це так співається:

Завзялись ляшки, завзялись панки,
Ще й превражії люди.
Ой тепер же нам,
милеє браття,
Повік добра не буде.
Пожурились милеє браття,
Що на ногах кайдани:
І в набір беруть,
І в наклад кладуть,
І на панщину гонять.
Пожурилися молоді хлопці,
Що в неволю забрали:
«Не журімося, милеє браття,
Бо ще й не пропали:
Як сів на коня, то воля твоя;
На гривоньку похилюся,
Гей, кінь вороний і сам, молодий,
Гей, з неволі урвуся».
Сідлає коня, гей, та й їде з двора,
На гриву похилився,
А за ним, за ним отець, матуся:
— Вернися, наш сину!
— Не вернуся я, отець, матуся:
Поїду на Вкраїну.
І кінь вороний, і сам молодий —
Може, не загину.

(«300»)

Отак мусив знов народ український тікати назад, в степи, на Дике Поле. Волів краще там щодня з татарвою битися, аніж від поляків наругу терпіти. Втікачі оселялися на Дикому Полі по байраках, хащах, яругах та долинах, гуртувалися в громади, обирали собі отаманів, обзаводилися ським-таким хазяйством і зі зброєю в руках обороняли свою волю. Нікому не корилися. Не визнавали над собою ніяких ні панів, ні королів. Прозвано їх козаками. Поляки не могли їх там розшукать і знищити, бо то були місця дикі і од Польщі далекі. Отже, козаки жили вільно. Прочув про вільне козацьке життя поневолений український люд і цілими юрбами сунув у Дике Поле. Тоді пани-поляки поставили сторожу на границі Дикого Поля, щоб ловить втікачів і не допускать їх до козаків.

Приїхав козак
Під зелений байрак,
Став коня напувати.
А за ним, за ним
Сам пан Журавський ²¹
Хоче в неволю взяти:
— Ой бери, пане, зброю й жупани
Ще й коня вороного,
Тільки не бери в неволеньку
Мене молодого...—
Узяли пани зброю, й жупани,
І коня вороного,
І коня вороного
Ще й козака молодого;
Взяли його й повели його
Ярами, долинами,
Зняли йому з пліч головоньку
Між трьома могилами.

(«300»)

Та як не пильнували пани, як не карали втікачів, а їх у Дикому Полі все більшало. Правда, не солодко й-там їм жилося. Доводилося часто лиха куштувати: нападали на них татари, грабували їх та забірали в неволю. Але втікачі скоро навчилися давати татарам одсіч. Завше ходили

²¹ Кожен називав
свого пана.

озброєними, чи то коло хати, чи в полі за плугом, чи в степу коло худоби — завжди зброя наготові. Тільки татарва навернеться, вони вже й готові до бою. Один другого сповістять і гуртом дають їм часом. А інколи так і самі збиралися ватагами й нападали на ближчі селища татар, грабували їх і розганяли геть, щоб і духу поблизу не було: щоб спокійніше жилося. Живучи в степах, козакі нікому не корилися, тільки тих старших слухали, яких обирали самі для себе. Чим дужче поляки кривдили український народ, тим більше тікало його в степи, на Великий Луг, в козакі. Через те сила козацька там росла та й росла. Спочатку козакі жили в степах розкидано. Через те їм важко було боротися з ворогами.

**ЗАПОРОЗЬКА
СІЧ.
ДМИТРО
ВИШНЕ-
ВЕЦЬКИЙ-
БАЙДА**

В 1550 роках один український князь Дмитро Вишневецький, а по прозвищу Байда, збудував для козаків фортецю на острові річки Дніпра, нижче порогів. Козакі назвали її Січ; через те, що вона була за порогами Дніпра, то її прозвали Запорозькою.

В цю Січ і збиралися жити козакі без жінок і дітей. Хто ж не хотів кидати сім'ї, той оселяв її на хуторі поблизу Січі.

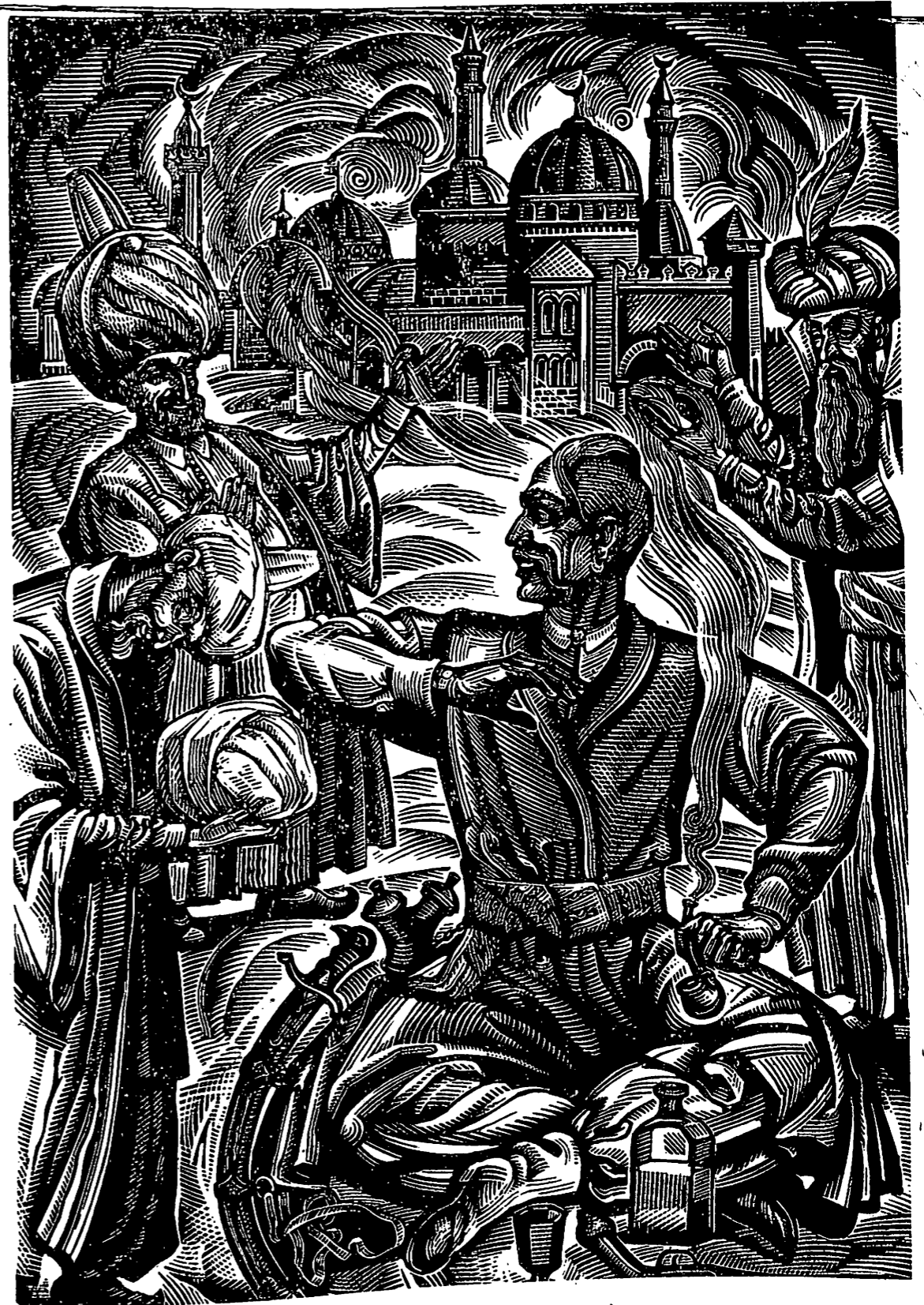
Князь Дмитро Вишневецький зажив у козаків великої слави, але його спіткала лиха доля. Козакі про нього склали таку пісню.

Був пан Корецький
Дмитро Вишневецький,
Він небесну силу мав
І воював громом
Та своїм словом,
Його невірні не злюбили,
Ловить на його вартували,
Ловить на його готували,
Потім його спіймали²²
Та в кайдани закували,
Ребро його

крюком затягали
І на стіні прибивали.

(К. Ст., 1890, У—359)

²² Як він приїхав
в Цариград
по своїх справах.

В Цариграді на риночку
Та п'є Байда мед, горілочку,
Ой, п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку.
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо, та славносенький!
Будь мені лицар та вірнесенький,
Возьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»

Це справді так було: султан хотів, щоб Байда потурчився і приєднав до Туреччини козаків, а через те й давав йому дочку за жінку. Але Байда не захотів потурчитися і одповів:

«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая».
Ой як крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
На гак ребром зачепіте!»

Над Босфором турки забили в берегові скелі гаки й чіпляли на ті гаки того, хто їх не слухав.

Ой висить Байда, та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку.

(А. і Д.)

Так він висів три дні, лаючи султана та Магомета, аж поки турки спересердя не доби́ли його з лука. А та Січ, що її заснував князь Байда-Вишневецький, скоро стала козацькою матір'ю.

У славній Січі, у Чуті²³,
Там козаки проживали,
Із польської області
Вони собі здобич мали,
А дерли вони панів,
Дерли вони ляхів,
А де жид багатий,
То й того не минали.
Не славно Чута
Густими дубами,
А славніша Чута

²³ Чута — ліс по Дніпру коло Січі.

З Низу²⁴ курінями.
«Пам'ятайте ж, ляхи,
Де козацькі шляхи,
Та й не забувайтесь,—
Нас до себе сподівайтесь,
Бо як ми живі будем,
То вас не забудем:
Хоч у десять годів
Та до вас прибудем!»

(К. Ст., 1885,
XII—766 та 1883,
I—35)

ОРГАНІЗАЦІЯ СІЧІ

Козаки жили в Січі товариством в кількох довжелезних куренях. Кожен курінь вибирав собі курінного отамана, а вся Січ — кошового²⁵. Кошовий порадкував усім товариством. Окрім кошового та курінних отаманів, запорожці вибирали собі іншу старшину: писаря, обозного, полковників, сотників і т. ін. В Січ приймали всякого християнина, аби вмів перехреститися та «Отче наш» прочитати. Жили всі по-товариському і допомагали один одному.

Ой, час-пора до куріня:
В отамана коня нема.
Скиньмось, братці, по талюру:
Купім коня отаману.
Скиньмось, братці, по другому —
Купім коня й усю зброю.

(Ф., III)

З кожним роком Січ набиралася сили. Поляки почали боятися запорожців, а люд український знав уже, де шукать собі захисту. Коли хто з покритих на Україні шукав поради у сусідів, то ті йому просто казали:

— Буде тобі, козаченьку,
Аж три доріженьки вкупі:
Ідна — в Рим, друга — в Крим,
А третя — на Запорожжя,
Щасти козаченьку, Боже!

²⁴ Низ — Запорожжя, Січ.

²⁵ Кіш — Січ, Запорожжя.

Бодай же ти літо й зиму зеленіло, як ти мене при нещасливій годині сподобило! Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли, хороші мислі мали, од мене більшу добичу брали і неприятеля під ноги топтали».

(А. і Д.)

• Та не тільки заради здобичі ходили запорожці на татар та турків, а більше заради слави козацької. Тому-то часто так в походах заривалися, що й головами там накладали.

Ой не знав козак, та не знав Супрун,
Як славоньки зажити;
Гей, зібрав військо, славне запорозьке,
Та й пішов орду бити.
Гей, у суботоньку, проти неділеньки,
Супрун із ордою зтявся,
Гей, у неділю, в обідню годину,
У неволеньку попався.

— Гей ти, козаче, козаче Супруне!
Де ж твої воронії коні?

— Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молод, у неволі.

— Гей ти, козаче, козаче Супруне!
Де ж твої пригромкіі рушниці?

— Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я, молод, у темниці.—

Гей, як почали превражії мурзаки
Козака Супруна в'язати.

Гей, ой став козак, став Супрун
Стиха голос промовляти:

— Не в'яжіть мене, превражі мурзаки,
Назад рученьками,

Гей, хоч виведіть, а хоч винесіть
Мене на Савур-могилу,
Нехай же я стану, стану подивлюся
На свою рідну Україну.

Висока могила, широка долина,
Сизий орел пролітає;
Гей, стоїть військо, славне запорозьке,
Та, як мак, процвітає.

(«300»)

Хоч багато ворогів мали запорожці, та не боялися їх і трошки.

— Добрий вечір тобі, зелена діброво!
Переночуй хоч ніченьку мене молодого.
— Не переночую, бо славоньку чую,
А про твою, козаченьку, головку буйную.
— Добрий вечір тобі, ти, темний байраче!
Переночуй хоч ніченьку ти волю козачу.
— Не переночую, бо жаль мені буде:
Щось у лузі сизий голуб жалібненьку гуде.
Вже ж про тебе, козаченьку, й вороги питають,
Щодня й ночі в темнім лузі все тебе шукають.
Гей, як крикне козаченько до гаю, до гаю:
— Наїзжайте, воріженьки, сам вас викликаю!

(«300»)

Бувало, що козаків запрошували на поміч і сусіди. Козаки охоче всім християнам допомагали в їх боротьбі з татарами та турками.

«Ой ми волохи, ми християне,
Та не милують нас басурмани.
Ви, козаченьки, за віру дбайте —
Нам, християнам, на поміч прибувайте!»
А козаченьки за віру дбають,
Волохам-християнам поміч посилають,
Трублять в труби, в сурми вигравають,
Оченьками козаченьків з України проводжають.

(К. Ст., 1887, III—472)

ЖИТТЯ НА ЗАПОРОЖЖІ ПІД ЧАС СПОКОЮ

Коли не було походів, запорожці розважали себе герцем, ловили рибу, били в степу звіра, а то так гуляли, бенкетували, грали, танцювали, співали, ніколи не журились.

Кожен козак міг про себе сказати:

— Гей, я козак з України,
Козак з роду, козак з міні!
Нігде в життю не заплачу,
Гучу, кричу, граю, скачу!
Трястя тому, що ся бідить,
Що над грішми ено (тільки) сидить;
Не з розкоші, тільки з біди,
Тну «голубця», йду в присіди.
Чого ж ти ся зажурила,
Скажи мені, моя мила?
Не велика серцю туга:

Ти не будеш — буде друга.
 Бодай було Запоріжжя!
 Хоч нагайка плечі зріже,
 Козак на те не заплаче:
 Гукне, крикне, грає, скаче...

(Коцип.)

Отакої-то вдачі були запорожці. Слава про запорожців розходилась по всій Україні і поза Україною:

...Ой із Низу вітер віє;
 Козацька слава не гине;
 Чи козак та запорожець
 Слави не заробляє?
 Не погине у нещасті,
 Худої слави не робить,
 Хорошої не падає...
 Усім славен запорожець —
 По усьому краю,
 На всю Україну.

(Чуб.)

КОЗАЦЬКІ БЕНКЕТИ

Та ніде правди діти, бували й такі запорожці,
 що за бенкетами й світу на бачили, не помічали,
 як і старість надходила.

Ой, Січ — мати, ой, Січ — мати,
 А Великий Луг — батько...
 Гей, що в лузі добре заробити,
 Те у Січі пропити...
 Та літає орел, та літає сірий
 По високій високості.
 Ой плаче козак, плаче старесенький
 Та по своїй молодості:
 — Ох, і молодосте, одрадосте,
 На серденьку своя воля.
 Що всі люде п'ють та гуляють,
 Тільки моя бідна доля.
 Літа мої молодії,
 Де ви ся поділи?
 Ой чи в луги, чи в байраки
 Геть від мене відлетіли?
 Козацькая здобиченька

Марно пропадає;
 Тиждень козак заробляє —
 За один день пропиває.

(Л.д., II)

Дивлячись на старих, інколи й молоді занадто
 захоплювались бенкетами та пиятикою.

В нас у Січі то і норів:
 Хто «Отче наш» знає —
 Як умився, вставши вранці,
 То чарки шукає.

Чи чарка то, чи ківш буде —
 Не глядить переміни;
 Гладко п'ють, як з лука б'ють,
 До ночної тіні.

(К. Ст.)

Ой і п'є козак, п'є,
 Бо в козака гроші є.
 Гей, за ним, за ним
 Ненька старенька
 Дрібні сльози лле:
 — Ой ти, сину мій,
 Ти, дитино моя!
 Гей, не пий, не пий
 Та горілочку,
 Бо зведе з ума!

А козак відповідає:

— Я горілки нап'юсь,
 Та й ума наберусь.
 Гей, з невірою
 Та дружиною
 Повік не поймусь.

(Л.д., II)

Тобто свого козачого життя ніколи не про-
 міняю на життя сімейне.

Траплялося козакам не раз через чарку й при-
 году перебути, та вони тим не дуже журилися:

Ой запив козак, запив,
 Ой запив, загулявся,
 А його кінь вороний
 Та на стайні застоявся:
 — Ох, і коню ж мій, коню,
 Та ти коню вороненький!
 Та коню ж мій вороненький,
 Товаришу мій вірненький,
 Ой порадь мене, коню,
 Де ми будем ночувати,
 Де ми будем ночувати,
 Хто нам буде постіль слати?
 Переночуєм нічку
 У вишневому садочку;
 Переночуєм другу
 В темненькому луку;
 Переночуємо третю
 В чистім степу край дороги;
 Ой у степу при дорозі
 Та на лютому морозі.

(Ф., I.)

Горілка ніколи нікого до розуму не доводила, а лиш робила лихо. Призводила вона й козацтво до всякого непотребства. Горілка багато шкодила запорожцям і в громадських та військових справах, бо як оберуть було за отамана якого-небудь п'яничку, то ніякого з того добра собі не зазнають.

Гей, гук, мати, гук,
 Де козаки п'ють,
 І веселая та доріженька,
 Куди вони йдуть.
 Куди вони йдуть,
 Там бори гудуть,
 Поперед себе та вражих ляхів
 Облавою пруть.
 Нехай сідлають,
 Бог помагає,
 Та вже щось мою головоньку
 Хміль розбирає.
 Ой помру ж я помру,

Не заживши слави,
 Бо немає мені та долі
 Бути батьком над вами.

(Л.д., III; «300»)

Весело-то воно весело, та не все гаразд
 в товаристві.

Зібрались вони
 Під рясні дуби
 Та чекаючи отамана
 На раду собі.
 Отаман іде,
 Як голуб гуде,
 А під білою та березою
 Головку кладе²⁹.
 — Отамане наш,
 Не дбаєш за нас:
 Ось і бач нашеє товариство,
 Як розгардіяш.
 Отамане наш,
 Вже світ настає,
 Уже ж наше та товариство
 Коней сідлає.

ПРИВАБЛИ- ВІСТЬ СІЧІ

Вільне, веселе та славне лицарське життя запорожців приваблювало на Січ силу народу не тільки того, що тікав від панської сваволі, а навіть вільного, заможного, родовитого та вченого. Часто навіть деякі магнати, як українські, так і польські, кидали свої пишні замки, палаци та йшли на Запорожжя пожити вільним, веселим життям, навчитись у запорожців військових виправ або зажити лицарської слави. Чоловіки кидали своїх жінок та дітей, діти — батьків та матерів, молоді хлопці — своїх милих, наречених, та й мандрували на Запорожжя. Жінка було дорікає:

— Ой щоб же тебе покарали та три недолі:
 Перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав,
 Друга недоля — щоб ти козаків не догнав,
 Третя недоля — щоб тебе козаки незлюбили
 І в курінь не пустили!

(Яворн. «Іст. Зап. коз.», т. 1—184)

²⁹ Бо п'яний.

А чоловік не слухає, та мимо вуха пропускає, та коня сідлає, та й на Січ махає. Мати було плаче-ридає та так сина вмовляє:

— Соколоньку-сину, вчини мою волю:
Продай коня вороного, вернися додому!

А він їй відповідає:

— Соколихо-мати! Не хочу продати:
Треба мому кониченьку сіна дати!
— Соколику-синку! Хто буде робити?
Вже прийдеться, сину, мені голодом сидіти.
— Соколихо-мати! Пусту погуляти!
Буду гулять поденеду,
Доленьки шукати.
— Соколоньку-сину! Хіба ж тепер время?
— Время, мати, время! Орлу раз то время.
Ой привезу, мамо, тобі три жупани,
Та всі три жупани сріблом поткані;
А між ними оден із самого хана,
Ой доб'юся я до нього, злого бусурмана!
Ой прощай же, мамо, прощай до морозів!³⁰
Привезу я тобі худобоньки десять возів.

(А. і Д.)

Коли благання, вмовляння не помагало, інша мати часом було прикинеться дуже ображеною і вдає, що проганяє сина, лякаючи його всякою бідою, а сама надіється, що син біди настрашиться та й на Запорожжя не піде.

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває;
Мати сина проганяє:
— Іди, сину, геть від мене,
Нехай тебе орда візьме!

Та син добре знає, що запорожцеві ніхто не страшний, і відповідає:

— Мене, мамо, орда знає:
В чистім полі обминає!
— Іди, сину, геть від мене,

³⁰ Багато хуторян, слобожан та міщан ходило у Січ лиш на літо, бо походи відбувались тільки влітку. На зиму вони поверталися до своїх домівок, на хутори, на села.

Нехай тебе турчин візьме!
— Мене, мамо, турчин знає:
Сріблом-злотом наділяє.
— Іди, сину, геть від мене,
Нехай тебе ляхи візьмуть!
— Мене, мамо, ляхи знають:
Пивом-медом напувають.
— Іди, сину, геть від мене,
Нехай тебе москаль візьме!
— Мене, мамо, москаль знає:
Жить до себе підмовляє.

Побачивши, що сина нічим не злякаєш, мати намагається хоч ласкою задержати його дома на якусь хвилину:

— Вернись, сину, додомоньку,
Змию тобі головоньку!

Та козак до такої розкоші не звик:

— Мені, мамо, змиють дощі,
А розвіють буйні вітри,
А розчешуть густі терни.

(«300»)

— Ненько моя! та не гай мене:
В далеку дорогу виряжай мене,
Бо ніченька та темная,
Козаку дорога та далекая...—
Як виїхав на степ, на степочок,
Пустив кониченька на час, на часочок,
Прип'яв коня під могилою,
А сам ліг спати під калиною.
Ой добрая та годинонька,
Що десь взялася та дівчинонька,
Десь взялася та дівчинонька,
Ой десь узялася в степу молодая
Та зірвала та травиченьку,
Вдарила козака та по личеньку:
— Встань, козаче! годі тобі спати,
Бо вже твого коня не чуть, не видати.
Орда йде і коня веде,
Тебе, молодого, в степу зарубає.

(Ф. II)

Не раз козак покидав і кохану дівчину, щоб помандрувати на Запорозжя та зажити там лицарської слави.

Козак од'їзжає,
Дівчинонька плаче:
— Куди їдеш, козаче?
Козаче-соколю,
Візьми мене з собою
на Вкраїну далеку!³¹

Та де ж таки козакові з дівчиною на Запорозжя йти, і він одповідає їй:

— Дівчинонька мила,
Що будеш робила³²
На Вкраїні далекій?
— Буду шити, прясти,
Золотее жито жати,
Тебе вірно кохати!
— Дівчинонька мила,
Що будеш ти їла
На Вкраїні далекій?
— Сухар із водою,
Аби, серце, з тобою,
Мій козаче-соколю!
— Дівчинонька мила,
Де будеш ти спала
На Вкраїні далекій?
— В степу під вербою,
Аби, серце, з тобою,
Мій козаче-соколю!

(Л.д., VII)

Бувало й так, що в Січ ішла молодь, щоб забути яке-небудь горе-нещастя.

Пішов козак в Запорозжя,
Дівчинонька — у чернички.
— Не по волі іду на Січ.
— Не по волі постригаюся,
Аби ні з ким, як з тобою,
Мое серденько не зналося.

(К.Ст.)

³¹ Вкраїна далека — Запорозжя, бо воно ж було аж на краю Вкраїни.

³² «Будеш робила, будеш їла, спала» — так говорять подекуди на Поділлі та Волині замість «будеш робити, будеш їсти, спати» і т. ін.

ВЕЛИКІ
ПОХОДИ

Запорожці вважали боротьбу з ворогами українського народу найпершим, найсвятішим ділом, а тому не любили сидіти в Січі склавши руки. Коли вороги не нападали на них, то вони самі шукали причини, щоб напасти на ворогів та віддячити їм за попередні кривди. Тому, як тільки було запахне весною, зараз з околиць хуторів та зимівників до Січі збирається козацтво провідати, чи не буде якого походу.

А вже весна, а вже красна,
Із стріхи вода капле.
Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне.

(«300»)

Коли ж було запорожці справді надумують великий похід, то оповіщають про це наперед своїх товаришів, домовитих козаків, що жили по хуторах та селах вкупі з своєю родиною.

— Розвивайся, сухий дубе,
Завтра мороз буде!
Ой збирайся, молодий козаче,
Зараз похід буде.
— Я морозу та й не боюся —
Зараз розів'юся.
— Я походу, козак, не боюся,
Зараз соберуся.

(Л.д.)

За козаком побивалася його кохана:

— Козаченьку, куди йдеш?
Невже жалю не маєш?
Я без тебе загину,
Як ти підеш в чужину.
— Ой, не плач же, дівчино, не журись,
Ти до мене, серденько, пригорнись.
— Чи тебе лихо жене?
Бачу зрадиш ти мене.
— Не накликай же біду,
Бо без тебе пропаду.
Я вернусь, серденько, восени,

Як упаде листячко з калини.—
Ждала дівка нависна,
Мина осінь і весна.
Нема, нема козаченька і не чуть,
Злії люди, воріженьки, вже кують.
А як жито зацвіло,
Прийшла вістка у село:
— Не вертатись вже до тебе козаку,—
Заснув в степу він, сердега, довіку.

(Л.д., VII; «300»)

Зо всіх околиць Січі вирушали в похід старі й молоді, по охоті й поневолі, бо під такий час соромно було козакові zostаватись дома.

Помандрував козаченько
З Лубен до Прилуки —
Заплакала дівчинонька;
Здіймаючи руки.
«Вернись, вернись, козаченьку,
Вернись, соколе!»
«Не вернусь, дівчинонько,
Не вернусь ніколи»³³.

Ой на гору козак воду носить³⁴,
Дівчинонька козаченька просить:
«Козаченьку, мій соколю,
Візьми мене із собою:
Помандрую я з тобою.
Та не сама ж я по садочку ходила,—
Козаченька за рученьку водила,
Цілувала, милувала,
До серденька пригортала,
Я ж думала, що він буде мій.
Козаченьку, сухотонько ти моя,
Кажуть люди, що не буду я твоя.
Кажуть люди, сама бачу,
Не раз, не два на день плачу:
Я ж думала, що ти будеш мій».

(«300»)

³³ Початок цієї пісні «А вже весна, а вже красна, із стріх вода крапле».

³⁴ Мабуть, коня напувати та в похід вирушати.

Заграй підо мною!
 Дівчино, прощай!
 — За Немань ідеш ти,
 Мене покидаєш.
 Чого ж ти, мій милий,
 Чого ти бажаєш?
 Хіба тобі краща
 Чужа сторона?
 Миліша, рідніша
 Своєї вона?
 — Іду я туди,
 Де роблять на диво
 Червонеє пиво
 З крові супостат.
 — Чи вже ж ти задумав
 Тим пивом зажитись?
 Чи зі мною, милий,
 Навік розлучиться?
 Візьми моє серце,
 Випий мою кров,
 Та тільки не кидай
 За щирю любов.
 — Дівчино, не плач,
 Не рви мого серця,
 Як пир той минеться —
 Повернись назад.
 — Та вже тобі, милий,
 Назад не вертаться:
 Там тобі, серденько,
 Навіки зостаться.
 Дивись, під тобою
 Кінь чогось поник:
 В зеленому гаю
 Заснеш ти навик.
 — Як ворон до тебе
 В віконце закряче,
 З-за моря прискаче
 Козаченько твій.
 Як явір зелений
 Головоньку схилить,
 Зозуля кукукне,
 Діброва застогне,
 І кінь піді мною
 Спіткнеться, здригне —

Тоді вже, кохана, не буде
 На світі мене.

(«300»)

Жде, жде дівчина козака, а його все нема.
 Та й заплаче, сердешна:

— В кінці греблі шумлять верби,
 Що я насадила;
 Нема того козаченька,
 Що я полюбила. —
 Ой немає козаченька —
 Поїхав за Десну;
 Рости, рости, дівчинонько,
 На другу весну!
 Росла, росла дівчинонька
 Та й на порі стала;
 Ждала, ждала козаченька,
 Та й плакати стала.
 Ой не плачте, карі очі,
 Така ваша доля:
 Полюбила козаченька
 При місяці стоя.

(«300»)

БАТЬКИ ВИРЯДЖАЮТЬ ДІТЕЙ В ПОХІД

Якби козак і не хотів виступать у похід,
 то батьки його випхнуть. Похід — діло святе.
 Коли всі йдуть — соромно дома сидить. На те й
 козак, щоб слави зажив. Та сама мати, що не
 пускає сина без діла на Січ, сама його виряджає
 в похід, напучує й благословляє. Перед походом
 козак у всьому радиться з батьками, що і як
 треба зробити, щоб усе було гаразд.

— Ой пушу я кониченька в саду,
 А сам піду к отцю на пораду.
 Отець мій по садочку ходить,
 За поводи кониченька водить:
 — Ой на, сину, коника, не гайся,
 Щоб ти од того війська не зостався.
 Військо йде, короговки мають,
 Попереду музиченьки грають.
 — Ой пушу я кониченька в саду,
 А сам піду к неньці на пораду.

Ненька моя по садочку ходить,
У рученьках сорочечку носить:
— Ой на, сину, сорочку — не гайся,
Щоб ти од того війська не zostався.—
Військо йде, короговки мають,
Попереду музиченьки грають.

(Л.д.)

Навіть ті матері, що в звичайний час упрошували
синів не ходити на Запорозжя, під час великого
походу самі виряджали дітей у військо.

З суботи на неділю заказали на війну;
Заказали на війну: хто сина має;
А хто не має, нехай наймає.
Мала ненька одного синка Іванка,
Та й та вислала, та научала:
«Ой їдь, сину, та на війночку!»

(А. і Д.)

Та не тільки синів, бувало, й дочок матері
виряджали у військо:

...Загадано та заповідано
Усім козаченькам та в військо йти:
У кого є коні — годувати,
У кого нема — купувати,
У кого є син, то висилати,
А в кого нема, то наймати.
Жила вдова на край села,
Та не мала ні одного сина,
Тільки мала дочку Катериночку,
Та й ту в військо виряджала,
А виряджаючи, научала:
— Дочко моя, Катериночко!
Як будеш ти в війську йти,
То не попережайся поперед війська
І не zostавайся позад війська,
Ти держись війська середнього,
А козаченька сердешного.

(А. і Д.)

— Ой іди, синоньку, на тую війноньку,
Та не дуже обавляйся.

Гей, за рік, за два, за неділь чотири
 Та й додому повертайся.
 — Ой не знаю, мамцю, я того не знаю,
 Ой не знаю, чи повернуся.
 Гей, чогось, мамцю, коник вороненький
 У воротах спіткнувся.
 — Ой не бий, синоньку, коня в головоньку:
 Не буде ся спотикати.
 Гей, не зрадь, не зрадь людської дитини:
 Не буде тя Бог карати.
 — Ой не бив я, мамцю, коня в головоньку.
 Чогось він ся спотикає.
 Гей, я не зрадив людської дитини,
 За що ж мене Бог карає?

Козак знав, що з далекого походу навряд чи
 доведеться повернутися живим, а тому розпрощу-
 вався зо всіма і зо всім.

— Прощайте, прощайте,
 Тесові пороги,
 Де ходили козакові ноги!
 Прощайте, всі родичі,
 Та не забувайте!
 Як будете пить, гулять,
 То й мене згадайте.
 Ой не шуми, луже,
 Зелена діброво!
 Ой прощай, дівчино,
 Ти ж моя розмово,
 Полий доріженьку,
 Щоб же ж не курилась!
 Розважайте дівчиноньку,
 Щоб же ж не журилась.

(М.— 50)

В далекий похід козака виряджала вся його
 родина, яку він мав, з повагою, побожністю та
 щирим жалем.

Ой три сестриці-жалібниці
 В похід брата виряджали.
 Ой старшая сестра коня веде,
 Середульшая зброю несе...

А сама ж менша з братом іде:
 — Ой братику, братику наш!
 А коли ж ти прийдеш в гості до нас?
 — Ой набери, сестро, піску жменю
 Та посій його на каменю...
 Ой уставай, сестро, ранесенько,
 Проривай пісок частесенько,
 Ой уставай, сестро, з зіроньками,
 Поливай пісок слізеньками,
 Ой як той пісок та ізійде,
 То тоді твій брат в гості прийде.

(Ф., II)

Виряджати козака сходились і його односельці,
 сусіди. Він з ними розпрощувався, просив
 забути ті кривди, які, може, кому вчинив.

Ой, гай, мати, ой, гай, мати!
 Ой, гай, зелененький!
 Од'їжджає з України
 Козак молоденький.
 Од'їздивши, він шапку зняв,
 Низенько вклонився:
 «Ой прощайте, слобожане,
 Може, з ким сварився».
 «Хоч сварився, не сварився,
 Аби помирився!»
 Як виїхав на битий шлях,
 Слізеньками вмився:
 «Прощай, прощай, товариство
 І дівчино-любко,
 Бо Бог знає, Бог відає,
 Чи побачимось хутко!»

(Ф., II)

З хуторів, слобід, зимовників та городів ко-
 зацтво то поодинці, то ватагами добиралось до
 Січі. В Січі вибирали отамана для походу. Він
 звався наказним отаманом. Бувало, що й сам
 кошовий вів козаків у похід, а наказний отаман
 залишався на його місці в Січі. Правила козаки
 в січовій церкві св. Покрови молебень і рушали
 Дніпром або суходолом в дорогу.

Та ще по горах сніги лежать,
По долинах води стоять,
Та по долинах води стоять,
По горах маки цвітуть,
Та то ж не маки — то козаки,
То козаки у Крим ідуть.

Битим шляхом той пил зоб'ють.

Мати сина зустрічала,
Додомоньку завертала:
— Ой вернись, сину, додомоньку,
Змию тобі головоньку.
— Ой змий, мати, сама собі
Або ізмий дочці своїй,
Бо мені, нене, змиють дощі,
А висушить буйний вітер.
А висушить буйний вітер,
А розчешуть густі терни.

(А. і Д.)

Йшли козаченьки та з України,
Попутали коників у долині,
Самі посідали на могилі,
Викресали вогнику, закурили,
Розпустили пожар по долині,
Попалили діточки солов'їні.
Гей, которі старшії — полетіли,
Которі менчії — погоріли...

(Ф., II та А. і Д.)

**ТУГА
КОЗАКІВ
ЗА РІДНИМИ
Й БЛИЗЬКИМИ**

Під час довгого тяжкого походу, бувало, який
з молодих козаків (перваків) і зажуриться,
засумує,

Стоїть явір над водою,
В воду похилився;
На козака пригодонька,
Козак зажурився.
Одна ж йому пригодонька —
Матуся старая;
А другая пригодонька —
Кониченько пристав;
А третя пригодонька —

Дівчиноньку втеряв.
На козака три пригоди —
Козак зажурився:
Не хилися, явороньку,
Ще ж ти зелененький;
Не журися, козаченьку,
Ще ж ти молоденький.
Не рад явір хилитися —
Вода корні мие;
Не рад козак журитися,
Та серденько ние.

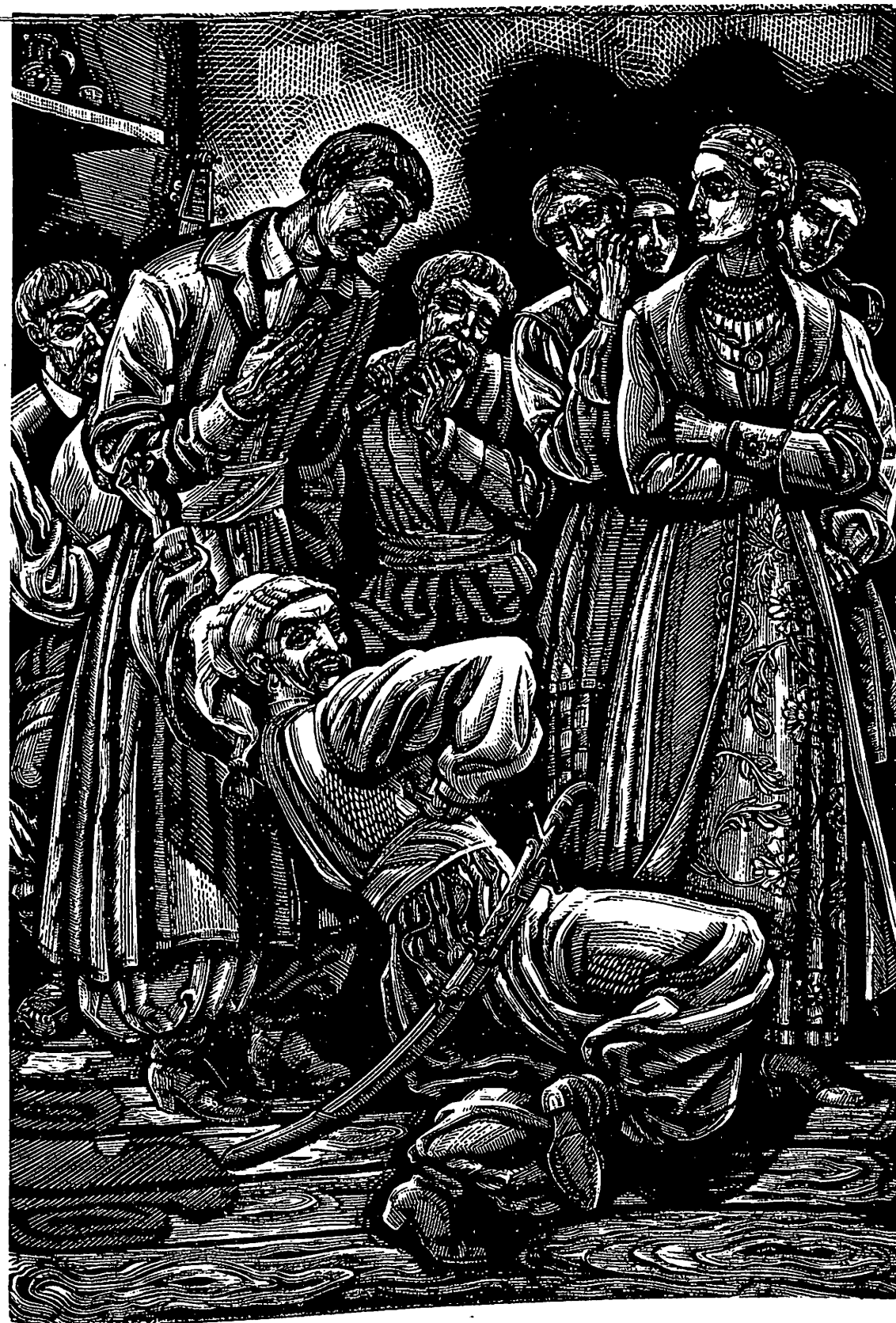
(Ф. I, III; Чуб.)

То понад берегами
Вода — стоянами;
Ой там козаченько
Коня напуває.
Та коня перепойв,
Сам заплакав стоя:
«Та головонька моя,
Стороненько чужа!
Ой порадь мене, брате,
Як рідная мати:
Та чи мені жениться,
Чи так волочиться.
А чи листи писати,
До милої слати.
...Напишу я перами,
Одішлю вітрами».

А інший, затуживши за рідними, за милою,
бувало, проситься й додому з походу.

Тихо вода, тихо вода
Бережки зносить.
Молодий козак, молодий козак
Полковничка просить:
«Пусти ж мене, полковничку,
Із полка додому,
Бо вже скучила, бо вже скучила
Дівчина за мною».

Та полковник на це не зважає: знає він, що
як козак якийсь час перебуде, до походу

призвичаїться, то й дівчину забуде, а тому дає козакові таку відповідь:

«Я б тебе пустив;
Так довго, довго там будеш.
Напийся води холодної —
Дівчину забудеш».

(М.— 50)

Після щасливого походу поверталися козаки назад з великою здобичею. В Січі зустрічав їх кошовий та й запитував:

— Ой, панове молодці, відкіль їдете?
Та з якої стороночки, та що везете?
— Ой, пане гетьмане! Були в бусурмана:
Багацько в чортяки всякого надбання!
— А що ж ви, панове, чого там чували,
Якого вдали, якого зібрали?
— Пане гетьмане, по три смухи з барана,
Четверту, маленьку, з самого бусурмана.

(А. і Д.)

СМЕРТЬ КОЗАКА

Та бували на козаків і чорні дні, коли з нещасливого походу повертались лиш недобитки, а решта zostавалась на полі бойовиська або попадала ворогам в неволю.

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.
Укрив личко китайкою,
А ніжоньки нагайкою.
У головках ворон криче,
А в ніженьках коник плаче. —
«Не плач, коню, ти за мною,
Не бий землі під собою.
Біжи, коню, дорогою,
Дорогою широкою,
Широкою стовбовою,—
Щоб татари не дігнали,
Щоб сидельця не зідрали.
Прибіжи ж, коню, під батьків двір
Та вдаришся об частокіл.

Ой там вийде стара мати,
Вона тебе розгнуздає.
Розгнуздавши, розсідлає,
Розсідлавши, розпитає,
Розпитавши, та й заплаче:
«Ой ти, коню, вороненький!
Де мій синок молоденький?»
«Не плач, мати, не журися:
Уже твій син оженився.
Узяв жінку-паняночку —
В чистім полі земляночку.
Туди вітер не завіє,
І сонечко не загіє».

Ой три літа, три неділі
Минулося на Україні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили.
Ой на горі вогонь горить,
Під горою козак лежить.
Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький.
Порубаний, постріляний,
Китайкою покриваний,
Накрив очі осокою,
А ніженьки китайкою.
Його тіло почорніло,
А від вітру пострупіло.
Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.
«Не стій, коню, надо мною.
Бачу ж я щирість твою!
Біжи ж степом та гаями,
Долинами, байраками
До моєї родиноньки,
До вірної дружиноньки!
Стукни в браму копитами
Та й забрязкай поводами.
Ой вийде брат — понуриться,
Вийде мати — зажуриться,
Вийде мила — порадіє:
Стане, гляне — та й зомліє...»
«Ой, десь, коню, пана скинув?

Кажі ж, коню, чи не згинув?»
«Мене турки надігнали,
Пана мого з мене стяли,
Постріляли, порубали,
Там над Дністром поховали!
Ой, цить, мати, не журися!
Вже ж бо син твій оженився:
Він взяв собі за жіночку
Зеленую доминочку
Та крутую могилочку...»

(А. і Д.; Ф., III)

ДУМА ПРО ХВЕДОРА БЕЗРІДНОГО

Часом смерть чекала на козака там, де він і не сподівався.

Понад сагою дніпровою молодий козак обід обідає, не думає, не гадає, що на нього, молодого, біда настає. То не верби луговії зашуміли... Як безбожнії ушкали налетіли, Хведора Безрідного, отамана курінного постріляли, порубали. Тільки чури не піймали. То малий чура до козака прибуває, рани йому глибокі промиває. То козак йому промовляє: «Чуро, сій, чуро, вірний слуго! Піди ти степом понад Дніпром. Послухай ти, чуро, чи то гуси кричать, чи лебеді ячать, чи ушкали гудуть, чи, може, козаки Дніпром ідуть? Коли гуси кричать або лебеді ячать — то зжени; коли ушкали гудуть — мене схорони; коли ж козаки йдуть — то об'яви: нехай вони човни до берега привертають, мене, Хведора Безрідного, навіщають!»

То чура малий по бережку пробігав, козаків забачав; шапкою махав, словами промовляв: «Панове молодці! добре ви дбайте; човни привертайте, до отамана курінного поспішайте!» Козаки теє зачували, до берега привертали, отамана навіщали. Тоді козак чуру вихваляв, опрощення зо всіма брав, милосердному Богу душу оддав. Тоді козаки тіло козацькеє молодецькеє обмивали, на червону китайку клали, шаблями суходіл копали, шапками, приполами верст виймали, глибокую яму викопали, Хведора Безрідного ховали. Високою могилу насипали, з семип'ядної пищалі подзвонили, у суремки жалібно похвалили, а в головах прапірок постановили — премудрому лицареві славу вчинили, а тим вони його поминали, що у себе мали: цвіленькими сухенькими військовими сухарцями.

(А. і Д.)

**КОЗАЦЬКІ
БЕНКЕТИ
ПІСЛЯ
ПОХОДУ**

Після славного бойовиська козаки зчиняли бенкет і веселились. Однак вони не забували про тих своїх товаришів, що полягли в бою. Розшукували їхнє тіло і з шанобою ховали в сиру землю. Згадати про побитих було святим обов'язком старшини. Отаман, як батько, повинен був про всіх дбать, про всіх пам'ятати.

Ой в городі, на росточі
П'ють, гуляють запорожці.
Лиш між ними один не п'є —
Запорозький отаман.
На коника похилився,
За серденько ухопився:
«Чогось мені, браття, трудно
І на серденьку нудно.
Ой сідлайте, миле браття,
Та коники вороненькі,
Та беріте, миле браття,
Та шабельки булатненькі,
Та поїдем, миле браття,
Та долом-долиною,
Та там знайдем, миле браття,
Та рожу з калиною.
А під тею та рожою
Та козацьке тіло,
Гей, від сонця почорніло,
А від вітру помарніло».

(«300»)

Козака, що помирав од ран, дома ховали
з великим учтом.

Умер козак, умер козак
В неділеньку вранці;
Положили козаченька
В світлонці на лавці.
Збирається родинонька
Явора рубати,
Молодому козакові
Труну будувати.
Тешуть явір, тешуть явір
На чотири дошки,
Молодому козакові

Під ручки, під ножки.
Попові коня дають,
Що буде співати,
А дівчині сто червінців,
Що буде плакати.

(«300»)

Не раз траплялося козакам і в неволю попасти. Особливо тяжка була неволя у турків та татар.

**БУСУРМАН-
СЬКА НЕВОЛЯ**

Татари розпродували козаків по базарах, як робочу скотину.

Куплених невольників турки та татари приставляли до найтяжчої роботи.

Найгіршого лиха зазнавали невольники на турецьких галерах або каторгах³⁵, де їх сковували по кілька душ до купи і приковували до лави, щоб гребли веслами. Там вони повинні були гребти денно й нічно. То найтяжча була робота. Тому й тепер ще всяку важку роботу звать каторжною. Дехто не мав сили перебути тяжку неволю і турчився. За те турки призначили таких перевертнів за начальників над невольниками. В думах вони зуться «недовірками християнськими». Оті «недовірки» інколи гірше мучили невольників, ніж самі турки та татари. Про тяжку турецьку неволю в думах от що співається:

У святу неділю не сизі орли заклекотали:
То бідні невольники у тяжкій неволі заплакали.
У три ряди бідних, безщасних невольників посажено,
По два та по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано;
Тоді бідні, безщасті невольники на коліна упали,
Вгору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали:
«Господи милосердний! создай з неба ясне сонце-мати,
Нехай будуть кайдани коло ніг ослабати,
Сирая сириця коло рук ослабати.
Хай ми будем, бідні, безщасті невольники,
У чужій землі хоч мале число полегкості собі мати.»

³⁵ Галера, каторга — кораблі.

Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
 А знизу буйний вітер!
 Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля;
 Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
 Та вже ця нам турецька-бусурманська каторга надоїла:
 Кайдани-залізо ноги повривало,
 Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кожи пошмугляло!³⁶
 Паша турецький, бусурманський,
 Недовірок християнський,
 По ринку він похожає,
 Він сам добре теє зачуває,
 На слуги свої, на турки-яничари ³⁶ зозла гукає:
 «Кажу вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
 І з ряду до ряду захожайте,
 По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
 Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!»
 То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
 Із ряду до ряду захожали,
 По три пучки тернини і червоної таволги в руки набирали,
 По тричі в однім місці бідного невольника запинали,
 Тіло бідне козацьке молодецьке коло жовтої кості обривали,
 Кров християнську неповинно проливали.
 Стали бідні невольники на собі кров християнську зобачати,
 Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
 «Ти, земле турецька, віро бусурманська,
 Ти, розлука християнська!
 Не одного ти розлучила з отцем з матір'ю,
 Або брата з сестрою, або мужа з вірною жоною!
 Хто в тобі срібло-злато виробляє,
 По всіх землях проходає,
 В турецькій землі ніколи собі одраді не має!
 Визволь, Господи, всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі турецької, з каторги бусурманської
 На тихі води, на ясні зорі, у край веселий,
 У мир хрещений, в городи християнські».

(А. і Д.)

Не всякий сокіл квилить-проквіляє: син до батька, до матері з тяжкої неволі в городи християнські поклон посилає, сокола ясненького рідним братом називає: «Соколе ясний, брате мій рідний! Ти високо літаєш, чому в мого батька в матері ніколи в гостях не буваєш? Полинь ти, соколе ясний, брате мій рідний, у города християнськії, сядь-пади в мого батька й матері перед воротьми, жалібненько загуди, про мою пригоду козацькую

³⁶ Яничари — турецьке військо. Турки, набравши в полон християнських дітей, турчили їх та виховували змалку на вояків; оце й були яничари, найпевніше турецьке військо.

розкажи-проквіли, ще моему батькові й матері більшого жалю завдай. Нехай отець і матуся мою пригоду козацькую знають, статки, маєтки збувають, великі скарби збирають,— головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють!» То брат-товариш теє зачуває, до брата-товариша промовляє: «Товаришу, брате мій рідний! Та не треба нам в городи християнські поклону посилати, своєму батьку й матці більшого жалю завдавати, бо хоча наш батько й мати будуть добре дбати, ґрунти, маєтки збувати, великі скарби збирати,— та не знатимуть, в которій нас каторзі шукати: чи в пристані Козловській ³⁷, чи в Царграді на базарі. Будуть ушкали турки-яничари набігати, за Червонеє море, в орабську землю нас продавати, будуть за нас сребро, злато, не лічучи, сукна дорогі, не мірячи, за нас брати. Та й не знатимуть отець, мати, де, в якій тяжкій неволі турецькій синів своїх шукати, бо сюди ніхто не захожає і люд хрещений не заїжджає, тільки соколи ясненькі літають, на темниці сідають, жалібненько квилять-проквіляють, нас, бідних невольників, у тяжкій неволі турецькій добрим здоров'ям навіщають.

(А. і Д.)

ДУМА ПРО ТРЬОХ БРАТІВ

Бувало, що бідним невольникам щастило вибрати зручну хвилину та вирватись з тяжкої неволі, та не завше щастило добратись до рідного краю, бо далека й тяжка була дорога.

Ой то не піли пилили, не тумани вставали — то із города Азова із тяжкої неволі турецької три братіки втікали; два кінних, третій піший-піхотинець за кінними біжить, підбігає, на сіре коріння, на біле каміння ніжки свої козацькії посікає, кров'ю сліди заливає, до кінних братів добігає, словами промовляє: «Станьте ви, братця! Коней попасіте, мене, меншого брата, підждіте, та на коні візьміте, хоть мало підвезіте: нехай я буду знати, куди в городи християнські до отця, до матки в гості прибувати». То середужчий теє зачував, старшого питає; то старший йому словами промовляє: «Чи ще ж тобі не далася тяжкая неволя знати?... Як будем ми брата дождати, буде нас погоня доганяти, буде нас стріляти, рубати, або в тяжкій роботі будем пропадати... Як жив-здоров буде, сам в городи християнськії прибуде». І теє промовляли, відтіль побігали. А менший брат пішаниця кінних братів доганяє, коней за стремена хватає,

³⁷ Тепер Євпаторія.

сльозами обливає і словами промовляє: «Коли ж мене, братця, не хочете ждати, хоч одно ж ви милосердіє майте: назад коней завертайте, з піхов шаблі виймайте, мені, брату меншому, з пліч голову здіймайте, в чистому полі поховайте, звіру-птиці на поталу не оддайте!» А ті брати тее зачували, словами промовляли: «Цього, брате, із роду нігде не чували, щоб рідною кров'ю шаблі обмивали. Рука наша не здійметься, серце не зосмілиться. Краще будемо, брате, тернами пробігати, будемо тобі верховіття у тернів стинати, будемо тобі признаки на гіллях покидати». То бігли тії брати не день, не два, не три й не чотири, а найменшого, пішого брата, на Азовському степу покидали. То вже два козаки в байраки в'їзжає. Середужчий брат милосердіє має: верховіття у тернів зтинає, меншому брату приміту покидає. А як стали на Муравський шлях виїзжати, нічим йому признаків покидати. Він червону китайку з-під жупана видирає, по шляху розкидає: меншому брату приміту зоставляє. То як став піхотинець з тернів виходити, став червону китайку находити. У руки хватає, дрібними сльозами обливає. «Не дурно,— промовляє,— червона китайка по шляху валяє; мабуть, моїх братів на світі немає! Мабуть, за ними з города Арва погоня вставала, мене в тернах на спочинку минала, а братів моїх доганяла, рубала. Коли б мені Біг милосердний поміг тіло козацьке находити, в чистім степу хоронити!» До Савур-могили добігає, і тільки своїх братів рідних та трошки сліди зачинає, і на Савур-могилу збігає, сльозами обливає, словами промовляє: «Побило мене в полі три недоля: перша недоля — безхліб'я, друга недоля — безводдя; третя недоля — що своїх братів рідних не догнав. Ой, годі ж мені за кінними братами уганяти; час мені козацьким ногам пільгу дати». То тее промовляє, на Савур-могилу голову склоняє, гірко сльозами ридає. В той час сизі орли налітали, пильно в очі козакові заглядали. Козак тее забачає³⁷, словами промовляє: «Орли сизопері, гості мої милі! Прошу я вас тоді налітати, з лобу очі висмокати, як не буду я світа Божого видати...» То тее промовляв, і за час, за годину милосердному Богу душу оддав. Тоді орли налітали, з лобу очі висмикали; тоді ще й дрібна птиця налітала, коло жовтої кості тіло оббирала. Вовки-сіромахи набігали, тіло козацьке рвали, по тернах, по балках жовту кость жвакували, жалібненько квилили-промовляли — тож вони козацькії похорони одправляли! Де взялась

³⁷ *Забачає* — бачить.

сиза зозуленька, в головках сідала, жалібно кувала; як сестра брата або мати сина оплакала...

Стали кінні брати до городів християнських доїзжати, стала на їх серця туча налягати. То середужчий брат до старшого промовляє: «Не дурно на наші серця туча налягає: мабуть, нашого брата живого на світі немає! Як будемо, брате, до отця до матері прибувати? Як будуть вони нас питати, то що станемо казати?» То старший брат тее зачуває, до середужчого словами промовляє: «Скажем: не в одного пана в неволі бували. Нічної доби з неволі втікали, його, сонного, будили — не збудили. Там його в неволі й зоставили!»

То середужчий тее зачуває, до старшого брата словами промовляє: «Як не будем отцю й матері правди казати, то буде нас отцівська й материнська молитва карати». Тоді старші брати на поля Самарської виїзжали, над річкою Самарською спочинок собі мали, коней попасали. В той час безбожніі бусурмани набігали — і тих двох братів порубали, тіло козацьке покарбували, в чистім полі розкидали, голови на шаблі здіймали, довго глумували, коні й здобич в город, в Туреччину позавертали.

Полягла двох братів голова коло річки Самарки, а третя — на Савур-могилі!

(А. і Д.)

ДУМА ПРО САМІЙЛА КІШКУ

Але траплялось, що невольникам і щастило втікати з неволі.

І

Ой із города із Трапезонта³⁸ виступала галера,
Трьома цвіта і процвітана, мальована.
Ой первим цвітом процвітана —
Злато-синіми киндяками³⁹ побивана;
А другим цвітом процвітана —
Гарматами рештована;
Третім цвітом процвітана —
Турецькою білою габою⁴⁰ покровена.
То на тій галері Алкан-баша,
Трапезонськеє княжа гуляє,
Ізбраного люду собі має
Сімсот турків, яничар чотириста,
Та бідного невольника півчвартаста⁴¹
Без старшини військової.

³⁸ *Трапезунд* — турецьке місто.

³⁹ *Киндяк* — матерія.

⁴⁰ *Габа* — полотно.

⁴¹ *Півчвартаста* — триста п'ятдесят.

Первий старший меж ними пробуває
 Кішка Самійло, гетьман запорозький;
 Другий — Марко Рудий,
 Суддя військовий;
 Третій — Мусій Грач,
 Військовий трубач;
 Четвертий — лях-потурнак,
 Ключник галерський,
 Сотник переяславський,
 Недовірок християнський,
 Що був тридцять літ у неволі,
 Двадцять чотири як став на волі,
 Потурчився, побусурманився
 Для панства великого,
 Для лакомства нещасного.

II

В тій галері од пристані далеко відпускали,
 Чорним морем далеко гуляли,
 Проти Кефи-города приставали,
 Там собі великий та довгий спочинок мали.
 То представився Алкану-башаті,
 Трапезонському княжаті, молодому паняті,
 Сон дивен, барзо дивен на прочудо.
 То Алкан-баша, трапезонськеє княжа,
 На турків-яничар, на бідних невольників покликає.
 «Турки,— каже,— турки-яничари,
 І ви, біднії невольники!
 Которий би міг турчин-яничар сей сон одгадати,
 Міг би йому три гради турецькії дарувати;
 А которий би міг бідний невольник одгадати,
 Міг би йому листи визволені писати,
 Щоб не міг ніхто нігде зачіпати».
 Сеє турки зачули, нічого не сказали;
 Бідні невольники, хоч добре знали,
 Собі промовчали.
 Тількі обізветься між турків лях-потурнак,
 Ключник галерський,
 Сотник переяславський,
 Недовірок християнський.
 «Як же,— каже,— Алкане-башо, твій сон одгадати,
 Що ти не хочеш нам повідати?!»
 «Такий мені, небожата, сон приснився,

Бодай ніколи не явився!
 Видиться: моя галера, цвітована, мальована,
 Стала вся обідрана, на пожар іспускана;
 Видиться: мої турки-яничари
 Стали всі впень порубані;
 А видиться: мої бідні невольники,
 Которії були у неволі,
 То всі стали на волі;
 Видиться: мене гетьман Кішка
 На три часті розтяв,
 У Чорнеє море пометав».
 То скоро теє лях-потурнак зачував,
 К йому словами промовляв:
 «Алкане-башо, трапезонський княжату,
 Молодий паняту!
 Сей тобі сон не буде нітрохи зачіпати;
 Скажи мені получче бідного невольника доглядати,
 З ряду до ряду сажати,
 По два, по три старії кайдани і новії ісправляти!
 На руки, на ноги надівати;
 Червоної таволги по два дубці брати,
 По шиях затинати,
 Кров християнськую на землю проливати!»

III

Скоро то сеє зачували;
 Од пристані галеру далеко відпускали,
 До города до Козлова,
 До дівки санджаківни⁴² на зальоти поспішали,
 То до города Козлова прибували,—
 Дівка санджаківна на зустрічу виходжає,
 Алкана-башу в город Козлов зо всім військом затягає.
 Алкана-башу за білу руку брала,
 У світлиці-кам'яниці зазивала,
 За білу скам'ю сажала,
 Дорогими напитками напувала,
 А військо серед ринку сажала.
 То Алкан-баша,
 Трапезонське княжа,
 Не барзо дорогії напитки уживає,
 Як до галери двох турчинів на підслухи посилає:
 Щоб не міг лях-потурнак Кішки Самійла одмикати,
 Упоруч себе сажати.

⁴² Санджак — турецький губернатор.

IV

То скоро ся тії два турчини до галери прибували.
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:
«Ой ляше-потурначе, брате старесенький!
Колись і ти був у такій неволі, як ми тепера;
Добро нам учини,
Хоч нас, старшину, відімкни;
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали».
Каже лях-потурнак:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Добро ти вчини;
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламли.
А ще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати».
То скоро Кішка Самійло тее зачував,
Словами промовляв:
«Ой ляше-потурначе, сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати.
Ваша віра погана,
Земля проклята».
Скоро лях-потурнак тее зачуває,
Кішку Самійла у шоку затинає.
«Ой,— каже,— Кішко Самійлу, гетьмане запорозький!
Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії і новії кайдани направляти,
Ланцюгами за поперек утроє буду тебе брати».

V

То тії два турчини тее зачували,
До Алкаша-баші прибували:
«Алкане-башо, трапезонське княжа,
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного ключника маєш:

Кішку Самійла в шоку затинає,
В турецьку віру ввертає».
То Алкан-баша,
Трапезонське княжа,
Великую радість мало,
Полопам дорогі напитки розділяло:
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою санджаківною уживало.

VI

Став лях-потурнак дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову ключника розбивати:
«Господи! есть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській поговорити...»
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе сажає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Кішка Самійло по два, по три кубки в руки брав,
То в рукава, то в пазуху, скрізь
хусту третю додолу пускав.
Лях-потурнак по единому випивав,
То так напився,
Що з ніг звалився.

VII

То Кішка Самійло й угадав —
Ляха-потурнака до ліжка вмісто дитини спати клав,
Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав;
«Козаки, панове! добре дбайте:
Один другого одмикайте,
Кайдани із рук, із ніг не скидайте,
Полуночної години дожидайте».
Тоді козаки один другого одмикали,
Кайдани із рук, із ніг не скидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами себе втроє прийняв,
Полуночної години дожидав.

VIII

Стала полуночная година наступати,
 Став Алкан-баша військом до галери прибувати.
 То до галери прибував,
 Словами промовляв:
 «Ви, турки-яничари, помаленьку ячіте,
 Мойого вірного клюшника не збудіте:
 Самі ж добре поміж рядами проходите,
 Всякого чоловіка осмотряйте,
 Бо тепер він підгуляв,
 Щоб кому пільги не дав».
 То турки-яничари свічі у руки брали,
 Поміж рядів проходили...
 Всякого чоловіка осмотряли...
 Бог поміг: за замок руками не приймали!
 «Алкане-башо, безпечно почивай:
 Доброго і вірного клюшника маєш!
 Він бідного невольника з ряду до ряду посажав,
 По три, по два старії кайдани посправляв,
 А Кішку Самійла ланцюгами утрое прийняв».
 Тоді турки-яничари у галери вхожали,
 Безпечно спати лягали.
 А которії хмельні бували — на сон знемогали,
 Коло пристані Козловської спати полягали.

IX

Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
 Сам між козаків устав,
 Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;
 У галеру вхожає, козаків пробуждає,
 Шаблі булатнії на вибір вибирає,
 До козаків промовляє:
 «Ви, панове молодці! кайданами не стучіте,
 Ясини ⁴³ не вчиніте.
 Нікоторого турчина в галері не збудіте!..»
 То козаки добре зачували,
 Самі з себе кайдани скидали,
 У Чорнеє море метали,
 Ясини не вчинили,
 Ні одного турчина в галері не збудили.
 Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
 «Ви, козаки молодці! добре, браття, дбайте:

⁴³ Ясина — три-вога, буча.

Од города Козлова забігайте,
 Турків-яничар упень рубайте,
 Которих живцем у Чорнеє море метайте!»
 Тоді козаки од города Козлова забігали,
 Турків-яничар упень рубали,
 Которих живцем у Чорнеє море метали.
 А Кішка Самійло Алкан-башу із ліжка взяв,
 На три частини розтяв,
 У Чорнеє море пометав,
 До козаків промовляв:
 «Панове молодці! добре дбайте:
 Всіх у Чорнеє море метайте,
 Тільки ляха-потурнака не рубайте,
 Міждо військом для порядку за
 яризу ⁴⁴ військового зоставляйте».
 Тоді козаки добре дбали:
 Всіх турків у Чорнеє море пометали,
 Тільки ляха-потурнака не зрубали,—
 Міждо військом, для порядку, за
 яризу військового зоставляли.
 Тоді галеру од пристані одпускали,
 Самі Чорним морем далеко гуляли.

X

Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку,
 Не сива зозуля закувала,
 Як дівка санджаківна коло пристані похожала
 Та білі руки ламала, словами промовляла:
 «Алкане-башо, трапезонськеє княжату!
 На що ти на мене такеє великеє пересердя маєш,
 Що од мене сьогодні барзо рано виїжаєш?»

XI

А ще у неділеньку,
 У полуденну годиноньку
 Лях-потурнак од сна пробуждає,
 По галері поглядає, що ні єдиного турчина на галері немає.
 Тоді лях-потурнак із ліжка встає,
 До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:
 «Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
 Батьку козацький!
 Не будь же ти на мене,

⁴⁴ Яриза — попи-хач.

Як я був наостанці мого віку до тебе!
 Бог тобі допоміг неприятеля побідити,
 Та не вмітимеш у землю християнську входити!
 Добре ти вчини:
 Половину козаків у окови до опачин⁴⁵ посади,
 А половину у турецькеє дорогее плаття наряди.
 Бо ще будемо од города Козлова до Цареграда⁴⁶ гуляти,
 Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
 Будуть Алкана-башу з дівкою санджаківною
 По зальотах поздоровляти,
 То як будеш одвіт давати?...»
 Як лях-потурнак научив,
 Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
 Половину козаків до опачин у окови посадив,
 А половину у турецькеє дорогее плаття нарядив.

XII

Стали од города Козлова до города
 Цареграда гуляти,
 Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
 І галеру із гармат торкати.
 Стали Алкан-башу з дівкою санджаківною
 По зальотах поздоровляти;
 То лях-потурнак чогось догадав:
 Сам на чердак⁴⁷ виступав,
 Турецьким біленьким завивалом махав;
 Раз то мовить по-грецьки,
 Удруге по-турецьки.
 Каже: «Ви, турки-яничари, помаленьку, браття, ячіте,
 Од галери одверніте:
 Бо тепера він підгуляв, на упокиї почиває,
 На похмілля знемогає,
 До вас не встане, голови не зведе.
 Казав: як буду назад гуляти —
 То не буду вашої милості повік забувати».
 Тоді турки-яничари од галери одвертали,
 До города Цареграда убігали,
 Із дванадцяти штук гармат гримали,
 Ясу⁴⁸ воздавали.
 Тоді козаки собі добре дбали:
 Сім штук гармат собі арештовали,
 Ясу воздавали,
 На лиман-ріку іспадали,

⁴⁵ Опачина — велике весло на старовинних суднах або галерах.

⁴⁶ Царгород — турецька столиця.

⁴⁷ Чердак — верхня частина судна, палуба.

⁴⁸ Яса — почесне прощання або привітання.

К Дніпру-Слауті низенько уклоняли:
 «Хвалим тя, Господи, і благодарим!
 Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
 А тепер чи не дасть нам Бог хоть час по волі!»
 А у Тендрові острові Семен Скалозуб
 З військом на заставі стояв⁴⁹
 Та на тую галеру поглядав,
 До козаків словами промовляв:
 «Козаки, панове молодці! Що сая галера блудить,
 Чи світом нудить?
 Чи много люду козацького має,
 Чи за великою здобиччю ганяє?
 То ви добре дбайте:
 По дві штуки гармат набивайте,
 Тую галеру з грізної гармати привітайте,
 Гостинця їй дайте».
 Тоді козаки тее зачували,
 До його промовляли:
 «Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
 Батьку козацький!
 Десь ти сам боїшся
 І нас, козаків, страшишся:
 Єсть сая галера не блудить,
 Ні світом нудить,
 Ні много люду козацького має,
 Ні за великою здобиччю ганяє;
 Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає...»
 То Семен Скалозуб тее зачуває,
 До козаків промовляє:
 «А ви таки віри не доймайте,
 Хоч по дві гармати набивайте,
 Тую галеру із грізної гармати привітайте,
 Гостинця їй дайте.
 Як турки-яничари, то упень рубайте,
 А як бідний невольник, то помочи дайте!»

⁴⁹ Острів Тендра лежить перед гирлом Дніпра на Чорнім морі. Побіля нього раз у раз стояли козацькі байдаки, доглядаючи, щоб не вийшли турки у гирло Дніпра. Семен Скалозуб, козацький кошовий, і стояв на такій сторожі.

XIII

Тоді козаки, як діти, негаразд починали:
 По дві штуки гармат набивали,
 Тую галеру із грізної гармати привітали,
 Три дошки у судні вибивали,
 Води Дніпрової напускали...
 Тоді Кішка Самійло, гетьман запорозький,

Чогось догадав,
 Сам на чердак виступав,
 Червонії, хрещатії, давнії корогви із кишені виймав,
 Розпустив,
 До води похилив,
 Сам низенько уклонив:
 «Козаки, панове молодці! Сяя галера не блудить,
 Ні світом нудить,
 Ні много люду козацького має,
 Ні за великою здобиччю ганяє.
 Се єсть давній, бідний невольник
 Кішка Самійло, із неволі утікає.
 Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
 Тепер чи не дасть Бог хоч час по волі!»
 Тоді козаки у каюки скакали,
 Тую галеру за мальовані облавки⁵⁰ брали,
 Та не пристань стягали,
 Од дуба до дуба
 На Семена Скалозуба
 Пайовали.

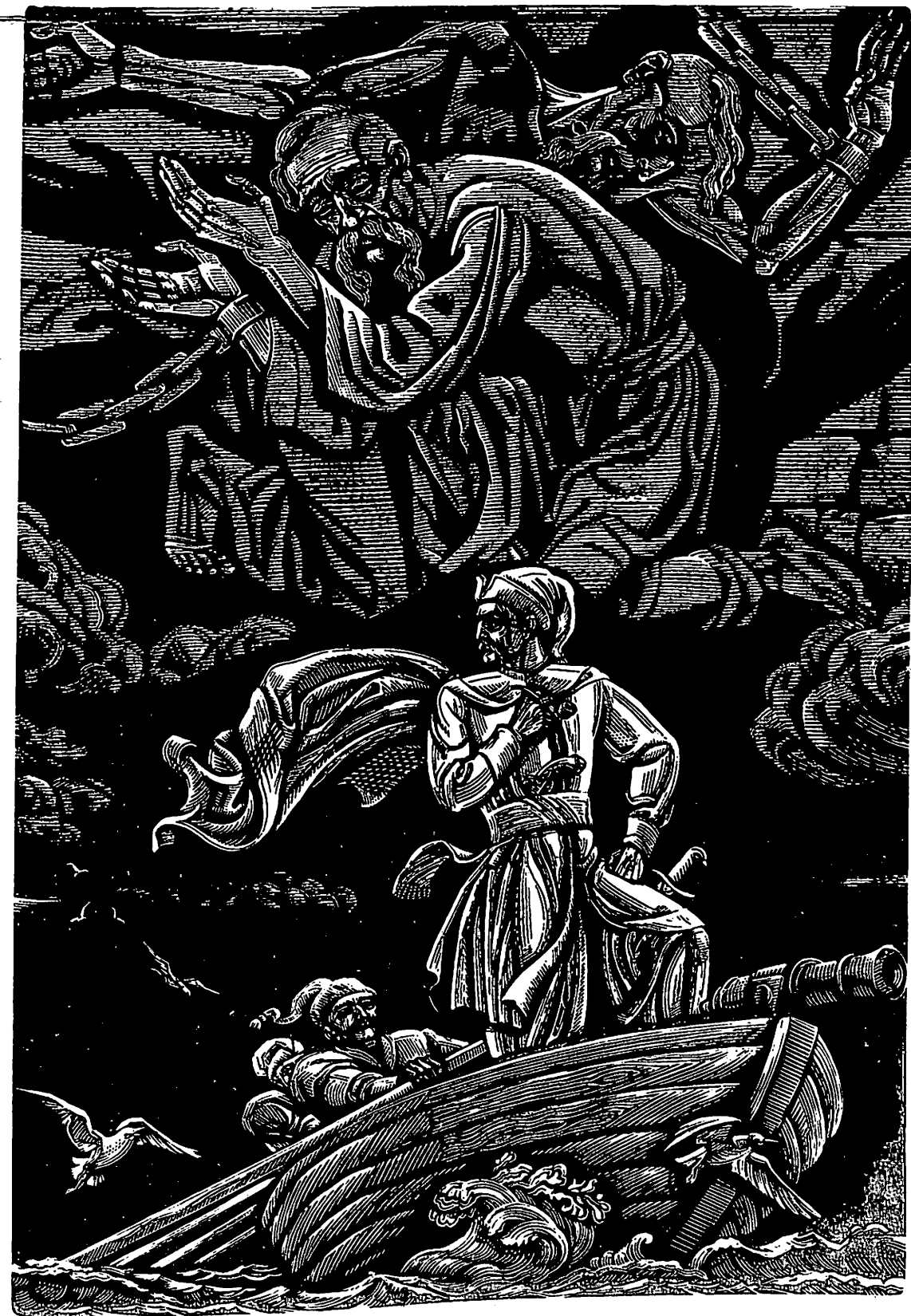
XIV

Тоді: златосинії киндяки — на козаки,
 Златоглави⁵¹ — на отамани,
 Турецькою білою габу — на козаки, на біляки⁵²,
 А галеру на пожар спускали.
 А срібло-злато на три часті пайовали:
 Первую часть брали — на церкви накладали;
 На святого Межигорського Спаса,
 На Трахтемировський монастир,
 На святую січовую Покрову давали,
 Которі давнім козацьким скарбом будували,
 Щоб за їх, вставаючи й лягаючи,
 Милосердного Бога благали;
 А другу часті поміж собою пайовали;
 А третю часті брали,
 Очеретами сідали,
 Пили та гуляли,
 Із семип'ядних пищалей гримали;
 Кішку Самійла поздоровляли.
 «Здоров,— кажуть,— здоров, Кішко Самійлу,
 Гетьмане запорозький!
 Не загинув еси у неволі,

⁵⁰ Облавок — вінця судна.

⁵¹ Златоглав — матерія, вишита або виткана золотом.

⁵² Біляк — рядовий козак.

ЖІНКИ- УКРАЇНКИ В ТУРЕЦЬКІЙ НЕВОЛІ

Не загинеш і з нами, козаками, по волі!»
Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова
в Києво-Каневі монастирі...
Слава не вмре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями.

Ще більше, ніж козаків, було у неволі українського жіноцтва. Та жінки не терпіли такого лиха, як козаки. Турки та татари дуже часто дружилися з українськими бранками⁵³. Коли ж бранки турчилися, то часто й за великих панів заміж виходили. 1550 р. бранка Роксолана, попівна з Рогатина (в Галичині), вийшла заміж за самого султана турецького Сулеймана I. Султан Осман II (1604—1622) теж жонатий був на українці. Мати Османа III (1760 р.) також була українка. Ставши такими вельможними панями, бранки-українки не раз допомагали козацтву і визволяли його з неволі, приміром Роксолана. Про одну з таких бранок співається і в народній думі.

На Чорному морі, на каменю біленькому, там стояла темниця кам'яная, а в тій темниці пробувало сімсот бідних невольників. То вже тридцять літ у неволі пробували, Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видали. То дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, до темниці приходжає, темницю одмикає, словами промовляє: «Гей, козаки, ви, біднії невольники! Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?» Тоді біднії невольники дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку, по річах пізнавали, словами промовляли: «Гей, дівко-бранко, Марусю, попівно Богуславко! По чім ми можем знати, що в нашій землі християнській за день тепера, тридцять літ у неволі пробуваєм, Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видаєм?» То вона тее зачувала, до козаків словами промовляла: «Ой козаки, ви, біднії невольники! Сьогодні у нашій землі християнській Великодняя субота, а завтра святий празник, роковий день Великдень». Козаки тее зачували, білим лицем до сирі землі при-

падали, дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку, кляли-проклинали: «Та бодай ти, дівко-бранко, Марусю, попівно Богуславко, щастя й долі собі не мала, як ти нам святий празник, роковий день Великдень сказала!» Тоді дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, тее зачувала, словами промовляла: «Ой, козаки, ви, біднії невольники! Та не лайте мене, не проклиняйте, бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їзжати, то буде мені на руки ключі віддавати: то буду я до темниці приходжати, темницю відмикати, вас всіх, бідних невольників, на волю випускати!»

На святий празник, роковий день Великдень, став пан турецький до мечеті від'їзжати, став дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці, на руки ключі віддавати.

Тоді дівка-бранка добре дбає: до темниці приходжає, темницю відмикає, всіх козаків, бідних невольників, на волю випускає і словами промовляє: «Ой козаки, ви, біднії невольники! Кажу я вам: добре дбайте, в городи християнські утікайте! Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте, моему батькові й матері знати давайте: нехай мій батько добре дбає, гуртів, великих маєтків не збуває та нехай мене з неволі не викупає, бо я вже потурчилась, побусурманилась для розкоші турецької, для лакомства нещасного! Ой визволи, Боже, всіх бідних невольників з тяжкої неволі, з віри бусурманської, на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений!

(А. і Д.)

МАТИ ЗУСТРІ- ЧАЄТЬСЯ З ДОЧКОЮ В НЕВОЛІ

Через те, що бранки виходили заміж за татар та турків, не раз траплялося, що матері попадали в полон до своїх зятів, тобто до тих татар чи турків, які раніше взяли в полон їхніх дочок та й побралися з ними.

Що се в полі забіліло,
Ой чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
А лебеді не пливають —
Татарове полон женуть:
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками.
Стали кошом під Яришом

⁵³ Полонянки.

Та взялися паювати:
Дівка впала парубкові,
А тещенька зятенькові.
Взяв він її по при коні,
Ой кінь біжить дорогою,
А тещенька терниною,
Назад себе поглядає,
Кровця сліди заливає,
Чорний ворон налітає
Та ту кровцю іспиває,
Приїжджає він до двору:
«Вийди, вийди, татарочко,
Привів невільницю,
А до смерті робітницю».
А вона їй та й завела,
Три роботи загадала:
Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати.
Теща дитя колисала
І дитині приспівала:
«Люлі, люлі, татарчатко!
По донечці унучатко!
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скам'яніло!»
Учув того вірний слуга:
«Чи чули ви, паненонько,
Як вам кляла робітниця:
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скам'яніло!»
Ой побігла татарочка,
Бігла боса, без пояса
Та вдарила по личеньку
Свою рідну матіноньку.
«Ой ти, доню, моя доню!
Скільки тебе годувала,
По личеньку раз не била!»
«Мамко ж моя старенькая,
По чім же ти мя пізнала,
Що донькою назвала?»
«Як тя баба в купіль клала,
На груди ті іскра впала,

По тім тебе я впізнала».
«Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати!»
«Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогії шати;
Я волю бідувати,
Ніж з тобою панувати.
Піду в свій край загигати».
«Слуги ж мої та й вірнії!
Впряжіть коні воронії
Везіть мамку в її краї».

(А. і Д.)

**ПОХІД
САГАЙДАЧ-
НОГО
НА ВАРНУ**

Через те, що в Криму завше було багато українських невільників, запорозькі козаки у всяку вільну годину ходили то більшими, то меншими походами на Крим, щоб одбити та випустити на волю невільників. 1605 р. запорожці під приводом свого отамана Петра Конашевича-Сагайдачного зробили великий похід у Крим і підійшли до м. Варни.

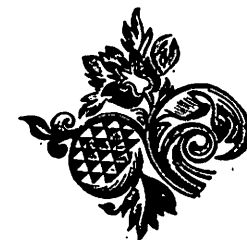
А в неділеньку пораненьку зібралася громадонька
До козацької порадоньки.
Стали раду радувати — звідкіль Варну-місто достати?
Ой чи з поля, чи з моря, чи з тої річки невелички?..
Стали (козаки) Варну доставать — стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
— Бодай, річко, не процвітала, вічні часи висихала,
Що нас, турків, в себе взяла.
Була Варна здавна славна, — славнійші козаки,
Що ту Варну-місто достали і в ній турків забрали.

(А. і Д.)

У Варні козаки набрали багато здобичі, потім пішли й розбили город Кафу та випустили на волю багато невільників. Після цих великих походів польський уряд налякався, що козаки, чого доброго, так само й поляків поб'ють, а тому пообіцяв дати козакам всякі права та вільності. Однак на ділі український люд мусив сам здобувати собі волю.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА

**РЕЕСТРОВІ
КОЗАКИ**

Польський уряд бачив, що вся сила українського народу в козаках. Отже, щоб приборкати ту силу, намислив він одвернути український люд од запорожців у другий бік. Для того вигадав він особливе військо «реєстрових козаків», тобто таких, що записані були в списки (реєстр) козаків. Реєстрові козаки числилися на службі в уряді і мали за те плату. Їм дано було й усякі права та привілеї. Стояли вони по містах та по панських дворах. Начальників їм призначав польський уряд. Реєстрові козаки повинні були обороняти Польщу від усяких ворогів: татар, турків, валахів та навіть запорожців.

Українську молодь, що бажала зажити козацької слави, польський уряд й пани заохочували писатися в реєстрові козаки і таким способом розбивали силу українського народу.

Загоджуючи всякими способами «реєстрових», поляки зовсім не звертали уваги на запорожців та на простий люд. Всіма силами намагалися спольщити його і для того наvertsали на католицтво. Коли ж побачили, що українці, опріч панів, на католицтво не пристають, то вигадали унію православної церкви з католицькою.

УНІЯ

Унія — спілка. Хто приставав на унію, той мусив слухатися римського папи, а за це йому поляки всякі «милості» давали. Разом з тим поляки так робили, щоб папа римський намовляв українців-уніатів коритися їм.

До унії пристали тільки українські пани та єпископи. Простий же народ не хотів іти в унію.

Щоб краще оборонити себе від поляків та унії, українці позасновували православні братства.

Братчики склалися грішми і на ті кошти помагали бідним, сиротам, вдовам, заводили школи, друкарні і т. і. По школах учили і книги друкували українською мовою. Братства ширили освіту серед українців, бо освіченій людині краще вже додуматися до того, як обороняться від поляків та унії. Бачачи це, поляки ще гірше стали знущатися над українським людом, особливо над селянами. Що поляк-поміщик хотів, то й витворяв над своїми кріпаками, та не тільки над кріпаками, а навіть і над вільними людьми. Людей вбивали ні за що

ні про що, а так: з дурної волі, ради примхи. От, наприклад, як співається про сваволлю та примхи пана Каньовського в пісні «Про Бондарівну».

**ПІСНЯ
ПРО
БОНДАРІВНУ**

Ой у місті Богуславі
Там чорная хмара:
Танцювала компанія
Каньовського пана.
Ой в містечку Богуславку
Сидить дівок купка;
Межи ними Бондарівна,
Як сива голубка.
Ой у місті Богуславі
Капелія грала,
Молодая Бондарівна
В ратуші гуляла;
У містечку Богуславку
Каньовського пана —
Там гуляла Бондарівна,
Як пишная пава.
Ой у місті Богуславі
Танець дівок ходить,
А найкраща — Бондарівна,
Усім перед водить.
Ой приїхав пан Каньовський
Темньої ночі
Та сподобав Бондарівну,
Що карії очі.
Ой приїхав пан Каньовський,
«Добрідень!» — всім дає,
Бондарівну за рученьку
К собі пригортає.
Звелів, звелів пан Каньовський
Музикам заграти,
А сам узяв Бондарівну
Та й пішов гуляти.
Ой ходить же пан Каньовський
Та по межі танці,
Потискає Бондарівну
За білі пальці.
Молодая Бондарівна
На те не вважала,
Та на пана Каньовського

Губи оддувала.
 Прийшов до неї пан Каньовський
 Та й шапочку зняв,
 Обійняв він Бондарівну
 Та й поцілував:
 — Як ся маєш, Бондарівно?
 Нех тя буду знати,
 Сподобалась мені, панно!
 Підеш зо мнов⁵⁴ спати! —
 А молода Бондарівна
 Ще «жарту» не знала,
 Як одвела білу руку —
 Та й по морді дала:
 — Не годен ти, пан Каньовський,
 Мене цілувати,
 Тільки годен, пан Каньовський,
 Мене роззувати! —
 Як почув же пан Каньовський
 Ції вірні слова:
 — Прощай, прощай, Бондарівно,
 Зоставайсь здорова! —
 Ой не пішов пан Каньовський
 Та в каляти грати,
 А пішов він до пивниці
 Шаблі добувати.
 Ой шепнули Бондарівні
 Старі люди стиха:
 — Тікай, тікай, Бондарівно,
 Буде тобі лихо! —
 Злякалася Бондарівна:
 Що їй тут діяти?
 А стоячи, мислить собі,
 Куди б утікати.
 Бондарівна, як стояла,
 Стала утікати.
 Ой казав же пан Каньовський
 Та за нею гнати.
 Як побігла Бондарівна
 Степами тікати,
 Ой угледів пан Каньовський —
 Та й став доганяти.
 Ой тікала Бондарівна
 По межі домами,
 А за нею — два жовніри

⁵⁴ Зо мнов, з то-
 бов — подільсько-
 галицька говірка.

З голими шаблями.
 Ой тікала Бондарівна
 Містом, по за містом,
 А за нею пан Каньовський
 Зо всім своїм військом.
 Утікала Бондарівна
 По межі крамниці,
 А за нею пан Каньовський
 З набитою рушницею.
 Утікала Бондарівна
 По межі лотоки,
 Ухопили Бондарівну
 За білії боки.
 Изловили Бондарівну
 На дубовім мосту;
 Сама красна, чепурная,
 Хорошого зросту.
 Як догнали Бондарівну
 На дубовім мості:
 — Ой вернися, Бондарівно,
 Просить пан у гості.—
 Спіймав її старий жовнір
 За чорнії коси:
 — А вже ж тобі, Бондарочко,
 Гуляточки досі!
 — Ой нате ж вам, жовнірики,
 Карбованця грошей,
 Да не ведіть мене, жовнірики,—
 Ваш пан нехороший!
 Ой нате ж вам, жовнірики,
 Золоту каблучку,
 Та не ведіть мене до пана
 На велику мучку! —
 А взяв її другий жовнір,
 Пригорнув до себе:
 — Панно моя, Бондарівно,
 Жалко ж мені тебе!
 Волів би я, Бондарівно,
 З тобою шлюб узяти,
 Ніж панові Каньовському
 В ручки тя віддати.—
 Узав її старий жовнір
 За білу руку,
 Привів пану Каньовському

На велику муку.
 Ой привели Бондарівну
 Пред нові палати;
 Зараз казав пан Каньовський
 У скрипочку грати.
 Як повели Бондарівну
 До пана в світлоньку,
 Стали її вітати,
 Як ту голубоньку.
 Та привели Бондарівну
 В новії покої,
 Посадили Бондарівну
 За столи тесові.
 Посадили Бондарівну
 До стіни плечима,
 А до пана Каньовського
 Карими очима.
 Посадили Бондарівну
 На золотім кріслі,
 Заставили Бондарівну
 Співати ще й пісні:
 — Співай, співай, Бондарівно,
 Жалібної пісні!
 Кадук парив твою матір,
 Прийшлась мені к мислі! —
 Ой заставив пан Каньовський
 Білу постіль слати.
 А сам пішов у кімнату
 Ружко заряджати.
 Молодая Бондарівна
 Пісеньки співає,
 А іззаду пан Каньовський
 Ружко заряджає,
 Як вимірив пан Каньовський
 В серденько самое:
 — Шкода тебе, Бондарівно,
 Та й уроди твої.
 Ой чи хочеш, Бондарівно,
 Ізо мною жити,
 А чи волиш, Бондарівно,
 В сирій землі гнити?
 — Ой волю ж я, пан Каньовський,
 В сирій землі гнити,
 Ніж з тобою, приневірним,

На цім світі жити! —
 Ой як тільки Бондарівна
 Та сеє сказала,
 То вистрелив пан Каньовський —
 Бондарівна впала.
 Ой упала Бондарівна
 Близько перелазу:
 Забив, забив пан Каньовський
 З рушниць відразу.
 — Ой ви, хлопці, ви, молодці!
 Дайте батьку знати:
 Нехай іде свою дочку
 На смерть наряжати! —
 А на тій Бондарівні
 Шовкова спідниця;
 Де стояла Бондарівна —
 Кривава криниця.
 А на тій Бондарівні
 Червонії стрічки;
 Де лежала Бондарівна —
 Там криваві річки.
 А в нашій Бондарівні
 Фартух і мережка;
 Куди несли Бондарівну —
 Кривава стежка.
 Ой одвезли Бондарівну
 До Бондаря в хату,
 Положили на лавочці,
 Стали убирати.
 Ударивсь старий Бондар
 По полах рукою:
 — Наложила, моя доню,
 За всіх головою! —
 Ой вдарився старий Бондар
 В стіну головою:
 — Дочко ж моя, Бондарівно!
 Пропав я з тобою! —
 Ударився старий Бондар
 Об стіл головою:
 — А вже ж мі ся
 Не видіти з милою донькою... —
 Як вгляділа Бондариха,
 Руками сплеснула:
 — Дочко ж моя, єдина!

Навіки заснула! —
 Ой почали говорити
 Всі добрії люди:
 — Не плач, не плач, Бондарихо,
 Бо й тобі те буде! —
 Ой поплели Бондарівні
 Три вінки з барвінку:
 Так убрали Бондарівну,
 Як до шлюбу дівку.
 Ой приїхав пан Каньовський
 На нове подвір'я.
 Питається у сусідів:
 — Чи тут Бондарівна? —
 Як узяв старий Бондар
 Та й пана благати,
 Скинув шапку: — Злізьте з коня
 Та ходіть до хати! —
 Як увійшов пан Каньовський
 До нової хати,
 То став свої чорні очі
 Хусткою втирати,
 Зломив свої білі руки
 Та й став жалувати:
 — Хорошее дівча було,—
 Мусієм стріляти!
 Ой ти ж, моя Бондарівно,
 Яка ж бо ти гожа:
 Ой як же ти процвітаєш,
 Як в городі рожа!
 Ой ти ж, моя Бондарівно,
 Яка ж бо ти біла;
 Ой як же ти процвітаєш,
 Як в саду лелія.
 Молодая Бондарівно,
 Яка ж бо ти пишна,
 Як у літі у садочку
 Червона вишня! —
 Ой поклали Бондарівну
 На тесову лавку,
 Доки звелів пан Каньовський
 Викопати ямку.
 Лежить, лежить Бондарівна
 Сутки ще й годину,
 Поки сказав пан Каньовський

Зробить домовину.
 Звелів, звелів пан Каньовський
 Малярів зізвати:
 Молоді Бондарівні
 Труну малювати.
 Ой казав же пан Каньовський
 Китайки набрати:
 Молодої Бондарівни
 Домовину вбрати.
 Ой казав же пан Каньовський
 Ще й склеп склепувати:
 Молодую Бондарівну
 Гарно поховати.
 Ой казав же пан Каньовський
 Музики найняти:
 Молодій Бондарівні
 До гробу заграти.
 Обіцявся пан Каньовський
 Сто дукатів дати,
 Щоб молоду Бондарівну
 В церкві поховати.
 Як почали Бондарівну
 У гроб опускали,
 То казав же пан Каньовський
 Ще жалібніш грати.
 Ой вдарили в усі дзвони,
 Музики заграли,
 А вже дівку Бондарівну
 Навіки сховали.
 Ой викинув пан Каньовський
 На стіл сто червоних:
 — Ото тобі, Бондарівно,
 За чорнії брови! —
 Ой посунув пан Каньовський
 По столу таляри:
 — Оце тобі, старий Бондар,
 За личко рум'яне.
 Ой на тобі, старий Бондар,
 Таляронків бочку:
 Оце ж тобі, старий Бондар,
 За хорошу дочку.—
 Ой викинув пан Каньовський
 Двадцять п'ять дукатів:
 — Ото маєш, старий Бондар,

Поминки справляти! —
 А викинув пан Каньовський
 Ще й тридцять червонців:
 — Ото маєш, старий Бондар,
 На подзвін по дочці!
 Покинь, покинь, старий Бондар,
 По дочці плакати,
 Покинь відра набивати,
 Будеш панувати!
 («300»; Ф. II; К. Ст., 1902, III, 1905,
 III, IV, X, 1902, V)

ЖИДИ- РАНДАРИ

Чим далі, то гірше лихо витворяли на Україні пани-поляки, все більше та більше кривдили український народ. Реєстрових козаків грішми та винами розбещували, милостями та подарунками до себе привертали, та тим часом потайки їхні права одбирали. Землі свої жидам в оренду оддавали і дозволяли їм розпоряджатись там по-своєму. Ще гірше стало жити українському людові, бо жиди дерли, щоб і панові було чим оренду заплатити, і собі заробити.

Та вже тому не річок і не два минає, як у християнській землі добра немає. Як зажурилась та й заклопоталась бідна вдова; то-то не бідна вдова, — то королівська⁵⁵ земля, що стали жиди великий одкуп давати, стали один на одного на милю оренди становити. Всі шляхи козацькі заорендували, що на одній милі та про три шинки становили. Становили шинки по долинах, зводили щогли⁵⁶ по високих могилах. Як іде український козак та коршму минає, жид вибігає та українського козака за чуб хватає та ще його двома кулаками по потилиці затинає: «Козаче-левице! за що я буду ляхам рату платити, що ти мимо корчми йдеш та й корчму минаєш?»

Ще ж і тим жидове не сконтетували: на славній Україні всі козацькі торги заорендували, де була яка річка велика, мости в одкуп забрали та брали мито-промито⁵⁷ од возового — по півзолотого, од верхового по два шаги брали, од пішого — по шагу, а од бідного старця, що він випросить, то одбирали пшоно та яйця та й ще питали: «Ци нема, котик, ще цого?» Ще ж і тим жидове не сконтетували: на славній Україні всі козацькі церкви заорендували. Которому б то козаку альбо мужику дав

⁵⁵ Королівська земля — польське царство, до якого належала тоді Україна.

⁵⁶ Високий дрючок коло шинку, щоб видно було, де шинок.

⁵⁷ Мито — податок, відкуп.

Бог дитину появили, то не йди до попа благословиться, а піди до жида-рандаря та полож битий таляр, щоб дозволив церкву відчинити, тую дитину одружити (охрестити).

Ще ж і тим жидове не сконтетували: на славній Україні всі козацькі ріки заорендували: котрий би то козак альбо мужик ісхотів риби ловити, жінку свою з дітьми покормити. Тоді ж то один козак мимо шинку йде, за плечима мушкет⁵⁸ несе: хоче качку вбити, жінку свою з дітьми покормити. То жид-рандар у квартиру поглядає, на жидівку свою стиха словами промовляє: «Ей, жидівочко моя, Рейзе! Що сей козак думає, що він в шинок не вступить, за денежку горілки не купить, мене, жида-рандаря, не перепросить, щоб дозволив йому на річці качку вбити, жінку свою з дітьми покормити?» Тоді-то жид-рандар стиха підхожає, козака за чуба хватає. То козак на жида-рандаря скося, як ведмідь, поглядає, та ще й жида-рандаря мостивий⁵⁹ паном називає. «Ей, жиду, — каже, — жиду-рандаре, мостивий пане! Дозволь мені на річці качку вбити, жінку свою з дітьми покормити!» Тоді жид-рандар у шинок входжає, на жидівку свою стиха промовляє: «Хазяйко моя, Рейзю! Якої-то я на Україні слави заживав, що мене козак український ще й вельможним паном називав! Ей, жидівочко ж моя, Рейзю! Будь мені тепер в Білій Церкві наставним равом: назвав мене козак мостивим паном!»

(А. і Д.)

ПОВСТАННЯ

Од такої біди заворушилося українське козацтво разом із селянством та міщанством. Почалися бунти, повстання. Особливо відомі були повстання під проводом Северина Наливайка (1596), Тараса Трясила (1628—1630), Василя Томиленка (1635—1637), Павлюка (1637), Остряниці (1638) та інших. Та їм не щастило об'єднати весь український народ, а тому, хоч вони й били поляків, але врешті все ж таки поляки побивали їх. Після отих повстань спокою на Україні вже не було. Всякий завзятіший козак набирив собі ватагу молодців і ставав на оборону українського люду та віри християнської. Однак українцям мало було добра від того, бо сила козацька розпорошувалась і поляки легко її нищили. Не було кому зібрати її всю

⁵⁸ Мушкет — невелика рушниця.

⁵⁹ Мостивий — милостивий.

**ДУМА
ПРО ХМЕЛЬ-
НИЦЬКОГО
І БАРАБАША**

докупи, щоб одним гуртом, однією стіною стати проти ворогів. Люди ждали, що от-от знайдеться ватажок, що всіх об'єднає, всіх запалить однією думкою, поведе до однієї мети. А його все не було. І стали люди журитися: до чого воно йде?

Із день-години стала тривога на Україні: ніхто не міг обітратись, за віру християнську одностайно стати; тільки обібрались Барабаш та Хмельницький та Кліща Білоцерківський. Отоді вони од своїх рук листи писали, до короля Владислава посилали, універсалів прохали. Тоді ж то король Владислав листи читав, універсали писав⁶⁰, самому Барабашу до рук подавав, у городі Черкасах Барабаша гетьманом настановляв: «Будь ти, Барабаше, в городі Черкасах гетьманом, а ти, Кліща, в городі Білій Церкві полковничим, а ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим». А Барабаш листи як взяв, три годи козакам знати не давав⁶¹. Тоді ж то Хмельницький добре дбав, кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав, добре угощав, дорогими напитками вітав. А як став Барабаш напідпитку гуляти, став йому Хмельницький стиха промовляти: «Годі тобі, пане куме, листи королівські держати! Дай мені хоч прочитати. Чи не могли б ми з тобою вдвох королівські листи прочитати, козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську одностайно стати?»

Отоді ж то Барабаш, гетьман молодий, стиха словами промовляє: «Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий! Нащо нам королівські листи вдвох читати, нащо нам козакам козацькі порядки давати? Ми дачі⁶² не даєм, в військо польське не йдем. Чи не краще ж нам з ляхами, мостивими панами, мирно пробувати, з упокоєм хліб-сіль повік-вічний вживати?» Отоді-то Хмельницький на кума свого Барабаша велике пересердя мав та ще кращими напитками вітав. То Барабаш, як упився, на ліжку спать повалився. А вже пан Хмельницький добрі мислі собі мав: у свого кума з лівої кишені ключ виймав, з-під пояса шовковий платок висмикав, а з правої руки, з мизинного пальця щиро злотий перстень зняв, чуру свого до города Черкаси послав. Велів ключі, хустку й перстень панії Барабашевій подати, листів королівських питати. То чура, повірений Хмельницького, добре дбав, на доброго коня сідав, до города Черкаського скорим

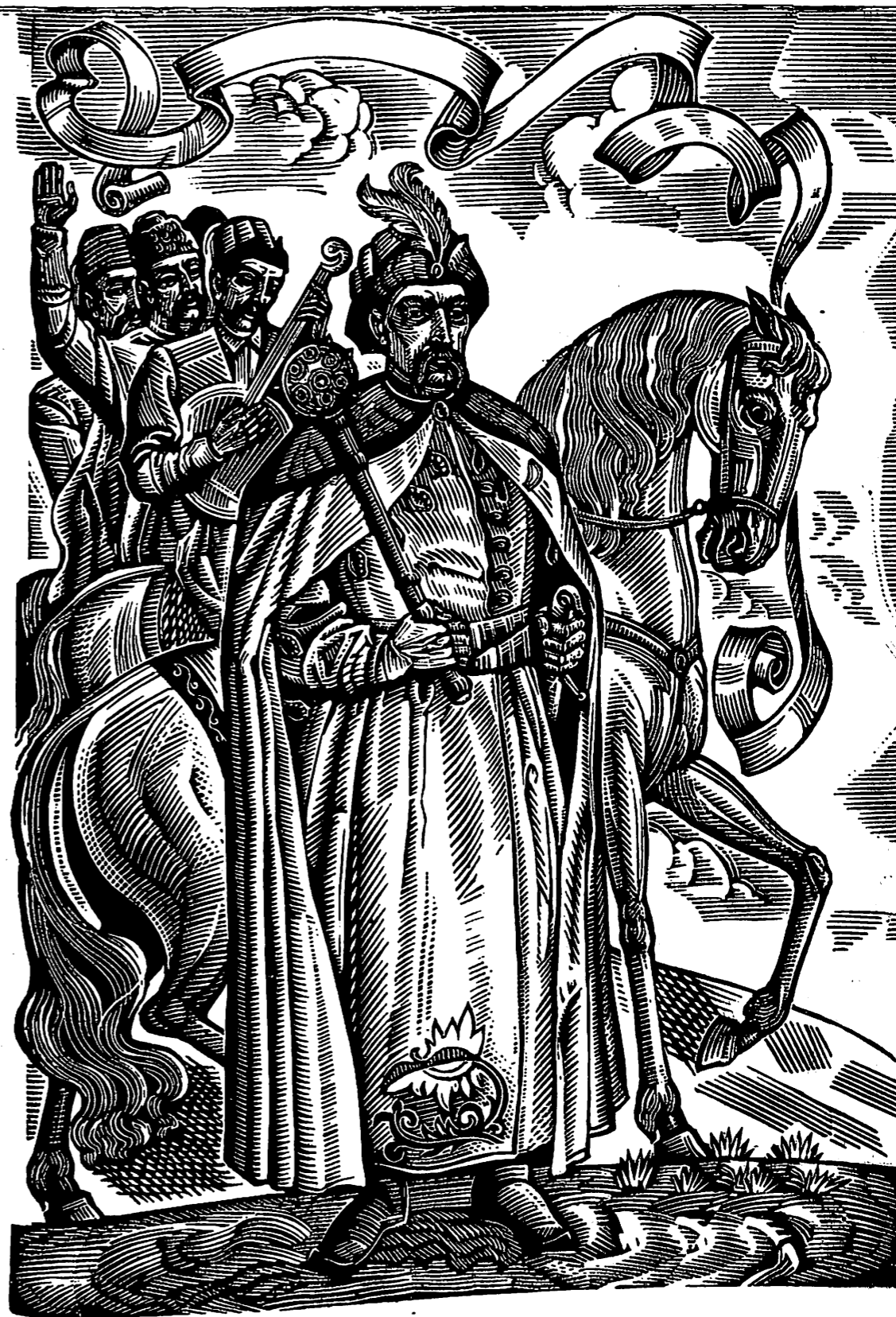
⁶⁰ Владислав хотів воювати з турками, а пани не дозволяли. Тоді він по-тайки звернувся за підмогою до козаків, обіцяючи повернути їм за те всі вольності козацькі.

⁶¹ Пани викрили змову й насили на короля. Владислав усього зрікся. Тоді Барабаш приховав королівські грамоти, бо був з тих, що підлизувалися до польських панів. Він й затаїв королівську грамоту, щоб козаки довше прав не мали та хоч трохи панів слухалися.

⁶² Дача — податки.

часом, пильною годиною прибував, до пані Барабашевої у двір в'їжджав, у сїни ввійшов — шличок із себе скидав, у світлицю ввійшов — низький поклон послав, тії значки на скам'ї поскладав, а ще стиха словами промовляв. «Ей, пані,— каже,— ти, пані Барабашева, гетьманова молодая! Уже ж тепер твій пан гетьман молодий на славній Україні з Хмельницьким великі бенкети вчиняють; веліли вони тобі ції значки до рук приймати, а мені листи королівські віддати: чи не могли б вони з кумом своїм Хмельницьким вдвох прочитати та козакам козацькі порядки давати». Тоді пані Барабашева як удариться об поли руками, як обіллється дрібними сльозами: «Десь моему панові лихо занудилось, що з Хмельницьким гуляти схотілось! Пійди в глухім кінці під ворітьми листи королівські з шкатулі візьми!» То чура скоро листи достав, день і ніч до Чигирина поспішав; скоро прибув, самому Хмельницькому листи подав. Барабаш, гетьман молодий, від сну проспався, в кишені поглядає — аж ключів немає, а королівські листи в кума свого Хмельницького зоглядає. Тоді й напитку дорогого не став попивати, а став до свого кума стиха словами промовляти. «Ей, куме,— каже,— куме! Нащо нам королівські листи читати? Нащо нам козакам козацькі порядки давати? Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стояти? Краще нам з ляхами, з мостивими панами, хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати!» Як же пан Хмельницький од свого кума сі слова зачував, то до свого кума з гордостю вже сі слова промовляв: «Ей, куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий! Як будеш ти мені сіми словами досаждати, то я вже не зарікаюсь тобі з пліч, як галку, голову зняти, жону твою з дітьми живцем забрати, турецькому султану в подарунок одіслати». Як же пан Барабаш, гетьман молодий, від кума сі слова зачував, то стиха з двору з'їжджав та на старосту свого Кричевського ⁶³ кликав, добре покликав. «Ей, старосто,— каже,— ти, мій старосто Кричевський! Коли б ти добре дбав та кума мого Хмельницького живцем узяв, ляхам, мостивим панам, до рук подав, щоб нас могли ляхи, мостиві пани, за білорів ⁶⁴ почитати». Хмельницький, як сії слова зачував ⁶⁵, так на кума свого Барабаша велике пересердя мав, сам на доброго коня сідав, слуг своїх повірених з собою збирав. Отоді-то припало йому ⁶⁶ з правої руки чотири полковники: первий полковниче — Максим Ольшанський (Кривоніс), а другий полковниче — Мартин Полтавсь-

⁶³ Кричевський тоді був переяславським полковником.

⁶⁴ Привітних до себе.

⁶⁵ Бо Кричевський сам йому про це переказав.

⁶⁶ Тобто пристали до нього.

кий (Пушкар), третій полковниче — Іван Богун (Винницький), а четвертий — Матвій Гладкий (Миргородський). Вони на славу Україну⁶⁷ прибували, королівські листи читали, козакам козацькі порядки давали, а козаки запорожці Хмельницького гетьманом вибирали.

Та вже тоді пан Хмельницький гетьманом став, та вже козаки, друзі-молодці, добре дбали і стиха словами промовляли: «Ей, пане, пане Хмельницький, Богдане-Зіновію, наш батю, полковнику Чигиринський! Дай, Господи, щоб ми за твоєї голови пили й гуляли, а неприятеля під нозі топтали, а віри християнської на поталу в вічний час не подали!»

(А. і Д.)

ПОХІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПРОТИ ПОЛЯКІВ

Ставши запорозьким гетьманом, Хмельницький поїхав до кримського хана і намовив татар допомогти йому проти поляків. Татари згодились, і 1648 р. Хмельницький із запорожцями та татарами вирушив в похід проти поляків, пославши наперед себе посланців, щоб заохочували народ до повстання та закликали повстанців приставати до нього. В думі про це так співається:

Пан Хмельницький на ринок вихожає, знамена виставляє, друзів, панів-молодців на герць викликає: «Друзі, панове-молодці, охотники, броварники! годі вам по броварнях пива варити, по винницях та й по проваллях валяться, та йдіть ви жидів та ляхів з України зганяти, то будете ви собі мати, хоч на три дні хорошенько по-козацьки погуляти!» Як почали друзі, панове-молодці жидів та ляхів з України зганяти — то в якого не було драної невірної кожушини, то й той надів жидівські кармазини! Та вони собі хорошенько по-козацьки похажали та ще й по карманах срібні гроші мали.

(А. і Д.)

БІЙ ПРИ ЖОВТИХ ВОДАХ

⁶⁷ На саме Запорожжя.

Почувши про повстання, поляки вирядили проти Хмельницького військо з польським гетьманом Потоцьким на чолі. Але сам гетьман Потоцький не захотів іти з військом, а наставив на своє місце сина — нехай, мовляв, він заживе слави, побивши козаків. До помочі полякам стали

й реєстрові козаки на чолі з Барабашем. Скоро козаки Хмельницького зійшлися з польським військом поблизу річки Жовті Води.

Тоді-то в святий день, у божественний вівторок (?), Хмельницький козаків до світ сонця пробуджає і стиха словами промовляє: «Ей, козаки, діти, друзі-молодці! Прошу я вас, добре дбайте, від сна вставайте, руський «Отче наш» читайте, на лядські табури наїзджайте, лядські табури на три часті розбивайте, ляхів, мостивих панів, упень рубайте, кров їх лядську в полі з жовтим піском мішайте, віри своєї християнської в поругу вічні часи не подайте!» Отоді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали, від сну вставали, руський «Отче наш» читали, на лядські табури наїжджали, лядські табури на три часті розбивали, ляхів, мостивих панів, упень рубали, кров їх лядську в полі з жовтим піском мішали; віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали. Отоді-то Барабаш, гетьман молодий, конем підїжджає, плаче-ридає і стиха словами промовляє: «Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий! Нащо б тобі королівські листи у пані Барабашевої визволяти? Нащо б тобі козакам козацькі порядки давати? Не лучше б тобі з нами, із ляхами, з мостивими панями, хліб-сіль з упокоєм уживати?»

Отоді-то Хмельницький стиха словами промовляє: «Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий! Як будеш ти мені сими словами докоряти, не зарікаюся я тобі самому з пліч головку, як галку, зняти; жону твою й дітей в полон живцем забрати, турському салтану в подарунок одіслати!»

Отоді-то Хмельницький, як сі слова зговорив, так гаразд добре й учинив: куму своєму Барабашеві, гетьману молодому, з пліч головку, як галку, зняв.

(А. і Д.)

Справді ж, то не сам Хмельницький убив Барабаша, а лиш його козаки. Зробили це вони перед бойовиськом при Жовтих Водах, в той час, як намовляли Барабашевих реєстрових козаків пристати до себе, а Барабаш цього не дозволяв і намовляв своїх козаків помагати полякам. Після того, як убито було Барабаша, його реєстрові козаки пристали до Хмельницького. Про бойовисько на Жовтих Водах співається в пісні ще й так:

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
 Гей, то той Хмельницький, що з ляхами б'ється.
 Чи не той то хміль, що по ниві грає?
 Ой той то Хмельницький, що ляхів рубає.
 Чи не той то хміль, що у пиві кисне?
 Ой той то Хмельницький, що ляшеньків тисне.
 • Гей, поїхав Хмельницький і к Жовтому Броду,—
 Гей, не один лях лежить головою в воду.
 «Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
 Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди».
 «А я ляхів не боюся і гадки не маю:
 За собою великую потугу я знаю.
 І ще орду за собою веду,—
 А все, вражі ляхи, на вашу біду».
 Становили ляхи дубовії хати,—
 Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати.
 Утікали ляхи, погубили шуби...
 Гей, не один лях лежить, вищиривши зуби!
 Утікали ляхів де які новки,
 Їли ляхів собаки і сірії вовки.
 Гей, там поле, а на полі цвіти:
 Не по однім ляху заплакали діти.
 Гей, там річка, через річку глиця:
 Не по однім ляху зісталась вдовиця.

(А. і Д.)

А то ще й співається про те, як Потоцький, прочувши за козацьке повстання,

Зараз синочка свого єдиначка шле на Жовтую Воду
 Та на більшую й на гіршую собі і всім шкоду,
 Бо скоро стали ляхи біля Плавні, зараз підскочили
 Хмельнички, ординчики обоз заточили,
 А скоро привернули, зараз огорнули, розкопали міцнії вали,
 Одних постріляли, других порубали,
 Третіх живцем в орду поодавали.
 На тім не досить: Потоцький миру не просить,
 На войну встає, штурми готує,
 Хочє битися, кривдою мститися, під Корсунь вступає.

(А. і Д.)

Справді, після того, як Хмельницький розбив польське військо на Жовтих Водах, а татари захопили в полон молодого Потоцького, старий

Потоцький зібрав нове велике військо та й пішов назустріч козакам під Корсунь. Рушили туди й козаки.

Ой обізветься пан Хмельницький, отаман-батько Чигиринський: «Гей, друзі, молодці, браття козаки, запорожці! Добре дбайте, барзо гадайте, з ляхами пиво варить зачинайте. Лядський солод, козацька вода, лядські дрова, козацькі труда!» Ой з того пива зробили козаки з ляхами превеликеє диво. Під городом Корсунем вони станом стали, під Стеблевим вони солод замочили. Ой не верби ж то шуміли, і не галки закричали: то ж то козаки з ляхами пиво варить зачинали. Ще й пива не зварили, а вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили: за ту бражку зчинили козаки з ляхами велику дражку; за той молот зробили козаки з ляхами превеликий колот, а за той не знать який квас — не одного ляха козак, як би вражого сина, за чуба потряс.

Ой не чорна хмара над Польщею встала: то ж то не одна ляшка удовою стала. Обізвалась одна пані ляшка: «Нема мого пана Гриця! Десь поїхав дивиться, як буде козацькеє пиво вариться!» Обізвалась друга пані ляшка: «Нема мого пана Яна! Десь зв'язали козаки, як би барана!» Обізвалась третя пані ляшка: «Нема мого пана Якуба! Ой Якубе, Якубе! Десь тебе з Жовтої Води й довіку не буде!»

Під Корсунем козаки обступили поляків та й вдарили з трьох боків.

Ляхи чогось догадались, від козаків чогось утікали, а козаки на ляхів чогось нарікали: «Ой ви, ляхове, пеські синове! Чом ви не дожидаєте, нашого пива не допиваєте?»

Гей, обізветься пан Хмельницький, отаман-батько Чигиринський: «Гей, друзі, молодці, браття козаки, запорожці! Добре дбайте, барзо гадайте: од села Ситників до города Корсуня шлях канавою перекопайте, Потоцького піймайте, мені в руки подайте»⁶⁸. Тоді козаки ляхів доганяли, пана Потоцького піймали, як барана, зв'язали, та перед Хмельницького-гетьмана примчали. А Хмельницький йому, мабуть, от що сказав: «Гей, пане Потоцький! Чому в тебе й досі розум жіноцький? Не вмів ти еси в Кам'янці-Подільській пробувати, печеного поро-

⁶⁸ Шлях було перекопано в лісі. Поляки того не запримітили і, тікаючи, попадали з розгону в рови зі своїми гарматами, кіньми, возами.

сяти, куриці з перцем та з шапраном уживати, а тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати і житньої соломахи з туслуком⁶⁹ уплітати. Хіба велю тебе до рук кримському хану дати, щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобиліни жувати».

Як сказав, так і зробив Хмельницький: оддав Потоцького та іншу польську старшину в неволю татарам.

...Поїхали бучно до Криму ридвани,
З совітниками обоє польські гетьмани,
А вози скарбовії козакам достались...
...Отак-то пиха наробила лиха
Коронному Потоцькому,
Отака-то була скрута
І польному Калиновському...

(А. і Д.)

Тоді про жінку Потоцького козаки склали таку пісню.

Засвистали козаченьки в похід з полуночі:
Заплакала Марусенька⁷⁰ свої чорні очі.
«Не плач, не плач, Марусенько, возьмем тя з собою,
Як будемо від'їзжати в чужую сторону».
«Ой їдь та їдь, мій миленький, та не забавляйся,
За чотири неділеньки додому вертайся!
На конику вороненькім назад ворочайся!»
«Ой Бог знає, Бог відає, чи я повернуся:
Кінь вороний на подвір'ю чогось іспіткнувся!»
Ой шли ляхи на три шляхи, дороги питали:
«Чи сюди козаки йшли, чи ви не видали?»
Всі поляки йшли, по три коня мали,
Хвалилися поляченьки, що вони звоювали.
«Ми підемо, пане брате, козаків рубати,
А як прийде зла година, будем утікати».
Розплачється, розтужиться Потоцького жона:
«Чи ж я тобі, пан Потоцький, давно не товкла?
Давно вже ти, пан Потоцький, з козаки воюєш,
Ти козаків не звоюєш, свою силу згубиш!»

⁶⁹ Туслук — розсіл з риби.

⁷⁰ Жінка Потоцького.

(А. і Д.)

**КОЗАЦЬКІ
ЗАГОНИ.
ПЕРЕБИЙНІС**

Побивши ото поляків під Корсунем, Хмельницький став спочивати у Білій Церкві, а по Україні розіслав козацькі загони (ватаги) з своїми універсалами, щоб скликали до нього люд, охочий воювати. Загони розсипались по Україні та й погнали з неї поляків та жидів, а до Хмельницького поприводили багато молодців, що надумалися стати на оборону народу свого та віри християнської. Особливо вславився тоді загін полковника Перебийноса, або Кривоноса. Він багато вибив польського війська.

— Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало.
Там за Дашевим під Сорокою
Множество ляхів пропало.
Там Перебийніс водить немного —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.
Ой пийте, ляхи, води з калюжи,
Води болотнянії
За те, що пивали по тій Україні
Вина та меда ситнії.
Нуте козаки, гей, та у скоки,
Поберемося під боки,
Заженем ляшка, вражого сина,
Аж за ту Віслу глибоку.
Дивують ляхи, вражії сини,
Що ті козаки вживали:
Вживали вони шуку-рибаху
Ще й соломаху з водою.
— Ой чи бач, ляше, як козак пляше,
На сивім коні скакає;
Бере мушкетом — аж серце в'яне,
А лях од страху вмирає!
Ой чи бач, ляше, як пан Хмельницький
На Жовтім піску підбився.
Від нас, козаків, від нас, лежаків,
Ні один ляшок не скрився.
Ой чи бач, ляше, що по Случ⁷¹ наше,
По Костяную могилу.
Як не схотіли — забунтовали,
Та й утерjali Вкраїну.

⁷¹ Случ — річка на межі України з Польщею.

Нуте ж, козаки, гей, та ускоки,
Поберемося під боки:
Загнали ляшків за річку Віслу,
І не вернуть в три роки.
Гей, не попустим ляхви із Польщі,
Поки нашої жистности.
Ляцькую славу загнав під лаву,
Сам драбий козак гуляє.

(Л. зб.)

Дуже злі були поляки на Перебийноса, та він їх не боявся.

Ой лугами та берегами
Та зеленії віти,
Та засідають ляхи, та засідають пани —
Перебийноса вбити.
А Перебийніс того й не гадає
Та мед вино попиває.
«Ой я ляхів, ой я панів не боюся:
Є ще в мене кінь буланій, з ляхами поб'юся!»

(А і Д.)

**ЖИДИ
ТІКАЮТЬ
З БІЛОЇ
ЦЕРКВИ ДО
ПОЛОННОГО**

Перед тим, як мав Хмельницький прийти до Білої Церкви, туди збіглись жиди, щоб заховаться від Хмельницького; почувши ж, що Хмельницький підходить до Білої Церкви, вони повтікали в місто Полонне, де було досить польського війська. Про це в народній думі так оповідається:

Як жиди-рандарі в Білу Церкву на сейм збирались, один до одного стиха словами промовляли: «Ей, жиди ж ви, жиди-рандарі! Що тепер у вас на славній Україні слишно?» — «Слишен, — говорять, — тепер у нас гетьман Хмельницький: як од Білої Церкви та до славного Запорожжя не така стоїть жидівська сторожа!» Тоді обізався один жид Оврам: «Ей, жиди ж ви, жиди-рандарі! Як із Низу⁷² тихий вітер повіне, вся ваша жидівська сторожа загине!» Ще ж то рано-пораненьку в середу зайняв пан Хмельницький поперед себе жидів череду: котрі жиди шабашували, а котрі до города Полонного утікали.

«Вже ти, рабине Мошку, бери на віз дошку; а ти, Срулю, бери порох та кулю; а ти, Чую, бери рушни-

⁷² Низ — Запорожжя.

цю; а ти, Гершко, бери підгерстя; а ти, Йосю, бери наготову осю; а ти, Ицик, бери бичик, та будемо коні поганяти, та будемо од пана Хмельницького до города Полонного утікати». Обізветься первий жид Ицик та й хапається за бичик; обізветься другий жид Шльома: «Ой, я ж пак не буду на сабас дома!» Третій жид озоветься Оврам: «У мене невеликий крам: шпильки, голки, креміння, люльки; так я свій крам у коробочку склав та козакам п'ятами накивав!» Обізветься четвертий жид Давидко: «Уже ж пак із-за гори козацькі корогви видко!» Обізветься п'ятий жид Юрко: «Нумо до Полонного втікати прудко!» Тоді жид Лейба біжить аж живіт дрижить; як на школу погляне, його серце жидівське зів'яне: «Ой школо ж моя мурована! Тепер тебе ні в пазуху взяти, ні в кишеню сховати: доведеться козакам на саж⁷³ подарувати!» А як був собі жид — старий Хвайдиш та мав собі крам, та й той в клунки склав, і той, старость свою потеряв, од пана Хмельницького втікав; і той панові Хмельницькому п'ятами накивав.

А як у Полонне-город убралися, то стали жиди Меєра на підслухи висилати: чи ще ж то далеко пан Хмельницький з військом прибуває? А жидок Меєрко з глузду зпав, та ледве він і сам до города Полонного припав.

(А. і Д.)

Отоді-то всі жиди-рандарі догадливі бували: усі до города Полонного повтікали. Тоді-то Хмельницький на славу Україну прибував — ні одного жида-рандаря не застав. Тоді-то Хмельницький не пишний бував, до города Полонного Перебийноса посилав⁷⁴, од своїх рук листи писав, до города Полонного подавав, а в листах прописував: «Ей, полоняне, полонянська громада! Коли б ви добре дбали, жидів-рандарів мені до рук подали!» Тоді-то полоняне йому одписали: «Пане гетьмане Хмельницький! Хоть будемо один на одному лягати, а не можем тобі жидів-рандарів до рук подати!» Тоді-то Перебийніс до сходу сонця вставав, під город Полонне ближче прибував, пушку Сироту спереду постановляв, у город Полонне гостинця подавав, потім в город вступав, старими жидами орав, а жидівками боронував, а котрії були малі діти, то він і кіньми порозбивав. Тоді-то жиди-рандарі гірким голосом заволали: «Ей, полоняне, полонянська громада! Коли б ви добре дбали, од Польщі ворота одбивали та нас на Віслу-річку хоч в одних сороч-

⁷³ В думі гірше це місце названо.

⁷⁴ В думі сказано, що сам Хмельницький підступив до Полонного, але то неправда. Полонне зруйнував Перебийніс.

ках пускали! То ми б за річкою Віслою пробували та собі дітей дожидали та їх добрими ділами наушали, щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали». Отоді-то козакам у городі Полонному дана воля на три часи з половиною: «Пийте, гуляйте, коло жидів-рандарів собі здобу хорошу майте!» Тоді-то козаки у городі Полонному пили-гуляли, здобу хорошу собі коло жидів-рандарів мали; назад, на славу Україну, прибували, очертом сідали, сребро й злато на три часті паювали: первую часть на Покрову Січовую та на Спаса Межигорського оддали, другу часть на меду та на оковитій горілиці пропили, третю часть межі собою, козаками, паювали. Тоді-то не один козак за пана гетьмана Хмельницького Бога просив, що не один жидівський жупан зносив.

(А. і Д.)

Жидове чогось догадалися, на річку Случ тікали. Котрі тікали до річки Случі, то погубили чоботи й онучі, а котрі до Прута, то була від козаків Хмельницького доріженька барзо крута. На річці Случі обломали міст, ідучи, затопили всі клейноди і всі лядські бубни. Котрі бігли до річки Росі, то zostалися голі й босі...

Як взяли з Полонного-города втікати, як взяли свого рабина Мошка проклинати: «Бодай ти, Мошку, щастя й долі не мав, як ти по багато на Україні откупу брав! А якби ти був, Мошку, та брав на Україні одкупу потрошку, то б ми на Україні проживали, то нас би козаки українські вельможними панями прозивали!» Як стали од Полонного-города до Случі-річки прибувати — то пан Хмельницький ночі не досипляв, коло Случі-річки ляхів і жидів доганяв. Скоро догнав, увечері пізно — і там стало повернутися тісно... І там до них прибував ще й на козаків гукав, словами промовляв: «Друзі, панове, молодці! до Случі-річки прибувайте, жидів та ляхів упень рубайте і до їх по-козацьки словами промовляйте: «Ото буде по той бік Случі ваше, а по сей бік буде пана Хмельницького й наше!»

(А. і Д.)

...Заняли козаки ляхів та як би череду.
Ой которих гнали до Прута,
Була доріженька барзо крута;
Которих до Бузька,
Була доріженька барзо грузька;

ПОХІД НА
ПОДІЛЛЯ,
НА ЛЬВІВ

А котрих до Хотини,
То, біжачи, попотіли;
То кидали козаки ляхів у воду —
К чортовій матері на прохолоду...

(А. і Д.)

Уся тоді Україна повстала. Сам Хмельницький не сподівався, що йому так пощастить. За кілька тижнів після Корсунського бойовища козаки майже геть вигнали поляків з України. З Білої Церкви Хмельницький рушив на Поділля. Тут зустрів він величезне польське військо під проводом трьох гетьманів: Заславського Доминика, Остророга та Конєцпольського ІІ, через те козаки про них, глузуючи, казали: «Прислали поляки до нас перину, латину й дитину» — Доминик був товстющий, Остророг дуже вчений, а Конєцпольський занадто молодий. Хвастуни поляки під Пилявою казали: «Господи! Не помагай ні нам, ні козакам, а подивися лиш, як ми нагаями розженемо цю наволоч!» Та Господь так розбив поляків, що вони навіть не встигли й утікти, а козакам досталася велика сила всякого скарбу. Доминик Заславський ледве не попав у полон.

Доминик з коником лежить,
Козак до нього біжить:
Лежати тобі, князю, не воювати,
Не будеш бити козаки, мої брати.
Гей, не будеш, паничу, без серця й голови!
Вернися додому, коли здоровий,
Познайте суди Бога Святого, ляхове:
Де слава ваша, достатки гетьманові.
Козак убогий тепер біжить воювати;
Покиньте сваволю, а майте нас за брати.
Тепер буде гаразд, поїдемо на погани,
Виб'ємо усіх, що тільки єсть басурмани.

(К. Ст., 1885, IX—185)

Після Пилявського бойовища польська шляхта страшно полякалася й повтікала з України.

...Повіяли вітри все буйнії,
Пішли дворяни ⁷⁶ все смутнії,
Берег з берегами, а кручі з кручами.

Дворяни —
польська шляхта.

Там дворяни проходили;
Кидають отчину й свою дівчину,
Свої пасіки й левади...

* * *

— Ой ляше, ляше,
Славний козаче!
Славним козаком звешся,
А вже твою славу
Топчуть під лаву,
А ти не каєшся,
Загнали ляхів
У калниболота
Та набрали ми в них
І срібла, і злата...

(«300»)

Од Пиляви рушив Хмельницький на Львів, взяв з нього великий викуп та й став лаштуватися на Варшаву.

Розлилися круті бережечки, гей, гей, по роздолі;
Пожурились славні козаченьки, гей, гей, у неволі.
Гей, ви, хлопці, ви, добродії, гей, не журіться!
Посідлайте коні воронії, гей, садовіться.
Та поїдем у чистеє поле, гей, у Варшаву
Та наберем червоної китайки, гей, на славу!
Гей, щоб наша червона китайка, гей, не злиняла,
Та щоб наша козацькая слава, гей, не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка, гей, червоніла,
А щоб наша козацькая слава, гей, не змарніла.
Гей, у лузі червона калина, гей, похилилася,
Чогось наша славна Україна, гей, засмутилася.
А ми ж тую червону калину, гей, та піднімемо,
А ми ж свою славу Україну, гей, та розвеселимо.

(О. У.-Р.Н.П., К. Ст., 64)

ОБЛОГА
ЗБАРАЖА

В той час прийшла звістка, що помер польський король. Новий король пообіцяв Хмельницькому, що дасть Україні волю. Хмельницький повірив і розпустив частину війська, а з частиною повернувся в Київ, де його радо й урочисто зустрів народ та духовенство. З Києва Хмельницький

пішов у Переяслав і став там на зимівлю. Туди приїхали польські послы, щоб зговориться: якої волі для України хоче Хмельницький. Побачив Хмельницький, що поляки небагато волі дають, а тому подурив їх до весни, а весною знов рушив проти них у похід. Польське військо під проводом Вишневецького заперлося в кріпості Збараж. Хмельницький обступив її та й почав морити поляків голодом. Про цю облогу козаки склали таку жартівливу пісню:

Ой що то за хижка
Там на моріжку.
Виступцем, пане Вишневецький,
Воеводо Лубенецький,
Та виведи танчик по-німецьки.
Під тою хижкою
Пани сиділи.
Виступцем . . . . .
Пани сиділи,
Собак лупили.
Виступцем . . . . .
Ножі поламали,
Зубами тягали.
Виступцем . . . . .

(А. і Д.)

**ЗБОРІВСЬКИЙ
МИР**

На поміч Вишневецькому прийшов сам король, та Хмельницький геть розбив королівське військо, а самого короля трохи в полон не взяв, але тут Хмельницькому зрадили татари, і він мусив у Зборові помиритися з поляками на тім, що Україною правитиме він, Хмельницький, під опікою короля; Україна матиме право держати 60 000 свого козацького війська, а польське військо не матиме права стояти на Україні і т. ін.

Простому народові та простому козацтву такі умови не припали до серця, бо на Україні дозволено було zostаватися полякам-поміщикам, які найбільше кривдили народ. Тому деякі полковники та козаки не згодилися з Хмельницьким і не захотіли миритися з поляками. Вони одійшли від Хмельницького та й розійшлися по Україні ватагами, нападаючи на поляків, руйнуючи їхні замки, палаци та розбиваючи тих татар, що

прийшли на поміч Хмельницькому, а після Зборовського замирення грабили українські землі. Цих козаків прозвано «левенцями». Найславнішими ватажками у них були полковник Нечай та Морозенко. Нечай наклав головою, б'ючись з поляками, а Морозенко — з татарами. 1651 р. Нечай з своїми козаками гуляв масницю в с. Красному на Поділлі, поставивши сторожу під доглядом Шевченка. Поляки несподівано напали на сторожу, перебили її та й ускочили в Красне. Коли козаки побачили ворогів і крикнули: «Утікаймо, Нечаю!» — він вихопився із-за столу та й гукнув: «Щоб козак Нечай утікав? Як можна козацьку славу під ноги топтати?» Скочив охляп на свого буланого і почав бити поляків. Власноручно вибив знамено у хорунжого та й звалив його на землю. Вже козаки було вигнали поляків за браму, та поспіла полякам поміч. Дуже хотіли поляки взяти Нечая живцем, та не довелося, а коли знайшли в замку його тіло, то довго знущалися над ним. Та, мабуть, таки козаки відібрали тіло свого полковника й поховали, бо й досі коло Красного є могила з хрестом, що зветься Нечаєвою могилою. В пісні про Нечая так співається.

**ПІСНЯ
ПРО НЕЧАЯ**

Ой як поставив козак Нечаєнко
Три стороженьки в місті,
А сам пішов до кумасеньки
Та шуки-риби їсти.
Ой з-за гори та з-за крутої,
З Чорного ⁷⁶ ліску,
Та виступа ляхів сорок тисяч
Гусарського війська.
А козак Нечай та не думає,
Та не погадає.
Та з кумасею в селі Красному
Мед, вино кружає.
Ой в Краснім приставі,
З-під Чорного гаю,
Та крикнули козаченьки:
«Утікай, Нечаю!»

А наш Нечаєнко,
Козак молоденький,

⁷⁶ Чорний ліс біля села Красного на Поділлі.

Ні думає, ні гадає —
 Мед, вино кружає:
 «Ой як же я маю
 Від вас утікати,
 Свою славу козацькою
 Під ноги топтати,—
 Єсть у мене козак Шпачок,
 Той дасть мені знати,
 Ой той скаже,
 Коли мені треба утікати».
 Ой сів козак Нечай
 Суху рибу їсти,
 Оглянеться на кватирого —
 А вже ляшки в місті.
 Подивився козак Нечай
 В кватирку очима,
 А вже ляшків сорок тисяч
 Стоїть за плечима.
 Ой як ударив та козак Нечай
 Та об стіл булавою:
 «Ой тут мені, козаку Нечаю,
 Накладати головою!»
 Ой як крикнув козак Нечаєнко
 На свого джуро малого:
 «Та сідлай, джуро, та сідлай, малий,
 Кониченька вороного!
 Та підтягай, джуро, попруги тугенько,
 Ой щоб було мені воювати
 З ляхами легенько.
 Та побіжи, джуро, біжи, малий,
 Від хати до хати,
 Та давай, джуро, давай, малий,
 Козаченькам знати!»
 «Ой як мені та, пане Нечаю,
 А знати давати —
 Попилися наші козаченьки,
 полягали спати».
 Ой як став козак Нечай на коня сідати,
 Стали ж тому коню вороному
 Ніженьки дрижати.
 Як істиснув козак Нечай
 Коня острогами, не торкався кінь вороний
 До землі ногами. Як кинувся козак Нечай
 Од брами до брами, стоять ляхи, вражі сини,

У чотири лави.
 Ой не вспів же козак Нечай
 На коника сісти,
 Та зачав вже ляхів, лясських панів,
 На капусту сікти.
 Як поїхав Нечаєнко
 Від дому до дому,
 Начав валять вражих ляхів
 З коней, як солому.
 Ой кинувся козак Нечай
 Од башти до башти,
 А взяв ляхів, вражих синів,
 Як снопи вряд класти.
 Переїхав Нечай-козак
 Від брами до брами —
 Сколотив він ляшеньками,
 Як би вовк вівцями.
 Ударився Нечай-козак
 У лівее плече,
 А за ним, за ним кров лядська
 Річеньками тече.
 Ударився козак Нечай
 У правую руку —
 Не вискочить кінь вороний
 Із лядського трупу.
 Ой пустився ж та козак Нечай
 До гаю втікати,
 А за ним, за ним Калиновський —
 Козака доганяти.
 Ой спіткнувся Нечаїв кінь
 На малу тичину,
 Піймав його Калиновський
 З коня за чуприну.
 Не доскочив козак Нечай
 До Чорного ліску,
 Покотилась козака Нечая
 Голова по піску.
 Не за великий час,
 За малу годину
 Ой покотилась Нечаєнкова
 Головка в долину.
 Ой збиралися славні козаченьки
 В Нечаєві палати:
 Стали думать й гадать,

Де Нечая поховать.
«Ой нумо ж ми, премилеє браття,
Думати-гадати,
Де нам сеє тіло, Нечасве біле,
Де нам його поховати?
Гей, зійдемоь, премилеє браття,
На високу могилу,
Та викопаємо, премилеє браття,
Глибоку яму,
Та нагорнем, премилеє браття,
Високу могилу,
Та посадім, премилеє браття,
Червону калину.
Гей, щоб зійшла лицарська слава
На всю Україну».

**ПІСНЯ
ПРО
МОРОЗЕНКА**

Про Морозенка же от як співається в пісні.

«Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче.
Ой не так же Україна,
Як рідная мати,—
Заплакала Морозиха,
Та стоячи біля хати.
«Не плач, не плач, Морозихо,
Не плач, не журися:
Ходім з нами, козаками,
Мед-вина напийся!»
«Ой щось мені, козаченьки,
Мед-вино не п'ється,
Бо вже син мій, Морозенко,
З ворогами б'ється».
Із-за гори, з-за крутої
Військо виступає,
Попереду Морозенко
Сивим конем виграває.
То не грім в степу гуркоче,—
Хмара світ закрила:
То ж татар велика сила
Козаченьків обступила.
Бились зранку козаченьки
До ночі глухої;
Полягло чимало славних,—

Ворогів утрое.
 Ні один козак не дався
 Живим у неволю:
 Полягли всі до одного
 за України волю.
 Не вернувся й Морозенко,
 Голова завзята,
 Замучили молодого
 Вороги прокляті.
 Вони ж його не стреляли,
 Упень не рубали,
 Тільки з його, молодого,
 Живцем серце виривали.
 Поставили Морозенка
 На Савур-могилу:
 «Дивись тепер, Морозенку,
 На свою Україну!»
 Доки над хрещеним миром
 Світить сонце буде,
 Сії пісні, сії думи
 Не забудуть люди.

(«300»)

**БОГУН
 Б'ЄТЬСЯ
 З ПОЛЯКАМИ**

Розбивши Нечая в Краснім, поляки подалися
 у Вінницю.

А у Вінниці, на гряниці,
 Над Бугом-рікою,
 Там стояв Іван Богун-Кальницький
 В обителі комлицькій,
 Із ляхами, із мостивими панами
 Чотири неділі в запорі,
 Казав би, як у тяжкій, великій неволі.
 Од своїх рук листи писав,
 До гетьмана Хмельницького посилав:
 «Пане гетьмане Хмельницький,
 Батю Зіновію Чигиринський,
 Помочі-рятунку дай...»

Та поки надійшла поміч, Богун вийшов на-
 зустріч полякам, а далі, мовби злякався і став
 утікати. Поляки кинулись навперейми через лід,
 (а козаки загодя порубали там ополонки й при-
 трусили соломою), лід уломився і сила поляків
 там потопилася.

Отоді-то ляхам Бог погодив:
 На річці лід обломив.
 Тоді козаки ляхів рятували:
 За патли далі під лід пхали.
 «Ей, ляхи ж ви, ляхи, мостивії пани!
 Колись наші діти над цією річкою козакували
 Та в цій річці скарби поховали.
 Як будете скарби находити,
 То будемо з вами пополам ділити;
 Тоді будемо з вами за рідного брата жити!
 Ступайте! Тут вам дорога одна:
 До самого дна!»

(А. і Д.)

Незбаром наспіла козакам і поміч, і вони
 геть розбили поляків. Поляки втікли, покинувши
 козакам свої вози з добром та гарматами.

Вигнавши поляків з України, козаки запрова-
 дили тут свої порядки: об'явили Україну
 вільною державою, якою має правити гетьман,
 поділили її на 16 полків (як тепер губернії),
 а полки — на сотні. Старшим у сотні був сотник,
 а в полку — полковник, а над усіма гетьман,
 а коло гетьмана генеральна старшина, що
 помагала йому правити Україною. Усіх своїх
 старших козаки обирали вільними голосами на
 раді. Та не вспів Хмельницький добрі порядки
 позаводити, як довелось знов воювати.

**БЕРЕСТЕЦЬКЕ
 БОЙОВИЩЕ**

Поляки зібрали силу війська 300 000 та й ру-
 шили несподівано на Україну. Хмельницький не
 ждав так скоро нового походу і ледве встиг
 зібрати до 200 000. Рушив він на Волинь, а тут
 його під Берестечком, в дуже поганім для коза-
 цького війська місті, і обступили поляки.

Висилали козаченьки з високої гори:
 Попереду козак Хмельницький на воронім коні.
 «Ступай, коню, дорогою широко ногами;
 Недалеко Берестечко й орда⁷⁷ за нами».
 Як став джура, малий хлопець, коника сідлати,
 Ступив в долину конича...

(А. і Д.)

ішов разом, у спл-
 ці з ордою.

Під час бойовища татарва, підкуплена поляками, знов зрадила, потайки захопила в полон Хмельницького і втекла в Крим. Козаки без гетьмана не дали собі ради, і поляки їх розбили.

- ...А де ж твої, Хмельниченку, воронії коні?
- У гетьмана Потоцького стоять на припоні.
- А де ж твої, Хмельниченку, ковані вози?
- У містечку Берестечку заточені в лози...

(А. і Д.)

На осінь Хмельницький втік з орди. Козацтво й народ зібралися на раду на урочищі Маслів Брід. Прибув туди й Хмельницький. Люди зустріли його сумно. Мало було надії на щось добре.

- Чолом, пане, наш гетьмане, чолом, батьку наш!
- А вже нашого товариства багацько не маш!..
- Ой як же ви, панове молодці, ой як ви ставали, що ви своє товариство навіки втерjali?
- Становились, пане гетьмане, плечем об плече
- Ой як крикнуть вражі ляхи: упень посічем!
- Ой що ж ви, панове молодці, що за здобич мали?
- Мали коня у наряді, та ляхи одняли...

(А. і Д.)

Порадився Хмельницький з козаками та з народом і мусив замиритися з поляками. Мирову підписали в Білій Церкві. Погана це була мирова. Поляки повернули собі всі права та й стали знов знущатися над українським народом. Народ ремствував на Хмельницького.

Ой, чи добре пан Хмельницький вчинив, як із Берестецького року з ляхами в Білій Церкві замирив? Та велів ляхам, мостивим панам, по козаках, по мужиках станцією стояти, та не велів великої станції вимишляти. Стали пани-ляхи спосіб прибирати: од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати, над козацьким, над мужицьким добром господарювати. То вже де бідний козак п'ятак розгадає, піде з тоски та печалі в поле, и той прогуде, як свиня, ... прихоче, як свиня, ухо до корчми прикладає, слухає лях, що козак про

ляхів розмовляє, чи не судить його. Лях у корчму вбігає й козака за чуб хватає. Та козак козацький звичай знає: медом та оковитою вітає, а тут ляха за чуб хватає, межи очі шклянкою шмагає і келепом по ребрах торкає: «Чи не краще б тобі, ляше, на Україні... спати, аніж у корчму входжати?» Тоді ж то стали в раді козаки й мужики, як малії діти. Од своїх рук листи писали, до гетьмана Хмельницького посилали, а в листах прописували: «Пане гетьмане Хмельницький, батьку Зінов наш Чигиринський! За що ти на нас такий гнів поклав, нащо ти на нас такий ясир наслав? Уже ж тепер ми ні в чому волі не маєм... Звели нам під москаля тікати або звели нам з ляхами великий бунт зривати!» То Хмельницький листи читав, до козаків словами промовляв: «Гей, стійте, діти, ладу ждiте! Не благословляю вас ні під москаля тікати, ні з ляхами великого бунту зривати! Ей, козаки, діти, друзі, небожата! Підождіть ви трохи, мало, небагато: як од Святої Покрови та до світлого трьохдньовного Воскресіння; як дасть Бог, що прийде весна-красна — буде наша вся голота рясна!» Навесні ж Хмельницький до козаків (у Січ) приїзжає, словами промовляє: «Ей, козаки, діти, друзі! Прошу я вас, добре дбайте, на славу України прибувайте, ляхів-панів з України виганяйте». Зчинилися знов по Україні бунти. Тоді ляхи, мостивії пани, догадливі були: усі по куцах, по лісах повтікали. То козак лісом біжить, а лях, за кущем лежачи, дрижить; козак дивиться у кущ, в кущі лях, як жлукто, лежить. То козак козацький звичай знає, ляха за чуб хватає і келепом по ребрах торкає. Тоді-то ляхи козаків рідними братами узивали: «Ей, козаки, рідні брати! Коли б ви добре дбали та нас за річку Віслу хоч в одних сорочках пускали!»

(А. і Д.)

ПОХІД В МОЛДАВІЮ

Хмельницький давно вже був намислився підбити молдавського господаря проти поляків, але той не згоджувався. Хмельницький став сватати його дочку Локсандру за свого сина Тимоша. Той і на це не погоджувався. Тоді Хмельницький поклав силою примусити його віддати дочку за Тимоша.

Із низу Дніпра тихий вітер віє, повіває. Військо козацьке в поход виступає. Бог святий знає, Бог святий відає, що Хмельницький думає-гадає. Об тім не знали

ні сотники, ні полковники, ні джури козацькії, ні мужі громадськії, що наш пан гетьман Хмельницький у городі Чигрині задумав вже й загадав: дванадцять пар пушок вперед себе одіслав, а ще й сам з города Чигрина рушав. За ним козаки йдуть, як ярая пчола, гудуть. Котрий козак не має в себе шаблі булатної, пищалі семип'ядної, той козак кий на плечі забирає, за гетьманом Хмельницьким в охотне військо поспішає. Як до річки Дністра прибуває, на три перевози козаків переправляє. А ще до города Сороки прибував, під городом Сорокою шанці копав, у шанцях куренем стояв. А ще од своїх рук листи писав, до Василя Молдавського посилав, а в листах прописував: «Ей, Василю Молдавський, господарю Волоський! Що тепер будеш думати й гадати: чи будеш зо мною битися, чи мириться? Чи города свої волоськії уступати? Чи червінцями полумиски сповняти? Чи славної Волощини половину віддати?» Тоді ж то Василь Молдавський, господар Волоський, читає, назад одсилає, а в листах прописує: «Пане гетьмане Хмельницький, батьку Зінов Богдану Чигринський! Не буду я з тобою ні битися, ні мириться, ні городів тобі своїх волоських уступати, ні червінцями полумисків сповняти: найлегше тобі покориться мені — меншому, нежели мені — старшому». Гетьман Хмельницький, як сеє зачував, так він сам на доброго коня сідав, коло города Сороки проїзжав, на город Сороку поглядав і ще стиха словами промовляв: «Ей, городе, городе Сороко! Ще ти моїм козакам-дітям не заполоха. Буду я тебе доставати, буду я з тебе великії скарби мати, свою голоту наділяти, по битому талюру на місяць жалування давати!»

Отоді-то Хмельницький, як похвалився, так гаразд добре й учинив: город Сороку у неділю рано знадобідде взяв, на ринку обід пообідав, к полудній годині до города Січави припав, город Січаву огнем запалив і мечем ісплюндровав. Отоді-то інії січавці гетьмана Хмельницького у вічі не видали; усі до города Ясси втікали, до Василя Молдавського стиха словами промовляли: «Ей, Василю Молдавський, господарю наш Волоський! Чи будеш за нас одностайно стояти, будем іншому пану кров'ю вже голдовати». Отоді-то Василь Молдавський, господар Волоський, пару коней у колясу закладав, до города Хотині од'їзжав, у Хвилецького капітана станцією стояв. Тоді ж то од своїх рук листи писав, до Миколи Потоцького та до короля польського посилав: «Ей, Миколо Потоцький,

та кролю польський! Ти ж бо то на славній Україні п'еш, гуляєш, а об моїй пригоді нічого не знаєш: що ж то в вас гетьман Хмельницький, русин, всю мою землю Волоську обрушив, все моє поле конем ізорав; усім моїм волохам, як галкам, з пліч головки познімав; де були в полі стежки, дорожки, волоськими головками повимощував; де були в полі глибокі долини, волоською кров'ю повиповнював». Отоді-то Микола Потоцький та король польський листи читали, назад одсилали, а в листах прописували: «Ей, Василю Молдавський, господарю Волоський! Коли ж ти хотів на своїй Україні проживати, було тобі Хмельницького у вічні часи не займати, бо дався мені гетьман Хмельницький гаразд добре знати: у первій війні на Жовтій Воді п'ятнадцять моїх лицарів стрічав — не великий їм одвіт оддав: всім, як голкам, з пліч головки поздіймав; трьох синів моїх живцем узяв, турському султану в подарунок одіслав; у другій війні та при Корсуні мене, Миколу Потоцького, гетьмана польського, три дні на прикові край пушки держав, а ні пити мені, ні їсти не дав. То дався мені гетьман Хмельницький гаразд добре знати, буду його вовік вічний пам'ятати».

(А. і Д.)

Калиновський таки помагав молдавському господареві. Він став на шляху в Молдавію, та козаки під проводом Тимоша розбили його військо і його самого вбили, а згодом ще раз побили поляків під Сучавою. У тім бойовищу вбито було й Тимоша. Після того поляки зібрали велике військо і під проводом самого короля стали табором під Жванцем на Дністрі, проти Хотина. Хмельницький і собі туди прибув та й оточив кругом поляків.

Ой з города з Немирова хмара виходжала,
А кравчина ⁷⁸ запорозька до Хотії поспішала,
А в Хотії добрі люди самі себе знали
Та польського пана Яна до себе їднали,
Ще й супроти Хмельницького у одно з ним стали,
Та пана Волошина ⁷⁹ під Жванець прохали:
«Ой будеш, будеш, пане-гетьмане, та нас шанувати,
Будем землю Волоську добром поминати.
Ой будеш, будеш, пане-гетьмане, ти тее знати,
Як землю Мультианську ⁸⁰ до себе їднати.
Ой будеш, будеш, пане-гетьмане, за тее молитися,

⁷⁸ Голота.

⁷⁹ Волоського
господаря.

⁸⁰ Молдаванську.

Як під тими Студеньками ⁸¹ станом становиться.
 Виходь, виходь, пане-гетьмане, у Жванськеє поле:
 Чи то наша буде Вкраїна, чи твоє Подолля?
 Виходь, виходь, пане-гетьмане, до Жванського гая:
 Чи то наша буде Україна, чи твоя Святая?
 Виходь, виходь, пане гетьмане, до Жванського лугу,—
 Чи то наша буде Вкраїна, чи твоя Яруга ⁸²?
 Повій, повій, пане-гетьмане, як той вітер віє:
 Чи то наша буде Вкраїна, чи твоя Хотия?
 Вийшов пан Хмельницький під Жванець із ханом:
 «Ой лядуї же, ляше, хто буде з нас паном?»
 Вийшов пан Хмельницький до святого гаю:
 «Ой покликни пана Яна, друже мій Нечаю!»
 Вийшов пан Хмельницький під Жванець з кравчиной:
 «Ой прощайся, ляше, та із Волощиной!»
 Вийшов пан Хмельницький по Жванському полю:
 Ой запекли хвалоньку ляхи та тому Подоллю.
 Ой покликнув Нечай ляхів, де той вітер віє:
 Поза Дністром, поза ребром блищить тая Хотия.
 Ой пізнали тоді ляхи, де їм станом стати,
 Як гетьмана Хмельницького до себе їднати.

(Срезневський «Запорожск. Старина»)

Побачивши біду, поляки знов підкупили татарву, щоб вона покинула Хмельницького. Хмельницький побоявся, що татарва з поляками нападе на нього, і одступив на Україну.

ПРИЄДНАННЯ ДО МОСКОВЩИНИ

Тим часом легкодухі стали нарікати на Хмельницького, що даремно марнує козацьку силу, що самому українському народові проти поляків не встоять, що треба шукать підмогу збоку.

Хмельницький піддався таким порадам і, щоб швидше скараскатися ляхів, надумався прилучити Україну до Московщини. Думка була, що московський православний цар захистить український народ од усяких ворогів. Цар так і обіцявся зробити, бо йому кортіло прибрать до своїх рук такий ласий шматочок землі, як Україна. Хмельницький умовився з царем на тім, що Україна під його рукою буде вільною, правитиметься гетьманами, матиме право з сусідами перемовлятися, матиме своє козацьке військо, свою казну, ні одного московського полку на Україні не стоятиме і т. і.

⁸¹ Студениця.

⁸² Село Яруга.

Та тільки козаки присягли 1654 р. в Переяславі московському цареві Олексієві Михайловичу, як Московщина почала гнуть в свій бік. Царі московські боялися, що як московський люд побачить вольності українські, то й собі таких захоче, а тому зразу напосілися скасувати всі українські вольності й козацькі привілеї. Знали царські порадики, що Україна своєї волі легко не віддасть, а тому й намислили її розшматувати і тим знесилити.

Воювали, воювали з поляками буцімто за Україну, а далі потайки від Хмельницького стали перемовлятися з поляками, щоб замиритися. Для того обіцялися повернуть назад якусь частину України. Хмельницький, як прочув про таку зраду Московщини, то так зажурився, що незабаром і помер.

ДУМА ПРО СМЕРТЬ ХМЕЛЬ- НИЦЬКОГО

Зажурилася Хмельницького старая голова, що при ньому ні сотників, ні полковників нема: час приходить умирати, нікому поради дати. Тільки пробував при ньому Іван Виговський, писар військовий, козак лейстровий. Покликне він на Івана Виговського, писаря військового: «Іване Виговський, писарю військовий! Скоріше біжи та листи пиши, щоб сотники, полковники до мене прибували, хоч мало пораду давали!» То Іван Виговський, писар військовий, листи писав, до всіх розсилав. То сотники, полковники, як їх прочитали, усе покидали, до гетьмана Хмельницького скоріш прибували. То гетьман добре їх приймав, словами промовляв: «Ей, козаки, діти, друзі! Прошу я вас, добре дбайте: собі гетьмана настановляйте. Вже ж я час од часу хорію, між вами гетьманувати не зділю. То велю я вам між собою козака на гетьманство обирати, буде між вами гетьманувати, вам козацькі порядки давати!» Тоді-то козаки стиха словами промовляли: «Пане гетьмане Хмельницький, батю Зінов наш Чигиринський! Не зможемо ми сами міждо собою, козаками, гетьмана обирати, а бажаєм од вашої милости послухати!» Отоді-то Хмельницький стиха словами промовляв: «Ей, козаки, діти, друзі! Прошу я вас, добре дбайте: єсть у мене Іван Виговський, котрий у мене дванадцять літ за джуру ⁸³ пробував, всі мої козацькі звичаї узнав; буде між вами, козаками, гетьманувати, буде вам козацькі порядки давати!»

⁸³ Виговський був писарем і порадиником Хмельницького.

Тоді-то козаки стиха словами промовляли: «Пане гетьмане Хмельницький, батю Зінов наш Чигиринський! Не хочемо ми Івана Виговського: Іван Виговський близько ляхів, мостивих панів, живе; буде з ляхами, мостивими панями, накладати, буде нас, козаків, за не-віщо мати!» Тоді-то Хмельницький стиха словами промовляє: «Ей, козаки, діти, друзі! Коли ви не хочете Виговського, єсть у мене Павло Тетеренко». — «Не хочем ми Павла Тетеренка!» — «Коли хочете, панове, Антона Волочая Київського, або Грицька Костиря Миргородського, або Филона Чичая Кропив'янського, або Мартина Пушкаря Полтавського». То козаки тее зачували, смутно себе мали, тяжко зітхали, словами промовляли: «Не треба нам Антона Волочая Київського, ні Грицька Костиря Миргородського, ні Филона Чичая Кропив'янського, ні Мартина Пушкаря Полтавського, а хочемо ми сина твого Юрася, молодого козака рейстрового!»

«Він, панове молодці, молодий розум має, звичаїв козацьких не знає!» — «Будем ми старих людей біля його держати, будуть вони його научати, будем його добре поважати; тебе, батька нашого, гетьмана споминати!» То Хмельницький тее зачував, великую радість собі мав, сивою головою поклін оддавав, сльози проливав.

Отоді-то козаки добре дбали, бунчук, булаву положили, Юрася Хмельниченка на гетьманство настановили. Тоді із різних пицаль погримали, Хмельниченка гетьманом поздоровляли. Хмельницький, як благословення синові дав, після того ще й гірше знемогав, опрошення зо всіми приймав, милосердному Богу душу оддав. То не чорні хмари ясне сонце заступали, не буйнії вітри в темнім лузі бушували: козаки Хмельницького ховали, батька свого оплакали, штихами суходіл копали, шликами землю виносили; Хмельницького похоронили, із різних пицаль подзвонили.

(А. і Д.)

Юрась справді не здатен був правити, і всіма справами став орудувати писар Іван Виговський.

Козаки, поки старую голову Хмельницького зачували, поти і Юрася Хмельниченка за гетьмана почитали; а як не стало старої голови Хмельницького зачувати, не стали і Юрася Хмельниченка за гетьмана почитати; «Ей,

Юрасю Хмельниченку, гетьмане молодий! Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати, а подобало б тобі наші козацькі курені підмітати».

(А. і Д.)

Почалася колотнеча між козацькою старщиною. Кожне тяглося лише до того, аби собі більше придбати, а про народ свій, про Україну забули. Вибрали гетьманом Виговського та і його не слухали. Московські воєводи почали вкорочувати гетьманські та козацької старшини права. Виговський, побачивши це, надумався одвернутися з Україною під Польщу. Поляки тепер уже широку волю Україні обіцяли, але простий народ та просте козацтво не вірило полякам і скинуло Виговського з гетьманування, а на його місце знов обрано Юрася.

То не багато Виговський гетьманував: півтора року булаву держав. Скоро сотники, полковники прибували, Юрася Хмельниченка гетьманом поставляли. «Дай же, Боже! — козаки промовляли. — За гетьмана молодого жити, як за старого: хліба-солі його вживати, города турецькі плюндрувати, слави, лицарства козацькому війську доставати!»

(А. і Д.)

Після того ще гірша настала колотнеча між козаками. Козаки розбилися на два табори. Один табір помагав Польщі, а другий — Москві; одні вибирали собі гетьмана, а другі собі — другого. Багато за той час перемінилося гетьманів. Нарешті 1667 року поляки помирилися з Московою на тім-таки, щоб поділити Україну надвое. Москва взяла собі лівий бік Дніпра та город Київ, а Польща — правий бік. За тих часів, мабуть, склалася й оця пісня.

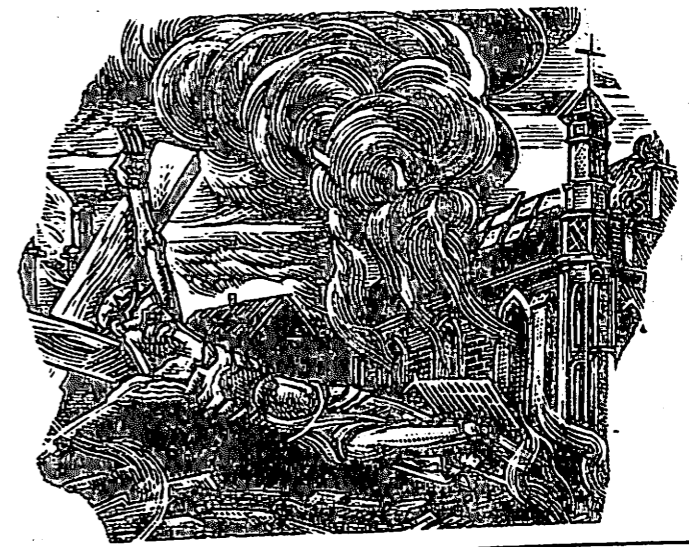
Ой гаю мій, гаю!
Та густий, не прогляну.
Що по тобі, гаю,
Та і вітер не віє,
І вітер не віє,
І гілля не колише.

Тільки брат до сестри⁸⁴
Та часто листи пише:
«Сестро ж моя, сестро,
Та сестро Україно!
Чи привикла, сестро,
На чужині жити?»
«Ой, хоч не привикла,
Та треба привикати,
Коли породила
Нещасною мати».
Мати наша, мати,
Та де нам тебе взяти.

⁸⁴ Одна половина
України до другої.

(«300»)

РУІНА

Історія України в народних думках та піснях

**ПЕТРО
ДОРОШЕНКО**

Після того, як Москва й Польща розшматували Україну між собою, настало там ще гірше життя, ніж було. Колотнеча не вгавала. На кожному боці був свій гетьман, а кожен гетьман хотів прилучити до себе другобічну Україну. Отоді-то гетьман Дорошенко намислився віддати Україну під опіку туркам. Думав, що турки проженуть з України поляків та москалів і самі заберуться додому, Україна зостанеться сама собою, об'єднається й стане вільною під охороною турецького султана. Султан охоче на це згодився і за допомогою Дорошенка забрав собі 1669 року Поділля, але Україні від того не полегшало. Турки силу народу в неволю забрали. Народ почав проклинати Дорошенка. Тоді він зрікся гетьманування і віддався до рук московського царя. Про Дорошенка в пісні згадується так:

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою
Яром, долиною
Козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо
Славне запорізьке
Хорошенько.
Посередині пан хорунжий,
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильно дужий.
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.
«Ой вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай тютюн, люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться...»

(«300», Чуб.)

Руїна

**ОБЛОГА
ПОЧАЇВА**

Одна з турецьких ватаг, що прийшли на Україну, обступила 1765 р. Почаївський монастир на Волині, щоб пограбувати його. Однак їй не пощастило здобути монастир, а тому люди стали казати, що то сама Мати Божа захистила свій монастир. Про це в пісні так співається:

Ой зійшла зоря вечірова,
Над Почаївом стала:
Виступило турецьке військо,
Та як чорная хмара,
Турки з татарами брами облягли
Монастир воювати,
Матір Божая Почаївська
Буде нас рятувати!
Отець Залізо⁸⁵ з келії вийшов,
Сльозами умліває:
«Ой рятуй, рятуй, Божая Матір!
Монастир загигає!»
«Ой не плач, не плач, отче Залізо:
Монастир не загине!
Мусимо встати, чудо показати,
Монастир рятувати».
Ой вийшла, вийшла Божая Матір,
Ой та на хресті стала,
Кулі вертала, турків вбивала,
Монастир рятувала.
Турок не вірить, і з лука мірить,
На монастир ціляє;
А тії стріли назад летіли,
Самих їх вбивали.
Дознались турки, злі недовірки,
Що то є Божая Мати:
Підписалися до Почаїва
Щороку дань давати.

(«300»)

**КОШОВИЙ
ІВАН СІРКО**

Хотіли тоді турки з татарами ще й Січ Запорозьку звоювати, та там уже їм і зовсім не пощастило, бо в Січі тоді кошовим був завзятий козак Іван Сірко, і він так побив турків, що вони ледве втекли в Крим. Сей Сірко, покинувши пома жінку й пішов, самі ввесь час жив на Запорожжі і віддався цілком вояцьким справам.

Про Сіркову ж сім'ю он що відомо.

Тоді ігуменом
Почаївської лаври.

В городі Марєфі⁸⁶ жила вдова,
Старенька жона,
Сірчиха-Іваниха.
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала,
Тільки двох синів мала:
Першого сина — Сірченка Петра,
Другого сина — Сірченка Романа,
Вона їх до зросту держала,
Іще од них слави-пам'яті по смерті сподівала.
Як став Сірченко Петро виростати,
Став свою мати стареньку питати:
«Мати ж моя, старая жоно,
Скільки я в тебе перебуваю,
Отця свого, Сірка Івана, в очі не видаю.
Нехай би я міг знати,
Де свого отця, Сірка Івана, шукати».
Вдова стара промовляла:
«Пішов твій отець до стародавнього
Тору⁸⁷ пробувати...»

(К. Ст., 1893, II—310)

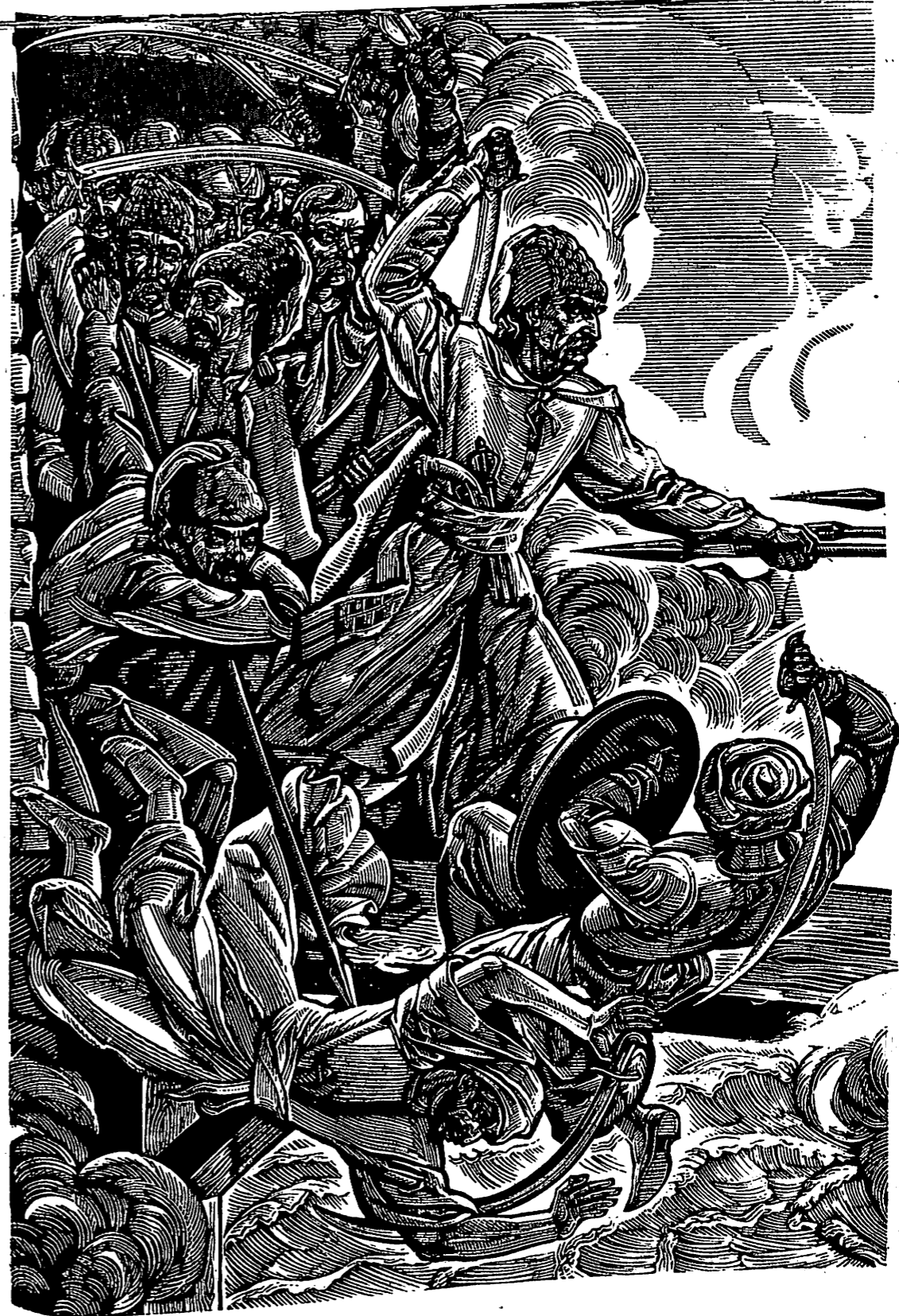
ПОХІД НА КРИМ

Після того, як Сірко одбив турків од Січі, по-
дався їх здоганяти та руйнувати села їх, щоб
вдруге не наслідились напасти на Січ.

Гей, як крикнув та козак Сірко та на своїх хлопців:
«Ой сідлайте коней, хлопці, та поїдем до Криму в гості».
Та туман поле покриває, Сірко з Січі виїзжає.
Ми ж думали, що то орли злітаються,
Аж то військо, славне запорозьке, на кримську
дорогу з'їзжається.
Ми ж думали, що то сокіл летить,
Аж то козак Сірко на кримську дорогу конем біжить.
Ми ж думали, що то місяць зійшов,
Аж то козак Сірко по кримській дорозі з козаками пішов.
Ми ж думали, що то місяць сяє,
Аж то Сірко з козаками та на кониках грає.
Як дійшов Сірко та до кримської засади,
Як крикнув козак Сірко до козацької громади:
«Гей ви, хлопці! та добрі молодці! Наступайте ж ви сміло!
Беріть шаблі в руки... — бойте переважую сил!»
Як пішли ж хлопці та поміж ордою шататься,
Стала орда та скрізь поза ними валяться.

⁸⁶ Тепер слобода
Мерефа Хар-
ківського по-
віту.

⁸⁷ Тор — місто
Слав'янський,
колись козацька
стоянка на кор-
доні між москов-
ськими та татар-
ськими землями.

Ми ж думали, що то дуб та у лісі в'ється,
Аж то козак Сірко із ордою б'ється.

(Яворн. Іст. зап. коз.)

Багато татарських городів поруйнував тоді
Сірко з товариством, навіть самого хана вигнав
з його столиці Бахчисараю і загнав аж у гори.
Та немало й свого товариства поховав у Криму.

Вітер з моря повіває, орел з поля вилітає,
Козак Сірко з козаками товаришів загібає,
Та козацькі сили та в землю зарили,
Та в землю зарили, клен-древо садили;
Клен-древо саджали, щоб зозуленьки сідали;
Щоб зозуленьки сідали, жалібненько кували;
Жалібненько кували, козацьким костям жалю завдавали.

(Яворн. «По сл'їд. запорожцев»)

ДУКИ І ГОЛОТА

Та мало вже зоставалося на Україні таких
людей, як Сірко, що дбали про славу та добро
свого народу, підлаштуючись то до Москви, то
до Польщі. Перевелася давня козацька старши-
на ні на що. Вона дбала вже лише про власні
кишені, розбагатіла та й почала згорда
дивиться на селян, міщан та бідних козаків.
Народ український розколовся на два табори:
дукарів та голоту. Між голоотою та дукарями
завше була сварка.

Ой наступає та чорна хмара,
Став дощ накрапати.
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гуляти.
Темна хмара наступила,
Став дощик іти.
«Благослови, отамане!
Намет нап'ясти!»
Ой нап'яли козаченьки
Червоний намет,
Та п'ють вони горілочку
Ще й солодкий мед.
Усі пани, усі дуки
У наметі сіли,

Наша браття-сіромашня
Та й не посміли.
Наша браття-сіромашня
Та й не посміли:
Взяли квартиру горілки з жарту
Та й на дощі сіли.
Прийшов же наш пан отаман,
Стало йому жаль:
Над своєю голоотою
Жупан свій розіп'яв.
Іде богач, іде дукач,
П'ян валяється,
Із нашої голотоньки насміхається:
За що ж тая голотонька напивається?
Ой як крикне пан отаман
На свою силу:
«Візьміть, візьміть превражного дуку,
Вибийте в шию!»
Один дере за чуприну,
Другий в шию б'є:
«Не йди, не йди, превража дука,
Де голота п'є!»
Пішов богач, пішов дукач,
І не оглядався:
Десятому заказував,
Щоб не насміхався.

(Л. д., IV.)

ВІДНОСИНИ ПЕТРА І ДО УКРАЇНИ

Після Олексія Михайловича царював у Москов-
щині син його Петро І. Він багато воював з су-
сідами — турками та шведами. Почавши будувати
на болоті Петербург, він зігнав туди на роботу
силу козаків. Од незвичного клімату козаки
слабли й гинули тисячами, а Петро на це не
зважав. Козаки нарікали, що їх ганяють не на
козацьке діло, та Петро І того не слухав.

Для сих його війн потрібні були люди й гроші.
Він дуже напосідав на Україну, щоб дала
людей і гроші. Безперестанні війни, далекі по-
ходи, великі податки, що Петро І вимагав од
України, не подобались ні старшині, ні козацтву.
Люди ремствували і не дуже охочі були коритись
Петрові. Петро І намагався одняти од України
побільше прав і вводив ті порядки, що сам хотів.

Од Київа до Питера мостили мости,
 Мостили мости з тонкої трости,
 А по тим мостам козакам іти:
 Що передні йдуть — все холостії,
 А середні йдуть — все жонатії,
 А ззаду йдуть — старі старики.
 Що передні йдуть — пісні співають,
 А середні йдуть — плачуть, ридають,
 А старі старики розважають:
 «Ви стійте, братці, не плачтеся!
 Дасть нам Бог сей поход сходитьь,
 Та підем, братці, у Росію жить.
 В Росії буде нам життя хороше:
 Вечеря нам буде — по два сухарі,
 А постіль біла — шовкова трава,
 А дівчина буде — шабля гострая...»

(Чуб.)

Щоб знищити волю України, Петро I повів діло так, щоб пересварить український народ. Козацькій старшині, що хилилася до нього, дарував землі та всякі милості і буцімто по їх проханню насилав на Україну своїх бояр для порядкування. Коли ж старшина обурювалася московським самоправством, московські політики виправдовувалися тим, що хочуть оборонити простий український люд від сваволі козацької старшини. Таким способом московська політика розколола український народ на два табори: дуків (старшину й заможне козацтво) та голоту (простий народ і бідне козацтво).

СЕМЕН ПАЛІЙ

Дукарі гуртувалися коло гетьмана, а голота вишукувала собі інших ватажків. Серед таких ватажків голоти особливо вславився в ті часи фастівський полковник Семей Палій. Просте козацтво й бідний народ дуже його любили. Маючи за собою їхню силу, Палій не дуже слухався гетьманських наказів і не раз гостро виступав проти свавільства зажерливої старшини. Мазепа побоювався Палія і, виставивши його перед Москвою як бунтаря, хитрощами захопив у неволю.

Ой пише, пише та гетьман Мазепа
 Та до Палія листи:
 «Ой приїдь, приїдь, Палію Семене,
 Та на бенкет до мене:
 Ой будемо, Палію Семене,
 Будем пити ще й гуляти.
 Ой будеш пити та будеш гуляти,
 На москаля воювати!»
 «Ой бодай же ти, гетьман Мазепо,
 Ой до того не діждав,
 Щоб я свою православну віру
 Та під ноги підтоптав».
 Пише, пише та гетьман Мазепа
 Та до Семена листи:
 «Ой приїдь, приїдь, Палію Семене,
 Та на бенкет до мене».
 Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко
 На подвір'я в'їжджає.
 А там його вельможний Мазепа
 Вином з чадом напуває.
 Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко
 Меду, вина та й напився,
 Та своєму вороному коню
 Та й на гриву похилився.
 Ой як крикнув вельможний Мазепа
 Гей на свої сердюки:
 — Ой візьміть, візьміть Палія Семена
 Та закуйте йому руки.

(Л. зб., II)

ПОВСТАННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Петро I воював зі шведами. Під той час старшина козацька стала нарікати на Москву за те, що скасувала козацькі вольності, і надумалася з гетьманом Мазепою пристати до шведського короля Карла XII. Однак простий народ і просте козацтво не пішло за Мазепою й козацькою старшиною, бо не любили їх за те, що козацька старшина з відома гетьмана одбирала у народу землю, випаси, накладала великі податки і взагалі гордувала простим народом. Найбільше невдоволені Москвою були запорожці, але й вони не всі пристали до Мазепа.

Ой із-за гори, із-за Дніпра
 Вітерець повіває.
 Ой якийсь-то човник
 Хвиля до берега прибиває.
 Ой прибила хвиля човник
 Човник-лебедочку,
 Ой вискочив з неї Орлик ⁸⁸
 Та й почав беседочку:
 «Пугу, братця, пугу,
 Пугу, запорожці!»
 «Стоїть козак в лузі»,—
 Кажуть йому хлопці.
 «Ей, братця, ходім до кошового,
 Будем радити раду,
 Зізвім малого й старого
 На цю важную нараду!»
 Ой пішов Орлик до кошового
 Та в пояс вклонився,
 Та й почав із діла Карлового ⁸⁹,
 Що з нашим царем не мирився.
 «Ой батьку Іване,
 Отакая-то річ!
 Кажіть, Малюшевиче-пане,
 Чи станете нам в поміч?
 Ой над Україною гетьманською
 Громовая хмара стоїть:
 Ой прийшов цар з армією руською
 Та хоче її та й розорить».
 «Чому ж не помагати,
 Коли просять брати-сусіди,
 Чому ж нам татар не рубати,
 Коли руки почали свербіть!»
 «Та то не татар рубати —
 Мазепа просить до нас пристати,
 Нашій Вкраїні поміч дати,
 А впісля до шведина привернуться
 І від царя руського одвернуться.
 От тоді ми будем на волі,
 Як птах під небом в полі!
 Ой що ж, батьку Іване,
 Прошу ж мені казати,
 Чи з твоїх слів буде що гарне,
 Бо я хочу Мазепі звісточку послати!»
 «А ти ж тее і забув,

⁸⁸ Орлик — прибічник Мазепи.

⁸⁹ Карло — шведський король.

Що ми цареві присягнули?
 Нам не можна присяги ламати,
 Нам не можна вам допомогти дати.
 Оце, Орлику, брате,
 Одвези Мазепі одвіт:
 Нехай він краще почне жити —
 Оце буде наш совіт.
 Ой іскра та може світ запалити
 Й сама зчезне, пропаде.
 Ой хоче Мазепа народа згубити;
 Чого він хоче, того там не знайде...»

(К. Ст., 1882)

Коли цар Петро I довідався, що Мазепа зрадив йому і що разом з ним 15 000 запорожців з кошовим Гордієнком⁹⁰ пристали до Карла XII, то послав військо, яке перебило сторожу в Січі, зруйнувало Січ, розкопало та й зрівняло з землею навіть те місце, де була Січ.

1709 р. Петро I розбив під Полтавою шведів. Карло XII, король шведський, утік з Мазепою у Туреччину. Замість Мазепи призначено було гетьманом Скоропадського. Гетьманські права тоді вкоротили.

До гетьмана приставили було «малоросійську коллегію», яка й правила Україною. В ту коллегію призначили переважно людей московських.

Запорозькі недобитки оселилися в гирлах річки Кам'янки й проживали там до 1711 року, а коли прочули, що на них іде нове московське військо під проводом Бутурліна, то втекли на турецькі землі й оселилися в Алешках (на теперішній Херсонщині).

За цариці Анни Іванівни Москва воювала з Польщею. Поляки кликали до себе запорожців, але вони не пішли, а доєстрове козацтво стало у великій пригоді Москві проти Польщі.

Тоді цариця уважила прохання гетьмана Данила Апостола й дозволила запорожцям вернутися на старі землі, навіть подарувала їм клейноди. Вони оселилися на Старім та Новім Кодаці, на річці Самарі, а Січ заснували на р. Базавлуці.

КОЗАЧЧИНА ПІСЛЯ ПЕТРА I

⁹⁰ Очоловав до 1728 року Олешківську Січ, виступав за приєднання України до Туреччини.

Під час московсько-турецької війни 1735—1739 рр. січовики знов багато допомогли Москві.

ГАЙДАМАКИ

Цариця Єлизавета потайки одружилася з простим козаком Олексою Розумом і через то була милостива до українського народу і до козацтва. 1744 р. вона їздила по Україні і довгенько прожила в Козельці у свекрухи козачки Розумихи. Пробуваючи в Києві, вона сказала про український народ: «Возлюби мене, Боже, в царстві небесному Твоєму, як я люблю народ цей благонравний і незлобивий!»

Після цариці Єлизавети знов стало тяжко жити українському народові. Не легко жилося йому й на правім боці Дніпра під Польщею. Поляки забули повстання Хмельницького і гірко кривдили народ. Тому знов почались там бунти, повстання. Цих повстанців звали «гайдамаками». Гайдамаки під проводом запорожців купчилися у ватаги та нищили панів, жидів, їх маєтки тощо. Гайдамаки грабили дуків та часто помагали голоті.

Гей, ой поїхав а пан Лебеденко а до млина за мукою,
 Гей, стріли його аж три гайдамаки в темнім лузі над рікою.
 — Гей, оддай, оддай, пане Лебеденку, а рябую кобилу!
 — Гей, не дам, не дам, панове молодці, хоч сам марно згину.
 — Гей, оддай, оддай, пане Лебеденку, а коня вороного!
 — Гей, не дам, не дам, панове молодці, хоч сам ляжу за його.—
 Гей, узяли пана Лебеденка а на три списи вгору,
 Гей, а вдарили пана Лебеденка та й об пень головою;
 Гей, ой ізняли з пана Лебеденка і штани, і сорочку,
 Гей, поховали пана Лебеденка та й у жовтім пісочку.
 Гей, закувала та зозуля в Лебедині на воротах,
 Гей, вийшла ік їй пані Лебедиха в червоних чоботях.
 Гей, покинула пані Лебедиха і пекти та й варити,
 Гей, сама пішла та й до сусідоньки за свій сон говорити:
 — Гей, сусідочко, моя голубочко, який мені сон приснився,
 Гей, то будь би то мій пан Лебеденко в чистім полі оженився.
 Гей, а взяв собі панну-паняночку, зелену трав'яночку,
 Гей, та взяв собі панну молодую, а могилу високою.

(Л. зб., 6)

Поляки посилали проти гайдамаків військо.

Ой що ж бо то та й за ворон,
 Що по морю крякає?
 Ой що ж бо то за бурлака,
 Що всіх бурлак збирає?
 «Ой збирайтеся, панове молодці,
 Та все народ молодий,
 Гей, та поїдем, панове молодці,
 У той лісок Лебедин.
 Ой що ж бо то, панове молодці,
 Щось у хмарі гуде?
 Ой щось бо нам, панове молодці,
 За пригодонька буде...»
 Рости, рости, а клен-древце,
 Рости вгору високо.
 Поховали пана отамана
 В сиру землю глибоко.
 Рости, рости, а клен-древце,
 Рости вгору ще вище,
 Поховали пана отамана
 В сиру землю ще глибше.

(Л. д., VII)

О. ДОВБУШ

В Галичині гайдамаки звалися «опришками». Особливо вславився отаман опришків Олекса Довбуш. Довго його ніяк не могли спіймати, аж нарешті зрадила його полубовниця Степаниха Дзвінчиха, і 1745 р. його вбито.

Ой попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький:
 На ніженьку налягає, топірцем ся підпирає

та й на хлопці покликає:

— Ой ви, хлопці, ви, молодці, а сходіться разом докупці,
 Бо будемо раду мати, де підемо розбивати,
 Щоби Кути не минути, до Косова повернути.
 Тепер, хлопці, ідім спати, бо маємо рано встати;
 Та вставайте всі раненько, убирайтеся борзенько.
 У постолі шкіранії, у волоки шовковії;
 Разом, хлопці, разом бігом, западають стежки снігом.
 Ходіть, хлопці, та й за мною та й угору і скалою,
 Бо заїдемо та до Дзвінки, до Штефанової жінки.
 — Ой Довбушу, ти пане наш, там пригода буде на нас!
 — Ви на мене уважайте, по дві кулі набивайте;

Станьте, хлопці, під ворота, а я піду під віконце,
 чи спить моє любе серце.

— Чи спиш, серце, та чи чуєш, чи Довбуша заночуєш?
 — Ой я не сплю, та все чую, бо вечороньку готую.
 — Чи спиш, серце, та чи чуєш, ой, чи сама ти ночуєш?
 — Ой я не сплю, та все чую, розбійника не зночую.
 А Штефана нема дома, ще вечеря не готова;
 Буде вона дуже пилна, всьому світу буде дивна.
 — Чи будеш мі отворити, чи кажеш сі добувати?
 — Не кажу сі добувати і не піду отворити.
 — Пусти, суко, враз до хати, щоб дверей не вивалити!
 — В мене двері тесовії, в мене замки сталевії.
 — Не допоможуть замки твої, як підложу плеча свої.
 — Сім літ сили закохати — мої двері вилупати! —
 Взявся Довбуш добувати — взяли замки відлітати.
 Ой лиш двері та підхилив, а вже Дзвінка з пола стрілив,

Довбушеві в серце вцілив:

Не так в серце, в праве плече, а з лівого — кровця тече;
 — Ой ти, гицлю, ти Дзвіночку, то-сь ти мя звів через суку!
 — Треба було не гуляти, суці правди не казати.
 — Бо у суки тільки віри, як на бистрій воді піни.
 — Ой Довбушу, Довбушуку, чомусь не вбив то ту суку?
 — Як же я й убити мав, коли я й вірне кохав?
 — Ой Довбушу, ти пане наш, велика пригода на нас:
 Ой куди ми не бували, та ми зради не видали.
 А ту зрада ба й над нами, молодими легенями!
 — Ой ви, хлопці, ой ви мої, возьміт мене з хати тої;
 Возьміт мене на топори, занесіть мя в Чорні Гори.
 В Чорну Гору занесіть мя, на дрібний мак посічіть мя:
 Най ся ляхи не збиткують, моє тіло не чвертують;
 Сріблом-злотом поділіться, а самі вже розходіться,
 Але не йдіть розбивати, людську кровцю проливати,
 Людська кровця не водиця, проливати не годиться.
 В полі ляхи всіх забрали, назад руки пов'язали, на
 коней поприпинали.
 — Ой Довбушу, ти пане наш, велика пригода та на нас!
 Де ж ми будем зимувати та й літечко літувати?
 — В Станіславі на риночку, в тяжких дибах, в залізочку.
 Там будете ночувати, — будуть нашці тіло рвати.

(Л. зб., 4)

Щоб обороняться від гайдамаків та воювати з сусідами, польські магнати держали в своїх замках військо. В те військо вони набирали

САВА
 ЧАЛИЙ

й козаків із своїх підданих-кріпаків. Поки кріпак служив у дворовому панському війську, доти козаком звався і панщини не робив. У одному з таких полків козацьких був сотником Сава Чалий. Спершу він розганяв гайдамаків, а потім і сам до них пристав, а далі знов зрадив гайдамаків та й став полковником надвірних козаків. З того часу він люто карав гайдамаків, а одного разу, погнавшись за ними, вскочив аж у запорозькі землі, розігнав сторожу, поруйнував запорозькі міста, спалив одну церкву й пограбував зимовники. Тоді запорожці поклали скарати Саву Чалого і послати Гната Голого, щоб він це зробив. На Різдво 1741 року Гнат Голий обступив хату Сави Чалого в селі Степашках (на Поділлі) і там вбив. Про це в пісні так співається:

Не схотів же та той Сава
Козакам служити,
Відклонився до ляшеньків
В Польщу паном жити;
Та захотів же той Сава
Слави залучити;
Став козаків-запорожців
По степах ловити.
Зібралися в Січу козаки
Та й стали гадати:
«Ой як би нам пана Саву
Та у руки взяти?
Та дивись ти, старий Чалий,
Що Сава, син твій робить:
Де піймає козаченьків,
Та й в кайданах водить!
Чи не можеш ти, старий, сивий,
Сави припинити,
Щоб перестав козаченьків
В кайданах водити?
Чи не можеш ти, старий, сивий,
Саві що сказати,
Щоб перестав Сава-панок
Козаків грабувати?»
«Нехай водить, нехай водить!
Зате добре знає:

Хто його спіймає,
Той йому згадає!»
Ой наш батько пан кошовий
По козаках тужить:
«Ой хто б піймав пана Саву,
Сам йому послужить!»
Каже Чалий: «Мого сина
Ніхто з нас не вловить,
Хіба Гнатко та Кравчина
До себе підмовлять?»
Стоїть Гнатко Голий,
Стоя обізвався:
«Ой я добре Саву знаю
І сам упіймаю».
Пан кошовий каже: «Гнатку!
Як Саву не вловиш,
То сам же ти за його
Голову положиш!»
«Ой ти, Гнатку, й ти, Кравчино!
Ти всі шляхи знаєш,
То чом же ти мого сина
В руки не піймаєш?!
Осідлайте йому, хлопці,
Коня вороного
Ще й чотири козаченьки
Приставте до нього!»
Пішов Гнатко з Кравчиною
Саву підмовляти,
Як не схоче з Польщі вийти,
То й смерті предати.
У дорозі зустрівсь литвин,
Став їх наставляти,
А як того пана Саву
Та у руки взяти:
«Візьмемо своєї землі
В чоботи під ноги,
А щоб не знав та пан Сава
Нашої підмови».
Був пан Сава в Немирові
В пана на обіді,
Ой ще не знав та й не чував
О своїй тяжкій біді.
«Сідлай, хлопче, коня мого,
Сідлай вороного:

Поїдемо додомоньку,
 Бо тут нас немного».

Стоїть явір над водою
 В воду похилився:
 Іде Сава додомоньку,
 Чогось зажурився.
 Приїзжає козак Гнатко
 Та до Сави тихо:
 «Стережися, пане Саво!
 Буде тобі лихо».
 Ой поїхав додомоньку
 Та й скрипнув дверима,
 Питається челядоньки,
 Що чувати дома.
 «Гаразд, гаразд, пане Саво!
 Щаслива година:
 Твоя жона, наша пані,
 Породила сина.
 Усе гаразд, усе гаразд,
 Тільки одно страшно:
 Виглядають із-за гори
 Запорожці часто!»
 Гей, сів Сава кінець столу,
 Тяженько думає,
 А Савиха молоденька
 Дитину купає.
 «Піди, хлопче, до пивниці,
 Наточи горілки:
 Нехай же я та нап'юся
 За здоров'я жінки!
 Піди, хлопче, до пивниці,
 Наточи ще й вина:
 Нехай же я та й нап'юся
 За здоров'я сина!
 Піди, хлопче, до пивниці
 Наточи ще й меду:
 Чогось мені трудно, нудно —
 Головки не звезду».
 Пішов хлопець до пивниці
 Вина наливати;
 Став Гнатко той з Кравчиною
 У двір підступати.
 Гей, сів Сава в кінці столу,
 Дрібні листи пише,

А Савиха молоденька
 Дитину колише:
 «Люлі, люлі, люлі, люлі,
 Вродливий синочку,
 Нехай ляжу та спочину,
 Зложу головочку!»
 Гей, ще хлопець не постів
 По мед до пивниці,
 Обступили козаченьки
 Довкола світлиці;
 Не встиг хлопець вернути
 З пивниці до хати,
 Приїхали козаченьки
 Саву грабувати.
 Скінчив Сава дрібні листи,
 Думав, що спать ляже,
 А щось йому під віконце:
 «Добрий вечір!» — каже.
 Не вспів хлопець, не вспів малий
 Увійти в пивницю,
 А вже козак, а вже Гнатко
 Вскочив у світлицю.
 «Здоров, здоров, пане Саво!
 А чи єсть ти вдома?
 Іздалека гостей маєш —
 Чим їх привітаєш?
 Помагай Біг, пане Саво!
 Чи гаразд ся маєш?
 Сидиш собі в світличенці,
 Вино попиваєш?»
 «Ой що маю, тим вітаю,
 Тим буду вітати;
 Породила жінка сина,
 Буду в куми брати!»
 «Не того ми приїхали,
 Щоби кумувати,
 А того ми приїхали,
 Щоб головку зняти!»
 Ой як скочив та пан Сава
 Із-за свого столу.
 Ухопили пана Саву
 За правую полу.
 Гей, кинувся та пан Сава

До своєї зброї.
«Почекай же, пане Саво!
То не в чистім полі!»

Гей, кинувся та пан Сава
До гострого меча.
Взяли його на три списи
Від правого плеча.
Не досягнув та пан Сава
До своєї булави:
Положили пана Саву
На дубовій лаві.
«Оце тобі, пане Саво,
Сукні одамашки,
Що нажив ти, вражий сину,
З козацької ласки!»

Гей, вдарився та пан Сава
По полах руками;
Оглянеться назад себе —
Тече кров ріками.
«Годі, годі, пане Саво,
Годі воювати!
Ой не було, пане Саво,
Церков грабувати!
А де ж твої, пане Саво,
Сукні гайдамацькі,
Що ходив в них по Україні,
Водячи затяжки?
А де ж твої, пане Саво,
Битії таляри,
Що їх набрав по Україні,
Водячи затяги?
А де ж твої, пане Саво,
Китайки, атласи,
Що їх набрав на Україні
Жінці на пояси?
А де ж твої, пане Саво,
Коштовні домашки,
Що їх набрав на Україні
Жінці на запаски?
А де ж твоя, пане Саво,
Великая зброя?
Осьде висить на кілочку,

Але вже не твоя!»
Гей, вдарився та пан Сава
Об поли рукою:
«Прийшлося мені погибати
З дітьми та й жоною!»
Зашуміла шабельочка,
Як з ліса претинки,—
Зосталася та й по Саві
Молодая жінка.
А Савиха молодая
Вікном утікала;
До своєї челядоньки
Нишком промовляла:
«Челядонько, ластівонько!
Годуй ти дитину:
Будеш, будеш панувати,
Коли я не згину!..»
Ой набігли вражі ляшки
Шаблями махнули,—
Вискочив козак Гнатко
В ляшків попід руку.

(З.Н.Т.Л., 1909, V;
Л. зб., 2; Коцип.)

СОТНИК ХАРЬКО

Страшно карали й поляки гайдамаків, та це піддавало лише жару українському людові. Не було сили терпіти всі кривди, бо поляки часто знущалися і над невинним людом.

Тоді-то вславився обороною православної української віри ігумен Мотронинського Лебединського монастиря о. Мелхіседек Значко-Яворський. Йому багато допомагав у цім ділі Жаботинський сотник Харько (Захарко). Поляки схопили Харька і одрубали йому голову, щоб не обороняв Значко-Яворського.

Ой їхав Харько та із Жаботина,
Меду й горілки напився;
Ой він своєму коню буланому
Та на гривоньку схилювся.
Ох і за ним, за ним славні козаченьки:
«Постій, батьку, не журися!»
«Ой як же мені, молодії хлопці,
Ой як мені та і не журиться,

Ой що підо мною коник буланенький
 Та й почав становиться.
 Ей, та як мені не журиться,
 Що на серденьку туга,
 Що я покидаю в місті Жаботині
 Свого вірного друга».
 Ой та й поїхав сотник Харько
 Аж до Павлошина в гості.
 Ох і сидить сотник Паволоцький
 А в креселку на помості.
 Ой і став сотник і став Харько
 Та із коника вставати,
 Ох і встав сотник Паволоцький
 Медом-вином частувати.
 Ой, а вже сотник Харько
 Меду-горілки напився,
 Ох і він на білій перині
 І спатоньки положився.
 Гей, а і заіржав коник буланенький,
 Та стоячи на аркані.
 Та й вже істратили сотника Харька
 У турецькому шпиталі.
 Ой у того сотника Харька
 Та вишивана сорочка.
 Куди вони везли сотника Харька,
 То й убита доріжка.
 Гей, у того сотника Харька
 Та на рукавах мережка,
 Куди вони везли сотника Харька,
 То й кривавая стежка.
 Гей, та і заіржав коник буланенький,
 Стоячи на помості,
 Та вже й поховали сотника Харька
 У зеленій нехворощі.
 Гей, затряс коник буланенький
 За яслами вуздечками,
 Ой приходить до його сотничка Харчиха
 З маленькими діточками:
 «Ей, бодай тобі, пане лементарю,
 Та на три літа боліти,
 Що ти посиротив мене, молодую,
 Ще й маленькі діти».
 Ой росте, росте червона калина,
 Ще й похилилися квіти.

Ой і зостається сотничка Харчиха
 Ще й маленькі діти.

(Л. зб., 2)

ПІСНЯ ПРО СМЕРТЬ Д. КУШНІРА

Тоді ж таки поляки замучили благочестивого
 млієвського титаря Данила Кушніра за те, що
 противився унії.

Учинили вражі ляхи у Вільшані славу
 Та одтяли Даниїлу млієвському главу;
 Тіло його повеліли огнем іспалити,
 А главу його до палі гвоздем прибити.
 Вражі сини-жидиченьки тоді ізраділи,
 Як титаря Даниїла на палі уздріли.
 А в той час страх великий людям завдавали,
 Усіх людей до єдності на віру⁹¹ наvertsали.
 Сподівались на йгомена⁹², що він зарятує,
 А він тільки, їздячи по Україні, та ляхів дратує.
 Заплакали старі люди і малії діти:
 «Горе, горе нам на світі, що нігде прожити!»

(К. Ст., 1891, IX—327)

ПОВСТАННЯ ЗАЛІЗНЯКА І ГОНТИ

В отакій біді православне духовенство звернулося
 до московської цариці Катерини II, щоб за-
 ступилася за них перед польським урядом. Ка-
 терина наказала своєму послові в Польщі, щоб
 зажадав, аби православним дана була там така
 сама воля, як і католикам. Король згодився,
 але пани польські на це не пристали, зібралися
 в м. Барі на Поділлі і об'явили повстання проти
 короля. Король попросив у Катерини підмоги
 проти панів. Катерина послала на Україну своє
 військо і видала до українського народу грамоту,
 щоб поміг її військові воювати з польськими
 панами.

Українці охоче на це пристали. Збиралися
 ватагами, обирали собі отаманів і громили панів
 та жидів.

1768 р. запорожець Максим Залізник з благо-
 словення ігумена Лебединського монастиря Мель-
 хіседка Значко-Яворського став гуртувати із тих
 ватаг справжнє військо. До його охоче приставали
 кріпаки, надвірні козаки, запорожці та інший
 люд. З отим військом рушив він на Жаботин,

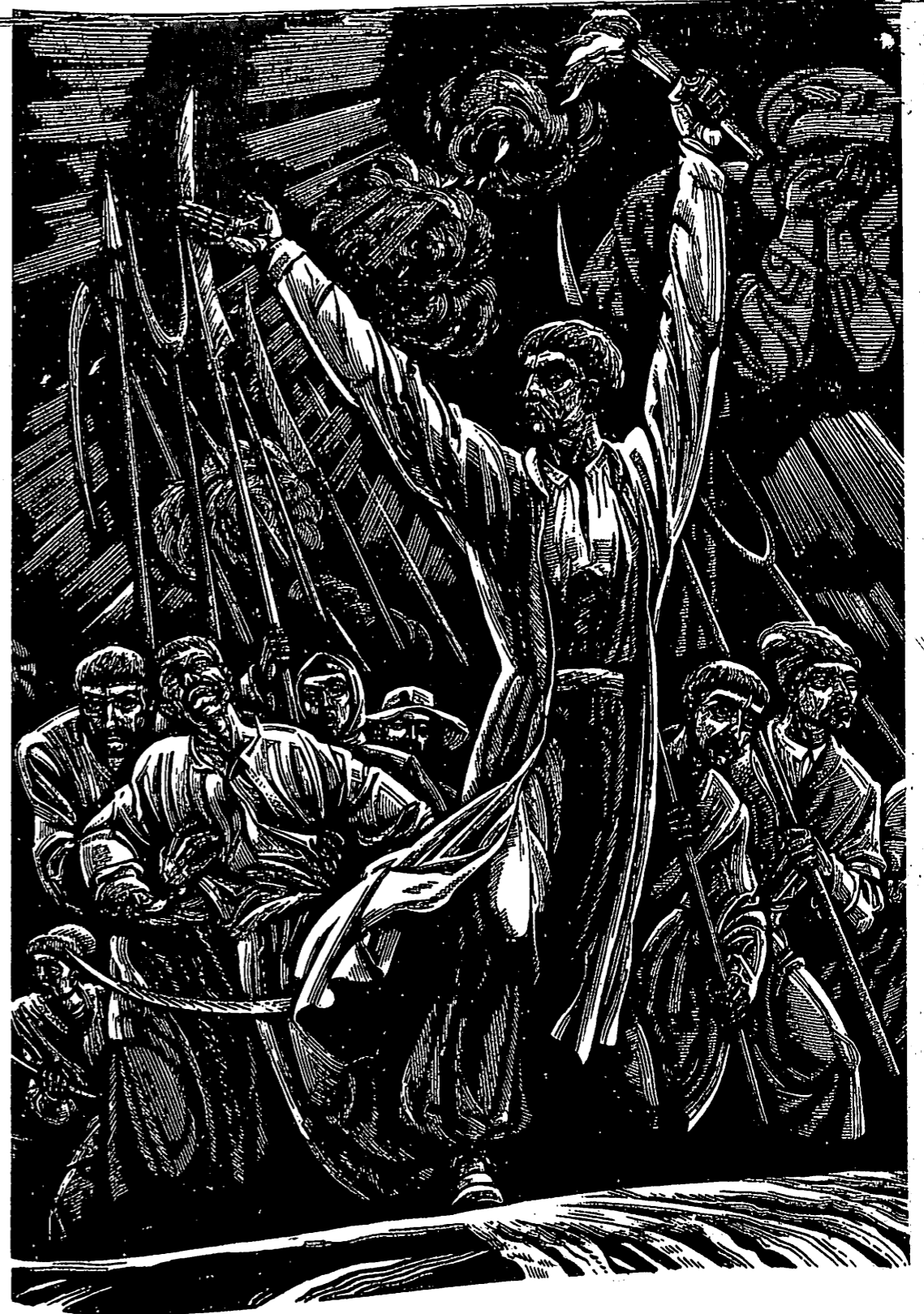
⁹¹ На унію.
⁹² На оборону пра-
 вославних став ігу-
 мен Лебединського
 Мотронинського
 монастиря Мельхі-
 седек Значко-
 Яворський.

Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав та Лисянку.
Вибивав панів та жидів і збирав до себе нових
товаришів. Так добрався до Умані. В Умані
заперлись усі польські магнати та краще поль-
ське військо. Начальником надвірних козаків
там був сотник Гонта. Він не захотів іти проти
свого народу, і, коли гайдамаки підступили під
Умань, Гонта з козаками перейшов на бік гайда-
маків та й укупі з ними вдарив на Умань.

Ой наварили ляхи пива,
Та й нікому пити;
Взяли собі Україну,
Та й нігде прожити.
Ой наварили ляхи пива,
Та й не шумувало;
Взяли собі Україну
Та й не панували.
Ой ви, ляшки та недовірки!
Годі ж панувати:
Недалеко іде Гонта —
Дасться він вам знати.
Збунтувалась Україна,
Попи і дяки:
Погинули в Україні
Жиди і поляки.

* * *

Максим, козак Залізник,
Козак з Запорожжя,
Як виїхав на Україну —
Як повная рожа —
Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань
У їдній годині.
Обступили город Умань,
Покопали шанці,
Як вдарили з семи гармат
У середу вранці,
Накидали у годину
Жидів повні шанці.
Не їдная лядська вдова
З города втікала,

Не їдна бідна мати
 Із дітьми прощалась.
 Не їдна панські кудрі
 З горя поривала,
 Не їдна чорнявая
 По милім ридала.
 Отак козак Залізняк
 За родину бився
 І за тее вишній слави
 В внуках заручився.

(Л. д., IX)

Розбивши Умань, гайдамаки об'явили Україну вільною й обрали гетьманом українським Максима Залізняка. Тоді польський король Станіслав Понятовський, що раніше був послом при дворі Катерини II та її коханцем, кинувся на хитрощі. Він налякав Катерину, що як вона допустить, щоб Правобережна Україна зовсім одкинулася од Польщі й стала вільною, то й Лівобережна, Московська Україна того захоче і одкинеться від Москви. Катерина з тим погодилася і оддала наказ своєму генералові Гур'єву припинити надалі війну з поляками та замість того вдарить на гайдамаків, щоб не дати їм часу увійти в силу.

Гур'єв прикинувся, що йде на поміч гайдамакам. Гайдамаки повірили, бо до того вкупі з москалями воювали проти польських панів. Гур'єв запросив до себе на нараду Залізняка, Гонту та іншу козацьку старшину. Коли ж вони прийшли, то звелів їх перев'язати і вдарить на їхнє військо. Гайдамаки, зоставшись без ватажків, не встояли проти москалів і розбіглися.

Залізняк заслано було в Сибір, а Гонту видано полякам. Поляки його тяжко скарали в с. Сербях на Поділлі.

Отак Катерина II віддячила українцям на їхню поміч проти Польщі.

Ой хвалився та козак Швачка, під Білу Церкву йдучи:
 — Гей, будеш брати та китайку дроти, та в онучах топтати.—
 Гей, казав еси козак Бондаренко, а що славонька буде:
 — Гей, будеш брати та поли дроти, та плечі латати.—

Та ходить Швачка по Хвастові та у жовтих чоботях;
 Ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів та на панських воротах.
 Гей, на козаченьків, гей, на молоденьких та пригодонька
 спала:

Гей, що в середу та ввечері та усіх Москва побрала;
 Ой побрала та й попарували усіх по два докупочки,
 Заглядають один на другого, як сизі голубочки.
 Ой побрала, та й подарували, та й повезли возами.
 Ой оглянемся на ту Україну та й обіллємся сльозами.
 Ой забрали та й попарували, як голубоньків у парі.
 Гей, засмутилась уся Україна, та як сонечко в хмарі.

(Л. зб., 2)

Ой виїхав із Уманя козаченько Швачка,
 Ой сталася в тім Уманю та й велика драчка.
 «Ой нуте, хлопці, славні запорожці, та додолу,
 Та не дайтеся ви вражим ляхам на велику підмову».
 А вражі ляшки розумні були та й способу добрали:
 Злапали Швачку та й самотою та до Львова віддали.

Після села Жабокрича, де ляхи стояли,
 Три козаки, як шпаконаків, на полі повбивали.
 Не питайся на Вкраїні, ляше, доріженьки:
 Тільки гляди, як по дубах висять козаченьки.
 ...Літай, літай, сивий орле, по глибокій долині,
 Засилають ляхи листи по всій Україні.
 Живіть, живіть, українці, не бійтесь нічого:
 Повішано в П'ятигорах козаченьків много.
 А вдарено в Білій Церкві з грозної гармати,
 Заплакала не єдна козацька мати.
 А вдарено у Києві з грозної рушниць,
 Заплакали за козаком рідні сестриці.

Помалу-помалу Катерина II добиралась до всіх прав і вольностей українських. Після скасування гетьманства були скасовані і вольності міст.

СКАСУВАННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

До 1783 року великі міста на Україні порядкувалися по Магдебурзькому праву. Міщани й купці вибирали серед себе бурмістра та райців, які й порядкували всім у місті. Всі ремісники купчилися в товариства, які звалися цехами, а старший над ними — цехмейстер. З тих часів зосталася нам жартівлива пісня про цехмейстера Купер'яна.

Нехай же нас Бог рятує,
Що наш батько не статкує:
Бере Йвана і Дем'яна,
Петра, Гриця і Степана,
Максима, Семена ще й Терешка.
Зібралася кумпанія,
Невеличка, але чесна.
Ідні сіли по один бік,
Другі сіли по другий бік,
Купер'ян, найстарший,
Посередині.
«Зібралися ми всі тутечки,
Не простії люди, все ремеснички:
То писарі, то малярі,
То ковалі, то слюсарі,
То музики, то дзвонарі,
То шевчики, то крамарі,
Виновари й пивовари.
Купер'ян — цехмейстер над соломою,
Ой дай же нам, Господи, що ми зібрались,
Що ми собі трошечки понапивались.
Хто маючий, хто багатий,
Хто покірний, хто завзятий.
Хто вродливий, хто хороший,
Кому течуть з річок гроші».
А Купер'ян каже: «Я весь у злоті».
Біжить Ганна ще й Тетяна,
Страшать батьки Купер'яна;
Біжить Ганна ще й Данилко:
«Тікай, татку, куди видко:
Ось мамуня йде,
Всім біда буде!»
Одні кажуть: «Іскриймося».
Другі кажуть: «Признаймося».
Один каже: «Сидім тихо».
Другий каже: «Буде лихо».
А Купер'ян каже: «Якось то буде!»

(«300»)

1783 р. Катерина II скасувала Магдебурзьке
право й завела нові порядки, значно гірші.

СКАСУВАННЯ СІЧІ ТА КОЗАЦТВА

**У ЗАПО-
РОЖЦІВ
ОДНІМАЮТЬ
ОСТАННІ
КОЗАЦЬКІ
ВОЛЬНОСТІ**

Катерина II 1764 року скасувала гетьманство і стала нищити інші вольності народу українського.

Ой під городом Єлисаветом
Не сизі орли назлітались:
В Петербурзі-городі,
В засіданчому місті
Пани-сенатори збирались.
Ой зібравшись вони в одне місце,
Стали спосіб добирати,
Як би в війська запорозького
Всі вольності одібрати.
Вони думали, гадали:
«Ой як би нам, панам-сенаторам,
Запорозьку землю взяти?
Ой як би нам всі вольності одібрати?
Ой коли б же нам
Всі вольності одібрати,
То будем ми і потомки наші
В їх отчизні поживати!»
Ой ізбрали вони спосіб добрий
Запорожцям волку дати:
«Приказали» вони по всій землі
Їх слободи заселяти.
Та ще не світ, та ще не світ,
Та ще не світає,
Та хитрий москаль запорозьку землю
А кругом об'їзжає.
Та об'їхавши запорозьку землю,
Став степ межувати;
Ой став городи, панські слободи
По річках сажати,
Коли була з турком війна⁹³,
Патретами «поощряли»,
А запорожці, добрі люди,
Їх ласкательства не знали
Да тим сенаторам, як правдивим людям,
Во всім віри доймали.
Ой як дізнались ті сенатори,
Що запорожці їм вірять,
Ой да «приказали» запорозьку землю
Всю кругом обмірять.
А розмірявши, запорозьку землю

⁹³ З 1768 р. по 1774 р. козаки багато допомогли московському війську.

На плани знімали,
А щоб запорожці того не дізнали,
Казани⁹⁴ їм в Січ прислали.

(К. Ст., 1882, 1—436; 1900, 1—43)

Катерина потроху одбирала у запорожців землі та роздавала своїм генералам.

Московські генерали кривдили народ і запорожців. 1775 р. запорожці послали до цариці просити її милості, щоб підтвердила їх права та вольності.

«Ой встань, батьку, устань, Петре!⁹⁵
Просьть тебе люде...
Ой, як встанеш,
Нас порадиш,—
По-прежньому буде.
Ой встань, батьку, устань, Петре!
Піди на столицю!
А як підеш на столицю,
Попроси царицю,
Щоб вернула степи, луги
По прежню границю».
«Ой рада б я вам, милее браття,
Та тее зробити,
Та не можу через панів
У синод ступити...
Не на те я, пан кошовий,
Москаля збирала,
Щоб степ довгий, край веселий
Назад завертала!»

**РУЙНУВАННЯ
СІЧІ.
АРЕШТ
КАЛНИШЕВ-
СЬКОГО**

⁹⁴ Литаври прислали було од цариці на знак милості.

⁹⁵ Петро Калнишевський був тоді кошовим у Січі.

Нарешті Катерина II намислила геть знищити Запорозьку Січ. 1775 року московське військо під проводом генерала Текелія, повертаючись з походу на Крим, потайки прийшло на Україну і обступило Січ. В Січі козаків тоді було мало, тисяч лиш з 10, бо, пославши ото посланців до Петербурга і очікуючи царської милості, багато січовиків розійшлося по хуторах на хазяйські роботи, а багато виїхало на лови, на рибальство і т. і. Побачивши круг Січі московське військо, запорожці домагалися, чого воно прийшло.

Чорна хмара наступає,
Либонь, дощик буде.
Вже ж нашого Запорожжя
Довіку не буде.
Бо цариця, наша мати,
Напуст напустила:
Славне військо запорозьке
Та й занастила.

(К. Ст.)

Обступивши Січу, Текелій, видаючи буцімто випадково спинився коло неї, повертаючись з походу, запросив до себе в гості січову старшину. Зібралось товариство на раду. Одні казали: «Не треба йти в гості до Текелія, будемо битись, поки життя нашого, а Січі не дамо», а другі вмовляли, що москалів сила, що вони вже захопили всі козацькі паланки, де живуть жінки та діти, що гріх проти християн руку знімати і т. і. Особливо прохав січовий архимандрит о. Володимир Сокольський не проливати християнської крові. Його й послухались. Вирядили «в гості» кошового Петра Калнишевського з старшиною, сподівалися, що покірством заслужать милосердя у московського уряду.

Текелій арештував Калнишевського й старшину та й одправив до Петербурга. Провідавши про це, запорожці намислились «убрати Текелю в шори»: вони попросили дозволу виїхати з Січі половити риби. Текелій дозволив. Тоді запорожці один по одному потайними місцями, поміж комишами, геть всі втекли з Січі. Зосталося лише чоловік 20—30 старих та слабих. Московське військо пограбувало й зруйнувало Січ, а запорожці втекли в Туреччину, за Дунай, і там з дозволу султана заснували собі нову Січ. Туди згодом перебралось багато й тих запорожців, що під час облоги Січі були на хуторах. Всього набралось їх там більше 40 000. Про руйнування Січі в народних піснях от як співається:

ПІСНІ ПРО
РУЙНУВАННЯ
СІЧІ

Ой із-за гори, з-за Лиману
Вітер повіває:
Кругом Січі Запорозької
Москаль облягає.
Облягає москаль Січу,
Лагерями стали.
Вони ж свого генерала
Три дні дожидали⁹⁶.
А в суботу та уполудні
Москва наступила,
А в неділю до схід сонця
Лагері розбила,
Ой уже ж наші славні запорожці
Та й невеселі стали:
Ой облягли їх, облягли москалі
Та всіма сторонами.
Ой кругом церкви, церкви Січової
Караулом стали,
Священику, отцю Владимиру
Та й служити не дали.
Запорозький козарлюга
П'є в корчмі, гуляє⁹⁷,
Свого пана кошового
Батьком називає:
«Дозволь, дозволь, пан кошовий,
Нам на башті стати;
Дозволь, дозволь москалеві
З пліч голову зняти!»
«Не дозволю я вам, братці,
Та на башті стати.
Не дозволю москалеві
З пліч голову зняти».
«Не дозволиш палашами,
Дозволь кулаками:
Щоб хоч слава не пропала
Поміж козаками.
Москаль стане лагерями,
А ми курінями,
Москаль стане з палашами,
А ми з кулаками!»
«Не дозволю, миле браття,
Вам на башті стати:
Однакове християнство —
Грішно вигубляти!»

⁹⁶ Текелій, обступивши Січ, дожидав, поки князь Прозоровський із своїм військом захопить всі паланки та хутори козацькі.

⁹⁷ З горя та досади.

Та летить крячок по той бочок,
А летючи кряче,
Та вже військо запорозьке
На Калниша плаче.
Пішла орда по курінях
Ружжя одбирати,
А московська вся старшина
Церкву обдирати,
Брали срібло, брали злато
Ще й воскові свічі;
Зостається пан кошовий
З писарем у Січі».

(Конц. вид. 2; «300»)

Сірома Калниш захлипав гірко,
Зо всяким козаком обнімався,
Сказав: «Прощай, славне, храбре військо!»
Та вже більш і не вертався.

Калнишевського Текелій одіслав у Петербург,
а звідтіля його вислали у Соловецький монас-
тир і там замурували в льох. 12 літ вимучився
він в льоху, а після того його держали в окремо-
му казематі. Випускали на світ Божий тільки три
рази на рік: на Різдво, на Великдень та на Спаса.
Аж 1801 року цар Олександр I, вступивши на
престол, дав йому волю, та старий, сліпий і не-
мічний Калниш не захотів уже кидати монас-
тиря і там помер, проживши на світі 112 літ.

ЗАПОРОЖЦІ ТІКАЮТЬ ДО ТУРЕЧЧИНИ

Ой чого, чого запорожці
Та й смутні, невеселі стали?
Ой що обступили превражі драгуни
Та й усіма сторонами.
Ей, обступили превражі драгуни
Усі степи й усі плавні,—
Пішли наші запорожці
Не з добра, а з печалі.
Ой як утікали, то все забирали,
І із церков ікони;
Тільки покидали золотую зброю
Та вороні коні...
Ой пустилися наші запорожці
Через море дубами,

Ой як оглянуться до старої Січі,
Умиваються сльозами.

(К. Ст., 1883, 1—43)

Ой на Лиман-морі зашуміла хвиля,
Та стали чайки поринати.
А отець Владимир, піднявши хрест вгору,
Став Господа Бога благати:
«Ой пошли ти, Боже, запорожцям згоду
Від москалевої неволі втікати!
Як не твоя ж воля, підем всі у воду
Спасення за гріхи шукати».
Аж ось гукнув батько отаман Свердило:
«Чого ж нам, дітки, журиться?
Бились ми з татарвою, бились і з ляхами,
То й хвилі не будем кориться.
Піднімайте ж стерна!
Нехай вона грає, стогне-зариває,
Козачу недолю з моря викликає,
А ми будем Богу молитися».
І, схиливши чуби до чесного хресту,
Козаченьки щиро молились.
Заяснилось море, крячки налетіли,
І хвилі доразу не стало.
Полетіли човни, мов птахи по вітру,
Шукати козачої волі.

(К. Ст., 1885, VI—364)

Ой прийшли до Дунаю
Та й уголос гукнули,
Ой нап'яли паруса
Та й за Дунай махнули.
Прийшли до Тараса⁹⁸
Та й вклонилися низько:
«Ой дай же нам землю
Та й коло грانیці близько».
«Як будете, хлопці,
Мені вірно служити,
То дам я вам землю
Та по-прежньому жити⁹⁹.
Дарую вам землю
Ще й обидва лимани:
Ловіть, хлопці, рибу,
Справляйте жупани».

(К. Ст., 1891, VI)

⁹⁸ Турка.

⁹⁹ Як за царя
Петра I.

«Ой москалю, ой москалю!
 Нащо так худо робиш,
 Що наше Запорожжя
 Усе вкінєць переводиш?»
 «Ой не жалуйте, запорожці,
 Ви на московські генерали,
 А жалуйте, запорожці,
 Да на свої вражі пани ¹⁰⁰.
 Бо вони, пани, пребісові сини,
 А уже вони поробили,
 Що усі степи, усі плавні
 Москалеві уручили!..»
 А тепер наші запорожці
 У великому жалю,
 Що не знали, кому поклоняться
 Да котрому царю!..
 Поклонилися б восточному,
 Та й той нас не приймає,
 Ходім служити до турчина:
 Турчин нас добре знає!

Тече річка невеличка,
 Підмиває кручі;
 Заплакали запорожці,
 Та в Туреччину йдучи.
 «Ти, турецький царю,
 Змилуйся над нами:
 Прийми нас в свою землю з курінями!»
 «Ой рад же я, запорожці,
 Вашу волю вчинити,
 Коли ж не будете, славні запорожці,
 Мені зраду робити!»
 «Ми не будемо, турецький царю,
 Тобі зраду робити,
 Бо нас присягає сорок тисяч
 Тобі вірно служити!»

...Ой ізходились
 Та у кінєць Дунаю
 Та докупи лимани,
 То там наших запорожців
 Сорок тисяч проживали...

(К. Ст., 1883, 1—47)

¹⁰⁰ Це правда:
 козацька старшина
 не мало спричини-
 лась до зневаги
 та скасування прав
 і вольностей
 козацьких, бо
 дбала лише про
 свою кишеню.

Славне було Запорожжя всіма сторонами,
 А тепер не можна прожити та й за москалями.
 Стережися, Калнишевський, од чистого ставу,
 Бо втерєш Запорожжя ще й козацьку славу.
 Не встерігся пан кошовий од синього моря,
 А вже ж йому в Петербурзі шостий год неволя.
 Ой забрали Запорожжя, дорогі клейноди,
 Наробили козаченькам великої шкоди.
 Підписало сорок тисяч під турчином жити,
 Присягали турчинові ще й москаля бити.

(Л. зб., 3)

— Ой полети, галко, ой полети, чорна,
 Да й на Січ риби їсти;
 Ой принеси, галко, ой принеси, чорна,
 Від кошового вісти.
 Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
 Да на Січ не літати,
 Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
 Вістей не слухати.
 — Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
 Да де ж ваші жупани?
 — Ой наші жупани поносили пани,
 Самі ми пропали.
 — Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
 Ой та де ж ваші списи?
 — Ох, і наші списи у пана у стрісі,
 Самі ми у лісі.
 — Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
 Та де ж ваші рушниці?
 — Ой наші рушниці в пана у світлиці,
 Самі ми в таємниці.
 — Ой полети, галко, ой полети, чорна,
 Да й на Січ риби їсти;
 Ой принеси, галко, ой принеси, чорна,
 Від кошового вісти.
 Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
 Да на Січ не літати.
 Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
 Вістей не слухати.

(Л. зб., 3)

Ой повійте, вітри, та уже низовії,
Та на наші човни та усе дубовії,
А на наші реї та усе кедровії,
На наші паруса та усе шовковії...»
Ой зажурився сивий соколочок:
Ей, бідна наша, наша головочко,
А що не укупі наші брати сіли,
Наші брати сіли та й пісні запли —
Один у москаля, другий у турчина,
Третій у Малтаза ¹⁰¹ служить за одержу,
А той гірко плаче за польську межу.

(К. Ст., 1883, 1—46)

Ой негаразд, запорожці,
Негаразд вчинили:
Степ широкий, край веселий
Та й занастили.
Наступає чорна хмара
Ще й дощик із неба;
Зруйнували Запорожжя —
Колись буде треба.
Ой хоч гаразд, хоч негаразд,
Нічого робити:
Буде добре запорожцям
І під турком жити.

(«300»)

ЗАПОРОЖЦІ ЗА ДУНАЄМ

Справді, за Дунаєм під турком запорожцям
жилося спочатку непогано. Султан дав їм землі
при гирлах Дунаю, а коли вони посварилися
з некрасовцями, московськими старовірами, що
втєкли туди за Петра I, то султан перевів їх на
землі поблизу кріпості Гирсове. Там вони жили
й управлялись такими порядками, як і в старій
Запорозькій Січі.

Ой сів пугач на могилі
Та й крикнув він «пугу!»
Чи не дасть Бог козаченькам
Хоч на час потугу.
Нині шаблі поржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце козацьке
Не боїться турків.

¹⁰¹ На острові
Мальті було вій-
ськове товариство,
подібне до Січі;
туди й помандру-
вали деякі запо-
рожці по зруй-
нуванню Січі.

Ой колись ми панували,
А тепер не будем;
Того щастя, тої волі
Повік не забудем.

(«300»)

Хоч непогано жилося колишнім запорозьким
січовикам в Задунайській Січі під турком,
а все ж таки їм часом кортіло вернуться на рідну
Україну, подивиться на її життя:

Ой там за Дунаєм, за тихим Дунаєм
Молодець гуляє;
Та молодець гуляє,
На цей бік гукає:
«Подай перевозу
Та подай перевозу —
Та й перевезуся,
На свою Вкраїну,
Та на свою Вкраїну
Хоч раз подивлюся.

(Л. д., 1)

Що там чути в нашім краю?
Ніц не чути; тільки видно:
Ідуть ляшки на три пляшки,
А татари — на чотири,
Козаченьки — гору вкрили.
На тій горі гетьманський син,
Там він своє військо смотрить,
В правій руці меч тримає,
А з лівої кров ся ляє,
З тої керви Дунай стає.
Над той кервов ворон криче,
А за сином мати плаче.
«Не плач, мати, не журися;
Не дуже я поранився:
Потяв пальці на кавальці,
Білі ручки — на три штучки.
Шукай, мамцю, лікарочка,
Молодого столярочка,
Най він мені дворець встроїть,
І без дверей, без віконць,
Бо вже мому віку кінець».
Плаче, тужить ще й ридає,

Та на битий шлях поглядає.
Битим шляхом козаки йдуть
Та й мого сина коня ведуть.
«Козаченьки молодії,
Де ви були-пробували?
Де ви цього коня взяли?
Де ж ви мого сина діли?»
«За Дунаєм воювали,
Там ми цього й коня взяли.
А там твій син убитий лежить,
А в правій руці шаблю держить,
А лівою воду бере
Та на серденьку поливає,
Бо на серденьку печаль, тоску має
Та свою неньку споминає».

(О.У.-Р.Н.П.)

Ой ішли наші славні запорожці та понад Бугом-рікою,
Ой широкою, та глибокою, гей, та понад лиманами,
Ой вже наші славні запорожці у великому жалю:
Що не знали, кому поклониться, та которому царю.
Ой поклонилися тому турецькому, а що під їм добре жити,
Тільки за одно недобре, що на свого брата бити.

Ой пише москаль листи до кошового: «Ой ідіть до нас жити;
Ой я дам землю та по-прежньому по Дністер границу».
«Ой москалю, москалю, москалю: се ж ти хочеш обманути;
Ой як підемо в твою землю, то будеш лоби голити».
«Ой не бійтеся, славні запорожці, та цього нічого,
Ще ж я в своєму білому царстві не зрадив ніколи».

Закричала ластівонька, зо дна моря виринаючи;
Говорили запорожці, по Січі пожожаючи:
«А що будем, брати, робити, а що будем починати?
А чи будемо на Русь іти, чи будемо з турчином проживати?»
«За чим же нам на Русь іти? Вже нам, браття, з родиною
То й довіку не видатися!»

(О.У.-Р.Н.П.)

1779 року цариця Катерина II радила султанові
нові вислати задунайських січовиків у Росію
і обіцяла повернути їм права, та козаки тому не
повірили й не повернулися.

**КОЗАКИ
ДОПОМА-
ГАЮТЬ
МОСКВІ
У ВІЙНІ
З ТУРКАМИ**

**I. ДОЛЯ ЗАПОРОЗЬКИХ НЕДОБИТКІВ
ТА ЇХНІХ НАЩАДКІВ**

Коли 1787 року Московщина знов розпочала війну з турками і їй треба було війська, то генерал Потьомкін, коханець Катерини II, щоб більше його назбирати, особливо серед українського козацтва, доручив колишньому запорозькому писареві Антонові Головатому та старшим — Чепізі й Білому зібрати колишніх січовиків, що zostавалися ще в Росії й жили по хуторах, та й згуртувати їх в нове козацьке військо. Того ж таки року недобитки запорожців зібралися, обрали кошовим Сидора Білого, а писарем — Головатого й пошикувалися в полки. Цариця те військо затвердила, подарувала йому клейноди і назвала його «войско вѣрное Запорожское».

Під час московсько-турецької війни 1787—1791 рр. те козацтво щиро помагало Москві воювати турків і багато скуштувало тоді в походах всякого лиха.

Ой з-за гори чорна хмара встала;
То ж не хмара — молоді гусари.
Молодими в гусари забрали,
А забравши, за Дунай погнали.
Попереду йдуть генерали,
А за ними б'ють в барабани.
«Не журіться, молоді гусари!»
«Ой як же нам, братці, не журиться:
Посилає за Дунай цариця.
За Дунаєм тяжко-важко жити:
Не дають там ні їсти, ні пити.
Заставляють роботу робити.
Тесаками сиру землю бити;
А ще й гірше, як дрова рубати,
Шабельками канави копати,
Ой тут же нам, братці, помирати.
Не знатиме ні батько, ні мати,
Та й не визнає ні рід, ні родина;
Дізнається молода дівчина,
Которая вірненько любила.
Ой за річкою та за Синюхою
Та зацвіли ожини,

Ох давай, батьку, переміни,
Бо далєбі загину».
«Ой не річ мені, славні запорожці,
Переміну дати,
Ой просіть собі, славні запорожці,
У цариці заплати».
Ой дала ж, дала славним запорожцям
Та цариця заплати;
Ой понабивала на ноги кайдани,
Дала в руки лопати.
Ох та послала на нележку роботу —
Та канави копати.
Ой летить ворон та із чужих сторон
Да, летючи, кряче.
Ох сидить козак та над канавою
Та жалібненько плаче.
Ой летить ворон та із чужих сторон,
Та він крилами має,
Ой сидить козак та над канавою,
Сорочку латає.

(О.У.-Р.Н.П.)

Особливо допомогли чорноморські козаки
московському війську при здобуванні Очакова
та Ізмаїла.

Ой стали ми та на якорі
Проти тилидула,
Там била нас хуртовина
Із Чорного моря.
А як хуртовина
Стала утікати,
Ой став батько Головатий
На хлопців гукати:
«Ой піднімайте, та чорноморці,
Всі паруса вгору:
Ой б'є турчин із Кермена
З гармат на тривогу!»
Як увійшли чорноморці
В Лиман човнами-водою,
Паша керменський уноні
Вийшов з кріпості з ордою.
Ми од Кермена до Саф'яна
Пікетами стали,

На Дунаї турецького
«Язика» достали:
«Скажи, скажи, татарюго,
Скажи ти нам правду,
Через що ми не можемо
Змаїлова взяти?»
«Підіть, славні чорноморці,
Дунаєм-водою,—
Одберете весь запас турецький
І човни з ордою!»
Пішли славні чорноморці
Дунаєм-водою,
Одбили весь запас турецький,
Полонили і пашу з ордою.

(К. Ст., 1882, 556)

Чи то чорні орли крила розпустили?
Темньою ніччю сонечко закрили?
Чи то із-за моря хмара наступає?
Ой то не з-за моря хмара виступає,
Не чорні орли крила розпустили,
Темньою ніччю сонечко закрили,
То під ясне небо луна забігає,
А димом-клубками по полю качає,
То храбре козацтво татарів побило,
А город бусурманський Очаків спалило.
Еазар горить, а на море луна йде!
Пан отаман козаченьків додому веде,
А за ним бусурмани поле покривали.
Тоді отамана добре частували ¹⁰²,
Добре частували, дарма годували,
А тоді козаченьків усі шанували.

(Комар «Оповід. про Головатого»)

За оту допомогу у війні, особливо за Очаків,
козакам подаровано було землі понад Чорним
морем од Бугу до Дністра, Кинбурську косу,
Еникальський та Таманський округи, а військо
їх прозвано «войском Черноморским». На нових
землях чорноморцям непогано, мабуть, і жилося,
бо в пісні он як співається.

Ой сяду я край віконця,
Проти ясного сонця,
Проти ясного сонця

¹⁰² Потьомкін відзначив тоді отамана Головатого орденом св. Юра.

Виглядати чорноморця.
Чорноморець йде, йде,
Ще й семеро коней веде,
На восьмому, вороному,
Сам в жупані голубому.

(Конц.)

Коли ж 1791 року скінчилася війна з турком і помер Потьомкін, що трохи заступався за січовиків, бо бачив їх надзвичайний хист на війні, то у козаків одібрали назад ті землі, між Бугом та Дністром, що раніше подарували.

Зажурилося тоді козацтво.
Ой Боже наш, Боже милостивий,
Що родились ми в світі нещасливі!
Старались ми землю собі заслужити,
Аби у вольності хоч віку дожити.
Служили ми вірно в полі і на морі,
А тепер zostались вбогі, босі й голі,
Дав же гетьман ¹⁰³ землю од Дністра до Бугу,
Границя — по Бендерську дорогу,
Дністровий і Дніпровий,— обидва лимани,
В них добувати рибу, справляти каптани.
Прежнюю взяли та й сю одбирають,
А нам дати Тамань обіцають.
Ми б туди пішли, аби б нам сказали,
Аби не загубить козацької слави.
Устань, батьку, великий гетьмане,
Будь милостивий, вельможний наш пане!
Устань, Грицьку ¹⁰⁴, промов до нас слово,
Попроси царицю — все буде готово:
Дасть грамоту на вічність нам жити,
А ми їй вірніше будемо служити.

(К. Ст., 1887, IX—189; Конц.)

Одібравши землі поміж Бугом та Дністром,
козакам залишили невеличкий острів Тамань.
Деякі козаки й цьому були раді.

Ой годі ж нам журитися,
Пора перестати:
Діждалися від цариці
За службу заплати.

¹⁰³ Тут козаки гетьманом називають Потьомкіна.

¹⁰⁴ Потьомкін був записався в січове товариство під прізвищем Грицька Нечоси.

Дала хліб, сіль і грамоти
 За вірнія служби;
 Ой тепер ми, миле браття,
 Забудем всі нужди.
 В Тамані жить, вірно служить,
 Границю держати,
 Рибу ловить, горілку пить,
 Ще й будем багаті.
 Та вже треба женитися,
 І хліба робити,
 А хто прийде із невірних,—
 Як ворога бити?
 Славу Богу і цариці
 І покій гетьману!
 Злічили нам в серцях наших
 Великую рану.
 Благодарим імператрицю,
 Молимося Богу,
 Що вона нам показала
 На Тамань дорогу.

(Конц.)

Та коли січовики перебралися на Тамань, то побачили, що дуже там тісно, та й надумалися 1792 р. знов просити царицю, щоб повернула їм їхні землі.

Ой Боже наш милостивий,
 Помилуй нас з неба!
 Зруйновано Запорожжя,—
 Буде колись треба.
 Ой пили ми, пани браття,
 Ой пили ще й гуляли,
 А як прийшла зима¹⁰⁵,
 То й рукава попускали.
 Ой ходімо, пани браття,
 Царицю просити,
 Чи не дасть нам землички,
 Хоч віку дожити.
 Ой прийшли всі до цариці,
 Уклонились низько:
 «Сдай, мамо, землю
 По наші границі;
 Сдай, мамо, землю

¹⁰⁵ Лиха година.

Од Донця до Бугу,
 По нашу границю —
 Бендерську дорогу!»
 «Ой якби ви, хлопці,
 Нам вірно служили,
 Дали б вам лимани,
 Щоб рибу ловили!»
 «Ой спасибі, Катерино,
 Та за тую ласку,
 Що ми їли на Великдень
 Гречаную паску!»

(«300»; Ф., II;

З.Н.Т.Л. 1909, V—1)

**КОЗАКИ
 ОСЕЛЯЮТЬСЯ
 НА КУБАНІ**

Цариця не повернула січовикам їхніх земель, а дозволила оселитись на р. Кубані.

Зажурились чорноморці,
 Що нігде прожити,
 Гей, гей! Уселився вражий москаль,
 Виганяє з хати.
 Ой годі вам, чорноморці,
 Худобу плодити.
 Гей, гей! Запрягайте воли в вози,
 Йдіть на Кубань жити.
 Ой і вийшли чорноморці
 На крутії гори;
 Гей, гей! Та й глянули чорноморці
 У чистее поле.
 Ідуть, ідуть чорноморці,
 Назад ноги гнуться,
 Гей, гей! А як глянуть в рідний край,
 З очей сльози ллються.
 Чорна хмара наступає,
 Дрібен дощик з неба;
 Розігнати чорноморців
 Комусь було треба.

(Конц.)

Ой 1791¹⁰⁶ року,
 Гей, вийшов указ
 Від нашої цариці
 З Петербурга города,
 Ой щоб пан Чепіга

¹⁰⁶ Справді ж то було 1792 року.

І пан Головатий,
Зібравши все військо Запорозьке,
Гей, виступали та за Кубань-річку
На вічнеє время все.
«Бувай же здорова, Дніпр, ріка мутная!
Підем в Кубань чистої води напиться.
Бувайте здорові, всі курінні наші!
Тут вам без нас розвалиться!
Там будемо пити, там будем гуляти
І рибу ловити,
Вражого черкеса та, як того зайця,
Будем по скелях гонити.

(Л. д., XI)

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ 1793 р. козацтво осілося по берегах Кубані, заснувало новий кіш — Катеринодар, заклало нові слободи, яким дало назви слобід з старої Запорозької Січі. Чимало незадоволених січовиків не захотіло перебиратися на Кубань, а замість того поїхали за Дунай та й оселилися в Задунайській Січі.

Дарувала Катерина
Козакам лимани:
«Ловіть, хлопці, рибу,
Справляйте жупани!»
Дарувала землю
Од Дністра до Бугу,
Аж по ту гряницю —
Бендерську дорогу.
Дарувала, дарувала,
Та й назад одняла,
І жалю-печалі
Козакам завдала.
Дарувала, дарувала,
Та й назад одняла,
А нашую землю
На панів роздала.
Дарувала, дарувала,
Та й назад одібрала,
А нас, козаченьків,
На Кубань-річку заслала.
А ми ж, козаченьки,
Там жить не схотіли,
Посідали на лодочки

Та й за Дунай махнули.
«Тепер, пани браття,
Не думай, не думай:
Сідаймо на лодки
Та й махаймо за Дунай!»
Ой гукнули, миле браття,
Ой гукнули, гукнули,
Як сіли на лодки,
Та й за Дунай махнули:
«Тепер, хлопці, молим Бога
За царицю-небогу,
Що нам показала
Та й за Дунай дорогу».

(«300»; Ф., II;
З.Н.Т.Л. 1909, V—1)

**У ЧОРНО-
МОРЦІВ
ОДНІМАЮТЬ
ОСТАННІ
ВОЛЬНОСТІ**

1797 р. у Чорноморського козацтва одібрали право обирати собі кошового вільними голосами, а на те місце стали призначать наказних етманів із московських генералів. Отак помаленьку й скасували всі вольності Запорозького козацтва.

**ЗАВЕДЕННЯ
КРІПАЦТВА**

Знищивши козацтво, Катерина II, як ото сказано вже, землі їх панам пороздавала, а простий народ у кріпацтво повернула. Де хто родився, там мусив і робить на свого пана та слухаться його без усяких суперечок. Пан був вільний навіть над життям свого кріпака. Пан одружував кріпака, з ким хотів, давав йому роботу, яку хотів, і т. і. Кріпак своєї волі не мав. Все робив з панського наказу, ради панської ласки, ради панської примхи. Своєї волі не мав ані крихти. Все життя своє робив на пана.

Добре було нашим батькам на Україні жити,
Доки не знали наші батьки панщини робити.
Добре було нашим батькам на Україні жити,
А тепер доведеться панщину робити.
Наступила чорна хмара, наступила й сива —
Не одбуде син за батька, а батько за сина.
Наступила сива хмара, наступила й ряба —
Не гуляє в добродія і старая баба.
Пішов батько із сохою, а син із косою,

Пішла мати жито жати удвох із дочкою.
Зразу були добрі пани, легкі на роботу:
Цілий тиждень собі роби, на пана — в суботу.
Як настали лихі пани, тяжкі на роботу:
Цілий тиждень на панщині, толоку — в суботу,
У суботу на толоку, в неділю на варту...

(Чуб., К. Ст., 1888, IV)

Особливо важка панщина була на Правобережній Україні, яку Катерина II 1793 р. приєднала до Москви, бо там поміщиками були все поляки. Вони не тільки вимагали роботи, а ще й на католицтво та на польщизну наvertsали.

Що настало тепер в світі,
Трудно спогадати:
Не мали за чим, а відробляй,
Хоч би умирати.
Наші діди і прадіди
Того не зазнали,
Чого ж ми ся із батьками
Тепер дочекали.
Ніхто ж тому так не винен,
Як пани зробили,
Запродали душі наші,
А свій край згубили.
Пан Потоцький і Браницький —
Тих то рада стала,
Щоби Польща в руках Москви
Назавше зістала.
Пан Ржевуський і Пулавський
Ради додавали,
Щоб нас, бідних, із душами
Назавше продали.
Катерина тому рада,
Вірно присягає,
Щоб край взяти без війни¹⁰⁷,
Як тут разом беруть край,
Беруть враги наші ляхи:
Зачиняють, як собак, нас,
Як у клітку птахи.
Ми ж все бідні, нещасливі,
На те ся вродили,
Щоб в неволі, як віл в ярмі,

¹⁰⁷ 1793 р. сусіди Польщі Московщина, Пруссія та Австрія відняли у Польщі деякі землі без війни.

Щоденно робили.
Ви, прокляті, спогадайте,
Що се з вами стане;
Ми в роботі не погинем,
А вас всіх не стане...

(К. Ст., 1900, 1—45)

КРІПАКИ ТІКАЮТЬ НА СІЧ ЗАДУНАЙСЬКУ

Від тяжкої панщини наші люди стали тікати тепер «до моря», в Туреччину, на Задунайську Січ, як ото колись тікали на Запорожжя.

Ой вже не вперве, та й не востанне
А сю біду бідувати,
Ой під'язавши чоботи сам'янці,
Та до моря мандрувати.
Ой помандрував козак молоденький
А ще темненької нічки:
За ним, за ним молода дівчина
Та врзала на підв'язки стрічки.
Ой помандрував козак молоденький
Та калиновим мостом;
За ним, за ним молода дівчина
Несе шуку-рибу з оцтом.

(К. Ст., 1882, 363)

Коло Дунаю втікачів піджидали задунайські січовики й переправляли їх за Дунай, до себе в Січ. Помітивши це, поміщики почали ставити коло переправи свою сторожу, яка переймала втікачів та й повертала назад.

II. ВІД КАТЕРИНИ II ДО ОЛЕКСАНДРА II

1827 р. Росія воювала з турком. Тоді частина задунайських січовиків із кошовим Гладким пристала до московського війська і чимало помогла йому. За це цар Микола I подарував їм землю коло Азовського моря, дозволив їм там оселитися і звелів назвати їх «Азовским войском». Згодом і це військо було скасоване.

Ой летіла бомба,
Серед Січі впала,
Пропало військо запорозьке —
Не пропала слава.

А нас Гладкий отаман
Поголив ще й поголить,
А все ж нам козацькою
Славу зробить.

(К. Ст., 1883, II—288)

**СКАСУВАННЯ
УНІЇ**

Нащадки ж тих задунайських січовиків, що не пішли за Гладким, а zostалися на своїх місцях, і до сього часу живуть за Дунаєм.

1839 р. цар Микола I видав наказ, щоб всі уніати в Росії повернулися на православіє. Уніатські попи голилися, а тепер їм звелено було носити бороду. З цього приводу народ склав жартівливу пісню про попадю, чоловік якої з уніатства перейшов на православіє та запустив бороду.

Зажурилась попадя своєю бідою:
«Бідна ж моя головонько, що піп з бородою!
Ох, мені тяжко, ох, мені нудно,
Що піп з бородою — жити ж мені трудно!
Ох, піду я до церковці Богу ся молити;
Як погляну на бороду, то мушу умліти.
Ох, піду я на хрестини — просять мене сісти,
Як погляну на бороду, та й не можу їсти.
Ходь ти уберися в дорогії шати,
Таки тебе не люблю, бо ти бородатий.
Ох, піду я к протопопу та й стану просити,
Щоб дозволив протопопа бороду голити».
«Ох, не можна, добродзійко, того учинити:
Як дознається владика, буде мене бити».
«Чи не можна, протопопе, того учинити,
Щоб зо мною — без бороди, в люди ж — причепити».
«Ой не можна, добродзійко, того не ведеться:
Як він схоче вуси втерти, вона обірветься».
«Ой піду я та просити самого владика,
Щоб дозволив добродзіям бороду голити».
Ось приходить добродзійка та в його палати,
Аж там сидить попів з сорок та всі бородаті...

(К. Ст., 1884, I—182)

**КРИМСЬКА
ВІЙНА
І КОЗАЦТВО**

В 1850-х роках з козацьких нащадків в Росії складено було особливі «малоросійські полки». Ці полки допомогли під час Кримської війни,

а після неї деякий час несли службу в Прибалтійському краю. Од цих козаків, коли вони поверталися з Прибалтійщини, записано такі пісні.

«Киньмо, братця, батька й неньку,
Родиму хатину,
Жінку милу, молоденьку,
Малую дитину!..
Киньмо, бо прийшла година,
Щоб козацька слава
Знову стала з домовини,
Де так довго спала.
Нехай знову степ широкий
Регоче і плаче,
Як в траві його високій
Козаки проскачуть!
Нехай лиман червоніє
Од вражої крові,
Нехай нова зачорніє
Могила в діброві!
Нехай скажуть, що ми діти
Старої України,
Вмієм голови зложити
За Божі руїни.
Вмієм поле застилати
Не тільки снопами —
Вмієм його розсівати
Вражими тілами.
Вдармо ж в землю по поклону,
Гостру шаблю в руку!
Разом, хлопці! Мах на коней!
Гайда, скільки духу!..»

(К. Ст., 1898, V)

Виходили козаченьки
Рано з Юнаківки¹⁰⁸,
Схилився один молоденький
Конику на гривку.
Хіба ж так він утомився,
Ідучи походом?
Чи, бідаха, зажурився
За домом і родом?
Ні! Козак не знає стоми,
За родом не плаче;
І не згада про хороми,

¹⁰⁸ Слобода на Харківщині.

Як на коні скаче!
 А він дума про родину —
 Стару нашу матір:
 «Ах, як тяжко, Україно,
 Тебе покидати!»
 А він дума, що послідній,
 Може, раз вітає
 Твої степи, Україно...
 Діброви і гаї...
 І послідне його слово,
 Послідня думка
 Понесуться до престола
 За тебе, голубко!
 Щоб ти більше багатіла
 Своїми синами,
 Щоб козацька добра сила
 В тобі процвітала,
 Щоб довіку не змарніла
 Козацькая слава,
 Щоб тебе, мамо, кохали
 Свої й чужі люди,
 І кобзарі щоб співали
 Про все, що ще буде.

ЗАНЕПАД НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СЕРЕД КОЗАЦТВА

В «малоросійських полках» як-не-як жевріла іскра національної свідомості. «Малоросійські полки» згадували колишню славу України й шанували її старовину. Щоб і цього не було, щоб геть знищить із людської пам'яті всякі згадки про славу, волю та долю України, московські царі скасували «малоросійські полки» і заборонили всяке національне гуртування.

Наших людей одсилали служити у війську на Московщині, а московців присилали до нас. По московських полках наших людей силою наvertsали на московську мову. Хто не кидав своєї мови, з того глузували, «хохлом» дражнили і навіть карали. Розумніші люди на це не зважали й держалися батьківської мови міцно, а легкодухи, підлизники та темні люди думали, що справді: тільки й світу, що в вікні, що тільки московська мова дає освіту, що то мова «паньська», мова «образованих» людей. Тим-то вони залюбки цвенькали по-московськи.

Багато нашого люду поверталось з військової служби «обмосковленими»: говорили на московський лад, гордували своїми людьми, глузували з рідної мови, народ український «хохлом», «хамом» обзивали і т. і. За те і їх народ наш став звати «москалями».

Козацьке військо зосталося тільки на Кубанщині для оборони Росії від диких гірських кавказьких народів. Та й там воно було перероблене вже на московський лад, на зразок регулярного війська.

По інших же кутках України козацькі полки більше не гуртувалися.

Козацькі нащадки тільки називалися козаками, а справді вже не козакували. Тільки й усього, що панщини не робили, а то нічим більше не відрізнялися від інших селян: так само ходили коло землі, так само одбували військовою службу по рекрутському набору.

Козаки стали звичайними хліборобами.

Забули свою славу, забули своє козацьке діло.

Тільки й усього, що пишуться козаками. До того призвела їх та неволя, в яку попала Україна, приставши під руку московського царя. Тільки де-не-де серед козаків та освічених людей залишилася згадка про вільне козацьке життя.

А вже літ більш двісті
 Як козак в неволі
 Понад Дніпром ходе,
 Викликає долю:
 «Гей, вийди, доле, із води,
 Визволь мене,
 козаченька, із біди».

«Не вийду, козаче,
 Не вийду, соколе!
 Ой рада б я вийти,
 Так сама в неволі.
 Гей! у неволі, у тюрмі,
 Під московським
 караулом у тюрмі».
 Із ратищ козачих
 Серпи поробили,

А гострі шаблюки
На коси побили.
«Гей ви, козаки молоді,
А де ж ваші
    коницьки вороні?»
«Кони наші в лузі,
А козак за плугом;
Як вітер бушує —
Розмовляє з лугом».

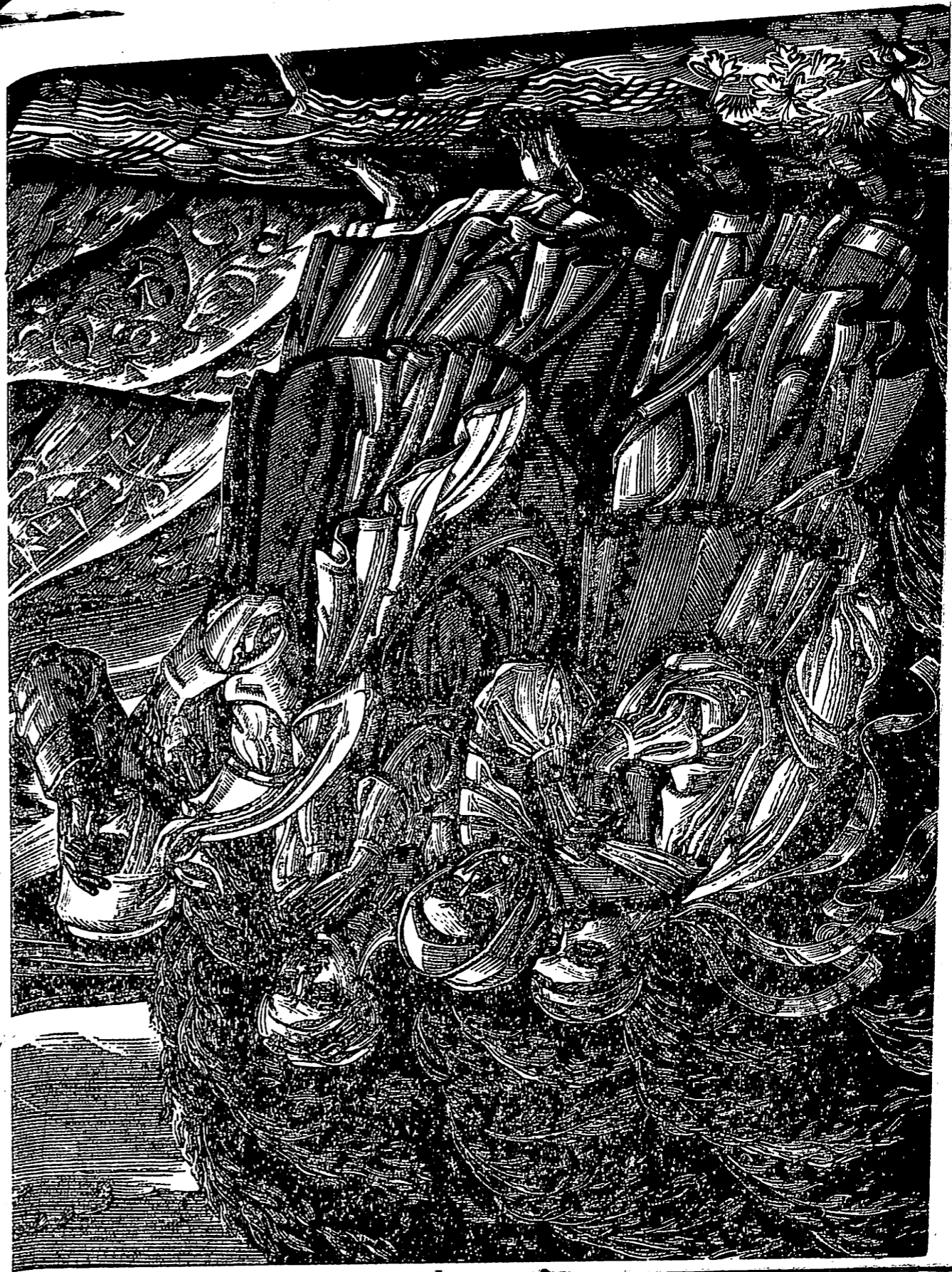
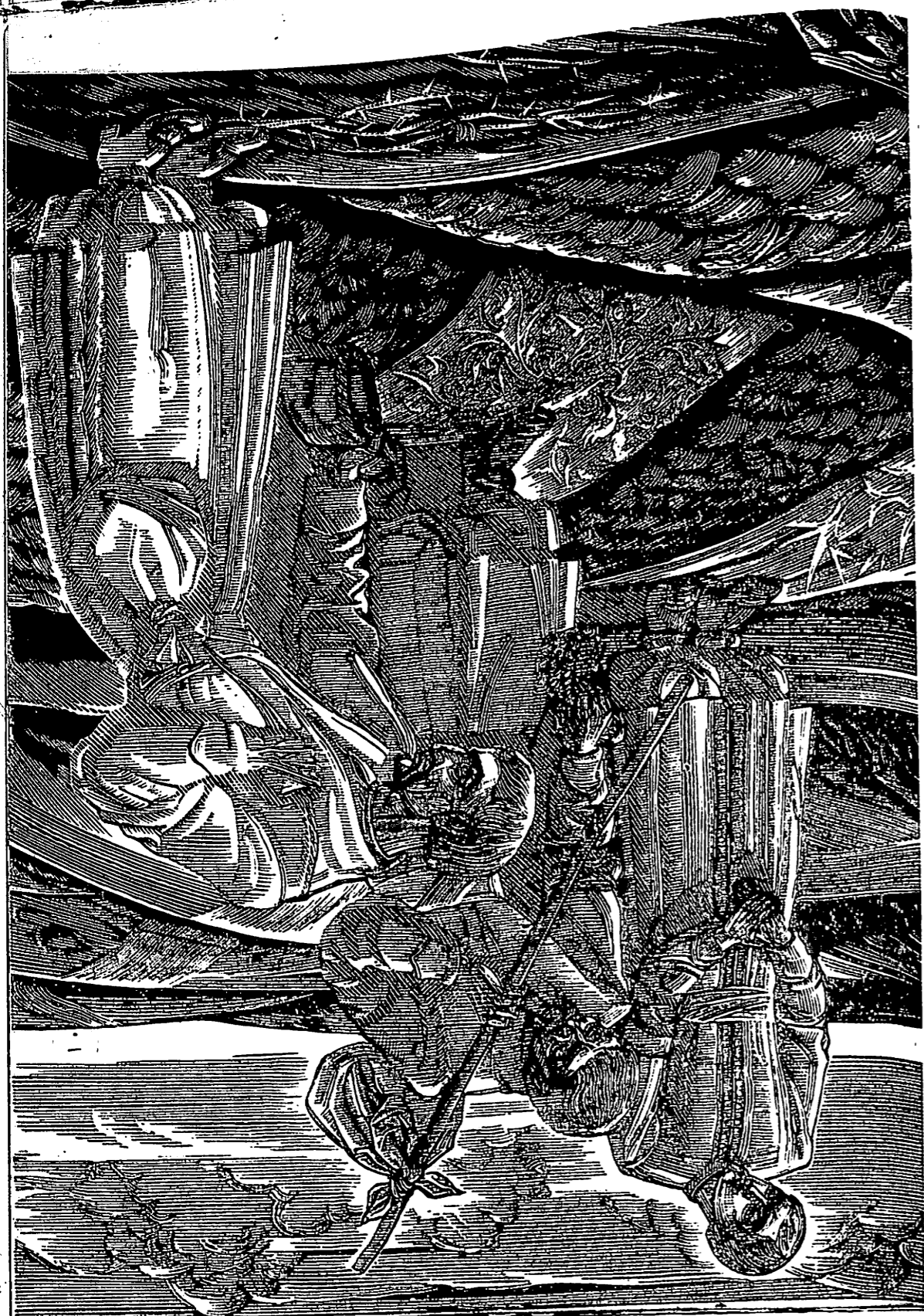
(Коц.)

РЕКРУТЧИНА

РЕКРУТСЬКІ
НАБОРИ

1783 р. на Україні замість козацького війська заведено було військо регулярне на московський лад. Усіх козацьких полковників було увільнено, а козаків записано в полки гусар та карабінерів. Туди набирали молодь з тих сіл, що раніше несли козачу службу. Для комплектування того регулярного війська заведено було рекрутчину. Кожне село щороку повинне було дати певне число рекрутів. Рекрут брався у військову службу на 25 літ. Тим-то рекрутчина стала тяжкою карою. Всяк старався її спекаться всіма способами. Хто ж попадав у рекрути, того вряжали й оплакували, як мертвого, бо рідко вертався він назад, та й то як не калікою, то старцем.

Рекрутів призначав пан-поміщик, а в козацьких селах — громада.

Добре було, добре було,
Добре було, чули,
Як не брали, не писали
Хлопців у рекрути.
А в п'ятницю пописали.
В суботу забрали.
А в неділю на розсвіті
Ще й до міри стали.
Закурилась бита доріженька,
На всі трахти йдучи;
Заплакали хлопці-новобранці,
В Московщину йдучи.
Завели їх в славне місто,
Славне місто, ще славніші замки;
Сидять, лежать рекрутики
В кованих кайданах.
Надлетіли орленята,
Круту гору вкрили,
Молоденькі рекрутики
Жалю наробили.
«Ви, чорнії орленята,
Та знесіться вгору,
А ви, хлопці-новобранці,
Верніться додому!»
«Раді ж ми ся вгору знести —
Туман налягає».

«Ой раді б ми вернутися —
Нас цар не пускає».
«Ой чому ж він не пускає?»
«Бо він розкіш має:
Сидить собі на престолі —
На скрипочку грає.
А скрипочка оріхова,
А смичок із рути,
Як заграє — «московщини»
На всю Польщу чути.
Як заграє «московщини» —
Всім козакам дивно, —
Пішли, пішли козаченьки,
Лиш шапочки видно.
Не під єдним рекрутиком
Ворон-коники грає,
Не за єдним рекрутиком
Матінка вопливає.
Не під єдним рекрутиком
Ворон-коники скаче;
Не за єдним рекрутиком
Мати рідна плаче.

(Чуб.)

А з вечора, уночі,
Сходилися багачі,
Стали раду радити,
Кого в рекрути взяти:
«Взяли би сего богача,
По єдники не брати,
Будем лани орати;
Чиншового не брати,
Будем лани сівати,
А озьмемо бідного,
Буде плачу немого:
Як віддамо сироту,
То збудемось клопоту!»
І козака ізловили,
Білі рученьки зв'язали,
Посадили у візочок,
Самі сіли в передочок,
Та й повезли в городочок.
Самі коней поганяють,
Та й на хлопця поглядають:

Щоб і коней не втомити,
Щоби й хлопця не впустити.
Приїхали до Полтави,
Отдатчики поставали,
Бистрі ніжки розкували,
Білі ручки розв'язали
Та повели у світлицю,
Посадили на скамницю.

(Чуб.)

**ТІКАЮТЬ
ВІД
РЕКРУТ-
СЬКОГО
НАБОРУ**

Часто бувало й так, що той, кого намічали
в рекрути, тікав і переховувався, де міг, поки
скінчиться набір.

Зійшов місяць ще й зоря,
Та прийшов соцький до двора,
Та всю громаду собіра,
Та собі некрута вибіра...
Як зачула душа-доля,
Що не бути надто дома,
А будь йому у неволі,
У залізі, у закові,
У залізі, у закові
Молодому козакові.
Молод козак догадався,
По улицях не шатався,
До дівчини заховався:
«Ой дівчино, моя Галько,
Сховай мене, коли жалько.
Ой дівчино, моє серце,
Сховай мене під ряденце!
Ой дівчино, моя душко,
Сховай мене під подушки.
Ти, дівчино, моя пані,
Сховай мене під жупани!
Ти, дівчино, моя утко,
Сховай мене швидко, хутко!...»
Десятники скоро взнали,
Капралому розказали,
Сіни, хату обступили
І віконечка побили,
І дверечка розломали,
Некрутика уловили,
Ручки, ніжки закували,

Вороні коні запрягали;
Посадили у задочку,
Самі сіли в передочку;
І коника поганяють,
На некрута поглядають,
Щоб коника не втомити
І некрута не впустити...
Доїхали до Прилуки —
Розв'язали йому руки;
Приїхали до Полтави —
І ніженьки розкували;
Поставили у станочок
Та й заброїли лобочок,
Та й повели по базарю,
Та й квартиру показали:
«Давай, хазяйко, вечерю!
Стели некруту постелю.
Лягай, некруте, спати,
Бо завтра рано вставати...
Лягай, парень, висипляйся,
За родину забувайся,
За родину-родиноньку,
Ще й за вірну дівчиноньку!»
Ой ліг парень, та не спиться:
Вся родина йому сниться.

(К. Ст., 1097, VII—VIII)

**ПОНЕВІРЯННЯ
В СОЛДАТАХ**

Гей, сюди гора й туди гора,
Гей, нігде води напитися,
Гей, нігде води напитися...
Гей, здумав парень женитися,
Гей, здумав парень жінку брати,—
Гей, записали у солдати,
Гей, у солдати записали,
Гей, назад руки зв'язали.
Гей, назад руки зв'язали,
Гей, на соцького нагукали:
— Та давай, соцький, трое коней,
Та повеземо до прийому.—
Гей, як привезли до прийому,
Гей, одчинились вікна й двері.
Гей, одчинились вікна й двері,
Гей, та й виходять охвицери,
Гей, ще й виходить губернатор:

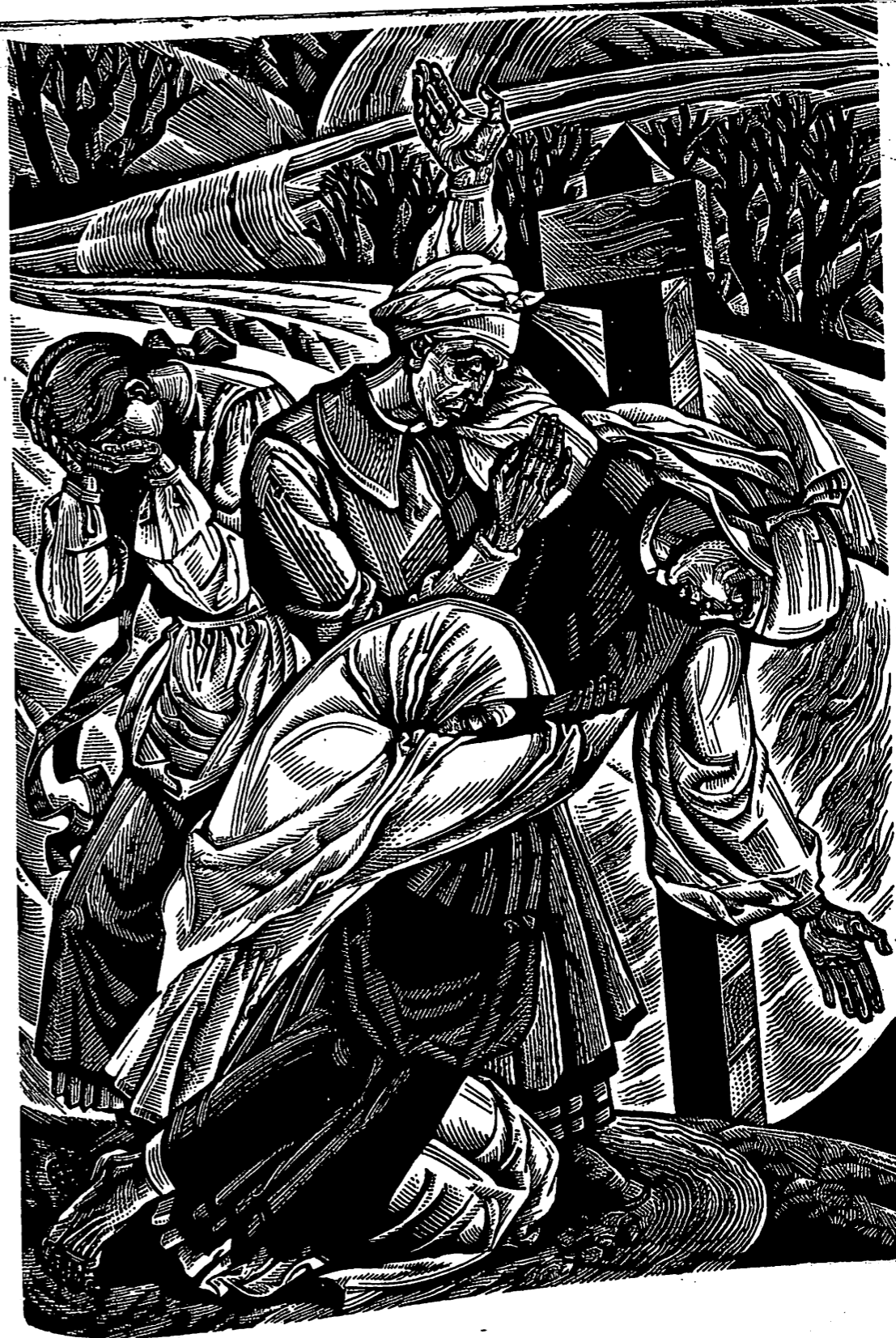
— Гей, чи ти, парень, нежонатий?
Гей, а чи маєш отця й матір?
— Гей, я не маю отця й неньки,
Гей, сам я парень нежонатий.
Гей, тільки маю одну сестру,
Гей, ще й два рідні брати.—
Тоді каже губернатор:
— Здрастуй, некруте нежонатий!
Дайте йому в руки гармати! —
Оце тобі батько й мати.
Дали йому московське плаття —
Оце тобі вірні браття.
Дали йому в руки рушницю —
Оце тобі вірні сестриці.
Дали йому в руки ружину —
Оце тобі вірна дружина.
— Гей, сідай, парень, на столочку,
Гей, збриєм тобі головочку.

(«300», Ф., II)

Ой взяли козака в солдати,
За ним плаче та старая мати.
«Не плач, мати, бо ти вже старая!
Нехай плаче жінка молодая,
Бо у жінки та дрібні дітки:
Остаються навіки, сирітки;
Остаються панам на поталу,
А я піду служить государу.
Остаються панам на поругу,
А я піду у вічну службу.
Брати будуть на худобі жити,
А я буду цареві служити,
Брати будуть дітками втішатся,
А я буду сльозами вмиватся.

(К. Ст., 1889, VIII—IX)

Закрутилася бита доріженька
На всі трахти йдучи;
Ой заплакали хлопці-новобранці
В Московщину йдучи:
«Нас недавно на службу забрали,
В чужу сторону зараз погнали,
Заставили нас землю копати,

Кругом царя город обсіпати.
Отут же нам, братця, помирати,
Не знатиме ні отець, ні мати,
Тільки знатиме ясна шабелька,
Прийматиме сира земелька.
Будуть бити, катувати —
Нікому ся жалувати».

(К. Ст., 1889, VIII—IX)

...Ви, старі солдати,
Що в вас білі руки!
Не бийте нас,
Не лайте нас —
Навчіть нас науки.
Бо ми в свого пана
Того не робили,
А сіяли та орали,
За плугом ходили.

(Чуб.)

— Ой ви, пани, пани,
Та ви, копитани!
Де ж наших синів
Тепер поведете?
— Поведемо їх всіх
У чистее поле,
Загатимо ними
Глибокее море;
Та будем їх м'ясом
Звірив годувати,
Та будем їх кров'ю
Птахів напувати.
Поведемо ваших синів
В чужий край стояти,
З турком воювати;
А пси ті турецькі
Будуть їх поїдати,
Нищити, вигубляти,
В море заганяти!..
— Ой там будуть нашою кров'ю
Моря доповняти;
Ой там будуть нашим тілом
Орлів годувати;
Ой там будуть нашими кісточками

Землю управляти;
Ой там будуть чубом кучерявим
Степи устеляти.

(К. Ст., 1889, VIII—IX)

Новобранців женуть:
Білі ніжки позаковувані,
Назад руки позав'язувані,
Чорні кудрі позачісувані,
Карі очі позаплакувані.
Бувайте здорові, кедрові пороги,
Куди проходили мої білі ноги!
Кажуть все покидати,
Кажуть присягати,
За дім, за родину,
Кажуть, забувати.

(К. Ст., 1889, VIII—IX)

Ой горе, горе
це солдацкеє життя, гей!
Гей, що не дають
ані плакати, ні ридати, гей!
Гей, тільки дають
чорну галочку спитати:
— Ой ти, галочко чорненькая,
маленькая,

Гей, чи була ж ти
аж у моїй стороні?
Ой, чи журяться
родителі по мені?
— Ох, і була ж я
аж у твоїй стороні;
Ой гірко плачуть
всі родичі по тобі.
Ой отець плаче,
по дворику ходячи,
Гей, ньенька плаче,
білу постіль стелючи.
Ой братик плаче,
сірі воли пасучи.
Ой сестра плаче,
русу косу чешучи.
Ой жінка плаче,
мале дитя тішучи,

— Гей, дітки плачуть,
попідтинню ходячи!
Гей! Горе ж мені,
у неволі живучи!..»

(Л. д., XII)

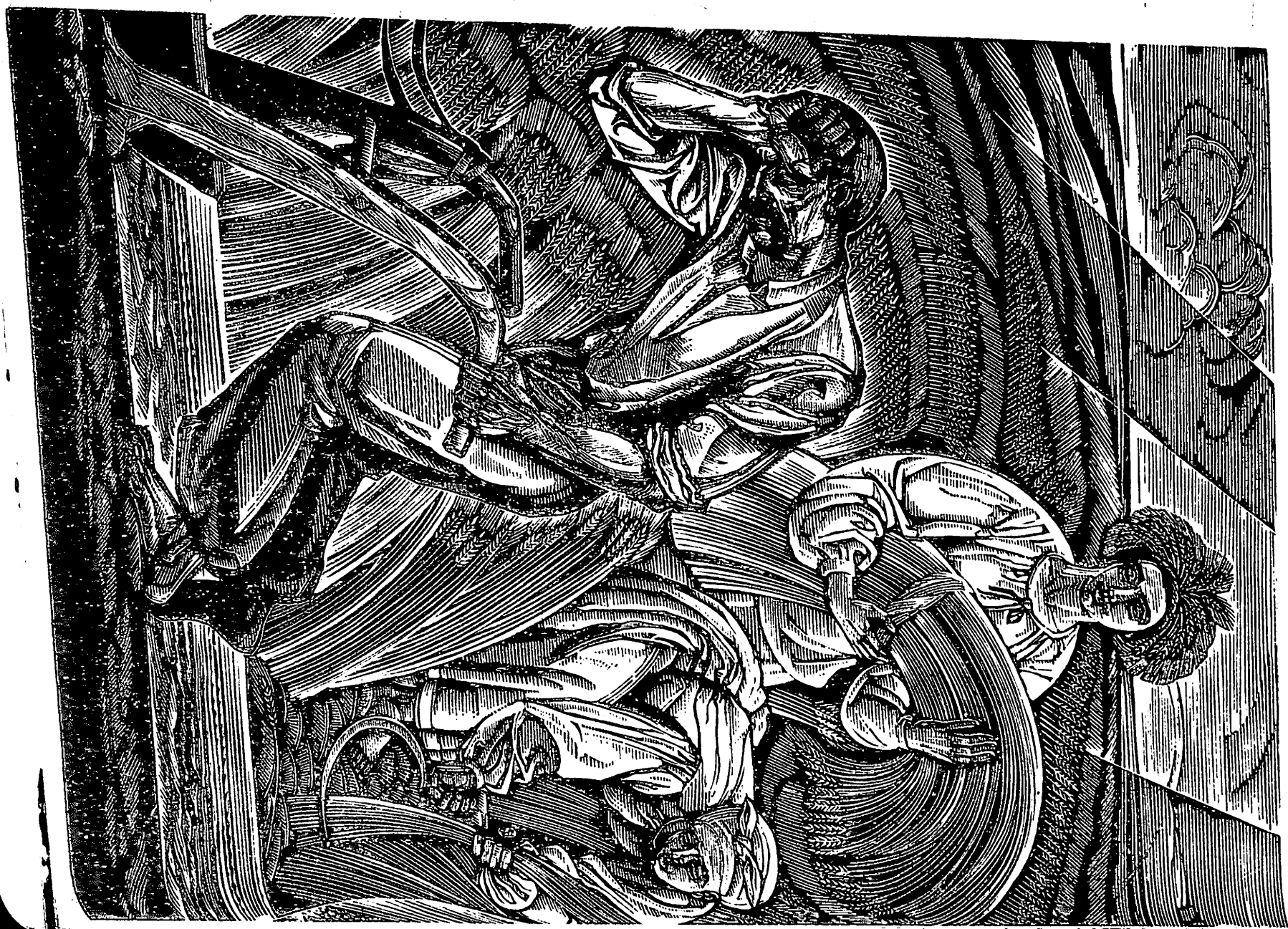
Лучче ж мені за товаром,
Ніж тепера з барабаном;
Лучче ж мені за вівцями,
Ніж тепера з муницями;
Лучче ж мені ціпом бухать,
Ніж тепера муштру слухать;
Лучче ж мені волів пасти,
Ніж тепера з коня впасти;
Лучче б мені погонити,
Ніж з панами говорити;
Лучче б мені з грабельками,
Ніж тепера з шабельками.

(К. Ст., 1889, VIII—IX)

ПАНЩИНА ТА ЇЇ СКАСУВАННЯ

ЖИТТЯ КРІПАКІВ

Чим далі, то все більше людей записували на панщину та й панщина з кожним роком ставала тяжчою.

Пани били, забивали,
До сорочки обдирали;
Що хотіли, з хлопів брали,
А хто не дав — шкуру драли.
Хоч би мужик згинув,
Мусив дати десятину;
Давай жінку і дитину,
Бо то воля ляха-пана:
Душу б вийняв він з Івана.
В кого жінка була брва —
Муж до неї не мав права;
То обмазує господу,
То на купіль носить воду,
То у пана мете хату;
Правда, добру бере плату:
Прийде ввечері від пана,
Ходе, чмише, бо вже п'яна.
Муж сваритись не посміє,
Бо він знає, хто се діє.
Біжать діти із-за хати
Бідну матір виглядати.
Виглядали, не дождались,
Де стояли, там поспались.
Із роботи прийшла мати,
Та й забула їх забрати,
Бо завдав пан таку штуку,
Що й довіку не забуде ту науку...
Знали пани добре з'їсти
Да в косцьолах в лавках сісти;
На лавочках посідають,
З панночками розмовляють,
Грошей вони много мали,
По Парижу роз'їжджали
З золотими підківками
Під кінськими копитками.
Нашу віру зневажали,
Церкви жидам оддавали,
Православних дуже гнали,
З собаками їх рівняли.
Приказали осаулу:

«Гони хлопа швидче кулі;
Гони хлопа на панщину,
Як не хоче, лічи в спину».
Окономи з нагайками
Тяли хлопа канчуками,
Сікли добре і різками
Ще й лякали рекрутами.

(К. Ст., 1899,
V—VI; 1886, 571)

Осаула із півночі
Ходить під віконцем,
Загадує на панщину
Перед сходом сонця.
А присяжний не вважає
На снасть, на худобу:
Бере хлопа з его мостю,
Сипле йому бобу.
Не завези копу яець,
Не вклонися низько —
То він тобі дасть у морду,
Щоб не стояв близько.
Коли б не ті осаули,
Був би мужик паном.
Через тії окономи
Мусить бути хамом.
Мужик дурень, мужик бідний,
Ще й гірше собаки,
Бо обсіли його злидні,
Щипають, як раки.
Це ж ніхто не знає,
Як то я женився:
То попові, то дякові —
Ледве оплатився.
То попові, то дякові,
Паламару тоже;
А це ж чую — каже:
«Ще і на храм божий!»

(К. Ст., 1883, 522)

Ходить попик по церковці
Святу книжечку читає,
Питається людей Божих:
«Чом вас багато в церкві не буває?»

«Ой чи ж єсть час нам, батюшко,
До церкви ходити?
Як чорний віл, в свято і неділю
Мушиш панщину робити...»

(Чуб.)

«Ой судома, пане-брате,
Судома, судома:
Нема в мене сніпка жита
Ні в полі, ні дома.
Було в мене, пане-брате,
Жито та й зелене:
Наїхали вражі пани,
Забрали у мене.
Як пішов же я до пана
Поминатись плати,
То він мене набив добре
Та ще й випхав з хати».

(К. Ст., 1901, III—143)

По всіх горах вітер віє,
А в долині тихо;
По всіх селах нема добра,
І в нас таке ж лихо.
Та ще й негаразд:
Як не вийдеш на панщину,
То протянуть враз:
Один бере за голову,
А другий за ніжки,
Третій стоїть збоку
Та тримає різки.

(К. Ст., 1901, III—143)

Горе нам на гетьманщині:
Надокучила нам вража панщина,
Що, ходячи, наїмося,
Сидя, виспимося!

(Чуб.)

У неділю до церковці усі дзвони дзвонять,
Осаули з козаками на панщину гонять...
«Зберемося, пани-брати, та й ходім до пана.
А щоби нас неділенька ось та не скарала!»

Прийшли бо ми перед пана, стали говорити,—
Бере осавула з козаками по сто палок бити...

(Чуб.)

А в неділю пораненьку
Усі дзвони дзвонять,—
Отамани з козаками
На панщину гонять.
«З ціпом, з ціпом, вражий сину,
З ціпом — молотити,
Бо як прийдеш до випасу,
То ще будеш битий».
Сини з ціпом, сини з ціпом,
А батько з косою;
Стара ж мати на лан жати
Разом із дочкою:
Ярини то півтори,
А озими копу,—
Треба добре увихатись,
Хоч якому хлопу...
...А ті же то отамани
Мають в пана ласку:
З чоловіка беруть штани,
А з жінки запаску.

(К. Ст., 1901, IV—143)

Ой в неділю дуже рано до церковці дзвонять,
Отамани з польовими до рахунку гонять.
Прийшов же я та до двору, взявся рахувати,
А він мені на один день по три дні складати.
Я ізнизька уклонився та й взяв 'го просити,
А він мене ймив за чупер, як мя зайде бити!
Прийшов я додому, та ще не встиг сісти,
А Польовий іде, кричить: «Давай коням їсти!»
Прийшов я додому, жінка сі питає:
«Чи багато, чоловіче, та з панщини маєм?»
Ввійшов я до хати, взяв жінці казати,
А отаман іде, кричить: «Коня запрягати».
Я закликав 'го до хати та й узяв просити:
«Най попоїм трохи джуру¹⁰⁹: не можу ходити!»
Прийшов я та й до двора та й став перед браму,
А окном іде, кричить, кляне мене в маму.
Я і шапку йому скинув, здалека вклонився,
Він нагайку із-під свити, та й мене набився.

Юшка з вівсяної муки.

Ой високо сонце сходить, а низько заходить,
Ой ходить піп по вітварю та листи читає:
«Чому, чому галаганців¹¹⁰ у церкві немає?»
«Ой як же нам, нам, батюшко, до церкви ходити —
Загадують десятчики в клуні молотити;
Що брат косить, що брат косить, а батько молотить,
Сестра у нас одиниця, та й та кирпич носить.
Пішли наші жита жати, сіли спочивати,
Озирнуться назад, а Лученко¹¹¹ канчук розправляє:
«Чому, чому галаганців по троє немає?»
«Ой як же нам, паноченьку, по троє ходити,
Покинули малих дітей — нікому глядіти!»
...Ой в нашої Галаганші жовтая спідниця,
Ідуть наші жінки з жнивів — як сходить зірниця;
У нашого Галана вишивана хустка,
Буде в наших Озерянах не одна хата-пустка.
У нашого оконома сивая кобила,
Ой побила галаганців лихая година.

(К. Ст., 1899, VI—6)

ПОВСТАННЯ КРІПАКІВ

Великі кривди та знуцання призводили часом
до того, що розлютований народ мстився на своїх
панах. 1789 р. така оказія трапилася в с. Тур-
баях Хорольського повіту.

Задумали Базилівці¹¹²
Свій вік вкоротити:
Козаченьків-вергунівців
Та й закріпостити.
Порізали вергунівців
Всі поля на карти —
Не минулись Базилівцям
Ції їхні жарти.
Раз послали вергунівську
Череду зайняти,
З турбаївською чередою
У свій двір пригнати.
Що думали, те зробили —
Череду загнали:
Вергунівців, турбаївців
Тим ізгвалтували.
Составили вергунівці
З Турбаями раду,
Оступили панську оселю

¹¹⁰ Галаганівці — селяни з с. Озеряна, що належали панам Галаганам.

¹¹¹ Лученко — економ панів Галаганів.

¹¹² Базилівці — Марія (а не Мар'яна), Степан та Іван — пани Базилівські, яким належали села Турбаї та Вергуни.

Спереду і ззаду.
Як глянула Маріяна
В вікно, в оболоню —
Стоять тії козаченьки
З кіллям кругом двору.
«Ой, ну, пани-брати мої,
Ну ж золото носити,
Вергунівців, турбаївців
Вірненько просити:
Вергунівці, турбаївці.
Дайте покушати,
Ції ради козацької
Дайте послушати!»
«Ой чом же ти, Маріяно,
Давніш не кушала?
Ой чом же ти, Маріяно,
Давніш не слухала?
Не вмiла ти, Маріяно,
Як у світі жити;
Годі тобі, Маріяно,
Скотину морити,
Шкода тепер, Маріяно,
З вами говорити:
З кіллям прийшли не радиться,—
Прийшли вас побити».
Як ударив пан Помазан ¹¹³
По великих вікнах,
Посипались шклянки-брязки
На Маріяни ліжко.
Як ударив помазанець
Кілкою по височку,
Окравив Маріяні
Плаття і сорочку.
«Оце тобі, Маріяно,
За шиті мережки» ¹¹⁴.
Куди глянеш, всюди в хаті
Криваві стежки.
«Оце тобі, Маріяно,
За тонкії нитки,
Що то прями жінки наші,
Прями малі дітки!»
Поробили в панськiм дворі
Всюди гарні шанці
І побили Базилівців

¹¹³ Очевидно, ватажок селян.

¹¹⁴ Мабуть, вона допікала дівчат та жінок вишиванням мережок.

У п'ятницю вранці.
 Ой у теї Мар'януші
 Та й у косах стрічка;
 Куди тягли, волочили —
 Кривавая річка;
 Ой у теї Мар'януші
 У полах мережки;
 Куди тягли, волочили —
 Кривавая стежка.
 Все побили, погромили,
 Перевели в трап'я
 Й поховали Базилівців
 В містечку Остап'я.
 Ой чиє ж то в чистім полі
 Гарно стадо грає?
 Ото тих же Базилівців,
 Що в світі немає.
 Ой на горі огонь горить,
 А в Турбаях димно;
 Як побили Базилівців,
 То всім стало дивно.

(К. Ст., 1895, II—55)

За такий вчинок уряд зруйнував геть село,
 а людей перегнав у Таврію та на Дністер.

КАРМАЛЮК

Од панщини тікали люди в ліси і жили там,
 як стародавні гайдамаки. В 1830 роках на По-
 діллі вславився гайдамака Кармалюк. Він гра-
 бував та карав панів і допомагав бідним кріпа-
 кам. Його кілька раз ловили, карали й на Сибір
 засидали, але він знов вертався і наводив страх
 на всіх панів.

Повернувся я з Сибіру
 Та не маю долі,
 Хоч, здається, не в кайданах,
 А все ж не на волі.
 Слідять мене вдень і вночі,
 Всякую годину.
 Ніде мені ся подіти,
 Із журби я згину.
 Маю жінку, маю діти,
 Та я їх не бачу.

Як згадаю про їх долю,
 Сам гірко заплачу.
 Вбогі люди, вбогі люди!
 Скрізь вас, люди, бачу!
 Як згадаю вашу муку,
 Сам гірко заплачу.
 Кажуть люди, що щасливий —
 Я з того сміюся,
 Бо не знають, як я часом
 Сльозами заллюся.
 Куди піду, подивлюся —
 Скрізь багач панує,
 У роскошах превеликих
 І днює, й ноче.
 Убогому ж, нещасному —
 Тяжка робота,
 А ще гіршая неправда
 Та вічна скорбота.
 Зовуть мене розбійником,
 Кажуть — розбиваю;
 Ой нікого же не вбив я,
 Бо й сам душу маю.
 Я багатих обдираю,
 А убогих наділяю,
 І, так гроші поділивши,
 Сам гріха не маю.
 Ассесори і справники
 За мною ганяють,
 Вони ж більше людей били,
 Як я гріхів маю.
 Зібрав собі хлопців добрих, —
 Що кому до того?
 Засідаєм при дорозі
 Ждать подорожнього.
 За Сибіром сонце сходить!
 Хлопці, не зівайте!
 Та на мене, Кармалюка,
 Всю надію майте!
 Чи хто їде, чи хто йде —
 Та час нудно ждати,
 Бо не маєм пристанища,
 Ані своєї хати.
 Аж ось іде сам владика:
 «А здорові, хлопці!»

Вони йому одказали:
«Благослови, отче!
Ой як хочеш в світі жити,
То оддай нам гроші!»
Оглянься кругом себе —
Все хлопці хороші!
Ой вийняв він сорок тисяч:
«Це вам усі гроші!»

(К. Ст., 1882, т. IV; Л. д.)

Завзято ловили пана Кармалюка, та довго їм
не щастило. Оце було й піймають, та не вспіють
оглядітись, як він знов утече. Не раз Кармалюк
і одкуплювався:

Пішов би я у містечко,
Боюсь станового;
Ідуть соцькі ще й десяцькі,
Послані од його.
Беруть мене за рукава,
Кажуть мені сісти.
А я тее добре знаю,
Що я вийду звідти.
Встромлю руку у кишені,
У кишнях тісно:
Поліцейським кручкодерам
Й тим про мене звісно.

(К. Ст., 1882)

Нарешті пани підкупили Кармалюкову
полюбовницю, і вона його видала..

Молодий Кармалюк по світу ходить,
Не одну дівчину з розуму зводить,
Не одну дівчину, не одну вдову,
На личко біляву, ще й чорноброву...
«Скажи, чорнява, як тебе звати,
Щоб потрапив до твоєї хати?»
«Моя хатина над долиною,
Мене звать Магдалиною;
Моя хатина в самій долині,
Прийди, Кармалюк, в добрій годині...
Моя хатина сніпками шита,

Прийди, Кармалюк, хоч буду бита;
Хоч буду бита — знати за кого:
За Кармалюка за молодого.»

(К. Ст., 1887, XI—588)

«Хоч буду бита — знаю за кого:
Пристало серденько моє до твого!»
Пішов Кармалюк до куми в гості,
Покинув одягу в лісі на мості.

Тим часом на горищі Магдалининої хати засіла
сторожа, і, коли Кармалюк увійшов у сіни, його
там застрелили:

«...Ой сам я дався з світа згубити,
Що я сказав кумі світити.
Сама ж ти дала до двора ¹¹⁵ знати,
Щоб мене вбили у твоїй хаті».

ПРОТИ КРІПАЦТВА

1812—1814 рр. Росія воювала з французами.
Російське військо побило французів і погналося
за ними аж у їхню столицю Париж. Переходячи
всякі землі та вештаючись по Парижу, російські
солдати, а особливо офіцери, надивилися на
тамошні гарні порядки та й надумалися й у Росії
таких домагатися. Коли повернулися з походу,
то заклали потайне товариство, щоб добитися
від царів кращих порядків. В першу чергу вимагали
скасування панщини.

Як помер цар Олександр I, вони вийшли
своїм товариством на вулицю й криком кричали,
що не хочуть надалі коритися самодержавному
цареві, а бажають, щоб цар був конституційний,
тобто такий, який у всіх справах порядкування
державного буде радиться з народом.

Молодий цар Микола I вислав проти них гар-
мати. Багато було перебито, переловлено, де-
кого повісили, а силу в Сибір загнали.

Та народ уже не кидав думки про кращий лад
у державі. Всі освічені люди тільки про те й го-
ворили, тільки про те й писали, що треба скасу-
вати панщину, треба народові волю дати.

¹¹⁵ До панського
двору.

Т. ШЕВЧЕНКО І КРІПАЦТВО

Серед таких письменників особливо вславився геніальний поет наш Тарас Григорович Шевченко. Родився він на Київщині в с. Кирилівці Звенигородського повіту 25-го лютого 1814 р.

Батько й мати його були кріпаками, та й сам Шевченко змалку був кріпаком. Випадково помітили освічені люди у Шевченка надзвичайний талант малювати. Вони викупили його на волю та й дали йому освіту й науку, але Шевченко вславився не малюванням, а своїми віршами. Він добре знав, що то за панщина, і написав книжку «Кобзар», в якій оплакав тяжку долю кріпаків та оспівав стародавню козацьку волю і славу нашого українського народу. За те, що в своїх віршах ляяв він царів та панів, його на 10 літ заслано було в Оренбурзький край в солдати.

Ой повезли Шевченка
Та й битими доріжками:
За ним, за ним стороженьки —
З голими шаблями.
А де на ніч приставали,
Там віконця забивали,
А до нього, молодого,
Отця й неньки не пускали.
Ой повезли Шевченка
Рано до прийому,
Та й крикнули на Шевченка:
«Голить лоба йому!»
На стільчику посадили,
Чорні кудрі обголили;
Чорні кудрі обголили
Та й до полку приділили...

(К. Ст., 1901, V—81)

Із заслання повернувся Шевченко слабим. Помер він 26-го лютого 1861 року, за кілька днів до волі (воля була вже підписана, тільки не об'явлена людям).

СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА

Писання та нарікання освічених людей на кріпацьку неволю призвели до того, що цар Олександр II 1861 р. (19-го лютого) підписав маніфест, яким скасовано було кріпацтво.

Цар наш руський змилювався,
За те дуже добре взявся,
Щоб мужикам волю дати,
Із рук панських одібрати.
Олександр тепер цар —
Він те діло розібрав,
Що Іван та Степан
З теї ж глини, що і пан.
Він те діло розібрав,
Та й волю людям дав.
Нехай кожний споминає,
Чи то в хаті, чи на полі,
Чи то в праці, чи на волі,
Що він батька-царя має.

(К. Ст., 1886, 573)

В шістдесят першій року, а в началі сентября ¹¹⁶
Вийшли царські оброки, вийшов викуп від царя,
Нагай панський на вік згинув, і грішнее тіло
Тепер трохи відпочило, бо вже дуже в нас боліло.
Наших хлопців, ні дівок не буде вже пан вінчати,
А як случить Господар-Бог — не посміє розлучати.
Стала панщина не тая: проти нашої доброї волі
Нас неділенька святая не застане вже на полі.
Тепер наша душа властна; вже пан її не продасть,
І вражий лях безнапрасно за собаку не віддасть...

(К. Ст., 1887, III і IV)

Наїхали становії, стали говорити:
«Не будете, люде добрі, панщини робити!»
Наїхали мировії та й стали казати:
«Не будете перед панами шапок іздіймати!..
...Аж теперичка, голодранці, панщина пропала!
На многії літа нашому цареві,
Що зробив увільнення нашому краєві,
На многії літа і нашій цариці,
Що не ходять на панщину наші молодичі;
Подякуймо царю, й Богу, і нашій царівні,
Що зробили мужиків з панами нарівні;
Дай же, Боже, здоров'я ще царевим дітям,
Що нам вільно заробляти, де самому хтіти.

(К. Ст., 1887, III—712, IV—626)

¹¹⁶ Хоч цар підписав волю 19-го лютого, але об'явлено її було пізніше.

...Та дай же ти, пане вийте, та до людей знати:
Та най ідуть на середу панщину сховати.
Та й панщину поховали, хрест на ню поклали.
Як учули варіяти ¹¹⁷, ревне заплакали.
«Та не плачте, варіяти, самись те хотіли:
Ми робили по штирі дні та й не мали віри;
Тепер бо, пане-брате, лиш на світі жити:
Цісарське заплатили — та й собі робити...
...Минулися то ті часи, та й то ті гайдуки,
Що носили гарапники та ліскові буки.
Минулися то ті часи й то ті отамани,
Та й що нашим молодичям огонь заливали...»
...Ой поїхав пан в село на панщину гнати:
«Вийди, вийди, вражий сину, маєш кару взяти!»
Аж ніхто свого пана слухати не хоче
І на його грізні річі сміливо регоче...
...Пішли пани й мандатори цісаря просити:
«Подаруй нам панщиночку: нема нам з чого жити!
Не вміємо молотити, наші жінки — жати,
Не знаємо, цісаріку, як на хліб подбати.
Не можемо ми сапати, наші жінки — прясти,
Хіба підем попід плоти своїм дрантям трясти...»
«Як не видко умерлого — по світі не ходить,
Так не видко панщиночки — ніхто ю не робить...»
Пішов дідич до стодоли, почав молотити,
Та надавив мозолята, та й став голосити.
Ой пішов він до покою та взяв собі лою,
Та намостив мозолята... Отак, дурний, гою!

(К. Ст., 1887, III, IV)

Ой кувала зозуленька, кувала, кувала,
Як панщина-даремщина від панів втікала.
Утікала панщинонька — аж гори тряслися,
А за нею окономи: «Панщино, вернися!»
«Не вернуса, не вернуса, бо нема до кого:
Було хлопа шанувати, як здоров'я свого!»
Доганяли панщиноньку в калиновім мості:
«Ой вернися, панщинонько, до нас хоч у гості!»
«Не вернуса, не вернуса, бо нема до кого,
Тепер мене подавайте хоч до мирового!»
...Схожайтеся, люди добрі, щось маю казати;
Ой маю я щось казати, маю говорити:
Не будете, люди добрі, панщини робити.
Як настануть мировії, ще й до того волостнії,

¹¹⁷ Божевільні.

Ой стануть повідати, щоб тепер перед панами шапок
не знімати».

...Хлопи йдуть, люльки курять; пани сидять та й ся журять...
...Ой летіла зозуленька з зеленого гаю —
Утікала панцинонька із нашого краю...
Ой як вона утікала, пани мовили:
«Ой вернися, панцинонько, ми тебе любили!»
«Не вернися, дурню-пане, нічим вам не винна;
Було ж мене шанувати, як вам була вірна;
Було ж мене шанувати, мир не збиткувати.
Ви не знали, як то гірко на хліб бідувати».

...Будуть пани та косити, а панії в'язати,
Будуть знати, вражі пани, людей шанувати...

(К. Ст., 1887, III, IV)

Летіла зозуленька,
Зачала кувати:
Зачекайте, добрі люди,
Щось маю казати.
Як гаї зашуміли,
Я ся забавила,
Сіла собі спочивати,
Бачу чуда-дива:
Свободонька панциноньку
Перед собов гнала.
Загнала її в листя, в дебра,
Щоби там пропала.
А за нею пани-ляхи
Ідуть у погоню:
«Вертайсь, вертайсь, панцинонько,
Вертайся додому».

Панцинонька одказала:
«Я тому не винна,
Сами сь те мене одігнали; —
Я вам була вірна».

«Ми не знали, панцинонько,
Коли мала встати;
Ми мислили панциноньку
Назад завітати».

Догонили панциноньку
На новому мості:
«Вертайсь, вертайсь, панцинонько,
Хоч до нас у гості!
Бо вже трудно панам-ляхам

І вже в карти грати:
Сюди-туди по кишенях —
Трудно з хлопа взяти».

А в вівторок, у вівторок
Панцинонька встала
І всіх панів, і всіх ляхів
До лісу прогнала:
А в вівторок, у вівторок
Перестали бити;
Кличуть людей до роботи —
Не хочуть ходити.

А в вівторок, у вівторок
Панцинонька встала
І всім панам, окономам
Руки пов'язала:
«...Схаменіться ви, пани,
Поскидайте жупани,
Надівайте сіряки,
Бо не ваші мужики!..»

Ой пішов пан молотити,
Пані підмітати:
«Десь нашої панциноньки
Тепер не видати...
Ми не вмієм молотити,
Наші жінки — жати!
Вертайсь, вертайсь, панцинонько,
Бо будем пропадати.
Стоїть лонка некошена,
І на ниві жито:
Ходім, ходім за женцями —
Нікого впросити.
Стоїть жито і пшениця,
З колоска спадають:
Люди своє позбирали,
Про панське не дбають:
А вже ячмінь похилився,
Вже гречка доспіла:
Як була панцинонька —
Вже сі кашу їла.
Стоять жорна в дворі дурно —
Нікому крутити;
В полі збіжжя і картопля —
Нічого зварити».

А виїхав пан на поле

Та затурбувався,
Чого давній не бувало,
То тепер діждався:
«Що ж ми, пане-брате,
Будемо діяти,
Що не вмієм ми косити,
Наші жінки — жати.
Хіба підем в темний ліс
Під сосну згибати.
Ми не вміємо косити,
Наші жінки — прясти,
Хіба підем до злодіїв —
Навчимося красти.

(К. Ст., 1905, X)

Котилися вози з гори
Та й в долині стали!
Пани дуже щиро били —
Тепер перестали.
Ругалися, знущалися,
Як самі хотіли,
А ми мовчки та крізь сльози
Панщину робили!
Котилися вози з гори,
Поламали ярма:
Вже ж нам більше не ходити
На панщину дарма.
Були пани, що й празники
Пополам ділили.
Про те саме нам й сусіди
Часто говорили.
Котилися вози з гори,
Поламали осі;
Вже ж нам дворні не видати,
Де голі та босі.
І ще босі у застольні
Як-небудь би жили,
А то в полі, з отарою,
Без чобіт ходили...
Перш бувало, як дівчину
Пан яку полюбить,
Женить хлопця проти волі,
Долю його згубить...

(К. Ст., 1905, X)

Нема ж тепер теї долі,
 Що, бувало, борщ без солі
 Хапай їсти та ще й швидко,
 Заки сонця ще не видко,
 Бо як зійде сонце, зрана
 Мусиш бігти перед пана,
 Тоді тобі не до їжи,
 Як нагайка плечі ріже.
 Пан оконом б'є із гуком
 Тонким гнучким буком,
 А помічник скаче та лютує:
 Аж кров свище, так катує!
 Січе сина, мліє мати,
 Любо треба пропадати...
 Плач, крик, сльози ллються,—
 Всі бояться, всі трясуться.
 Тепер, слава Богу, всюди тихо:
 Минулося й не вернеться тее лихо.

(К. Ст.)

Не дивуйте, добрі люди,
 Що мужик гуляє:
 Він господар з ласки Бога,
 І пан його знає.
 «Маю плуга, маю рало
 І все, що потрібно.
 Заграй мені з горя шумки,
 Та не дуже дрібно.
 Та не грай же теї,
 Що то ріжуть січки,
 А заграйтє спроквола
 Ще й по старосвітські.
 Не на кого злість я маю,
 Як на того жида;
 Хоч я його зіб'ю, злаю,—
 Все ж я з нього маю;
 І горілки набор дасть,
 І грошей чекає,
 А як квартиру-дві припише,
 Хто ж там пам'ятає?
 Стережися, вражий жиду,
 Бо обірву пейси!
 Розступіться, люди добрі!
 Нехай кричить «вей мір!».

Натягнувся я косою,
 Намахався ціпом,
 Пригнав же я воли з лісу
 Та вже перед світом.
 Тепер мене запросили
 Кум на честь до себе:
 Грай же мені хорошенько,
 Коли прошу тебе!
 Тепер же я не боюся
 Ні пана, ні вїйта;
 В мене жінка — господиня
 І хороші дітки.

(К. Ст., 1883, 552; 1901, III)

Ой будемо заробляти, на Боже давати,
 Що не ходять окомани попід наші хати.
 Що вже нема того пана окомана,
 Жеби ходив, колядував попід вікна зрана.
 Окоманів, отаманів уже скасували,
 Що на панщину гонили, вікна вибивали.
 Ніхто тепер мужика, ніхто вже не збудить,
 Хіба йому в головах дитина затрубить.
 На панщину (було) хожу, хожу —
 Нігде в світі не догожу;
 Хожу взимі, хожу вліті —
 Не догожу нігде в світі!
 Ото, хлопці, наші злидні:
 За один день робив три дні.
 Робив три дні, наробився,
 Прийшов вечір — ще й набився.
 Молотив я в понеділок,
 Молотив я і в вівторок;
 Обмолотив я в вівторок,
 Лишилося снопів з сорок,
 А в середу докінчив,
 День панщини відробив.
 А тепер я до полудні б'ю соломі,
 А з полудня йду додому.
 Отак ціпом помагаю,
 А все ж від пана ляха сороківця маю.
 Тепер моя жінка цаня:
 Не пряде вже митка зрання,
 Серпом гонить, юркот дусить —
 Заплатити їй пан мусить.

Наші хлопці празникують,
Бо у пана гроші чують.
Ой ходить пан по селі
Та збирає косарі:
«Ходіть, хлопці, косити!
Буду добре платити
Й дам горілки-оковити».
Ой ходить пан по жнивоньці, має клопіт в голівоньці:
Дрібні снопки, копів мало: а в кишені легко стало...
Ходить, ходить пан оконом: «Що то з того буде?
Бідна ж моя головонька — не слухають люди».
Ходив, ходив пан оконом біля мої хати;
Ніяк тому не pomoже — тре два злоти дати...

(К. Ст., 1887, III, IV)

» БЕЗЗЕМЕЛЬНІ
СЕЛЯНИ

Хоча цар Олександр II і дав кріпакам волю,
та не дав їм землі стільки, щоб жили безбідно.
Через те скоро немало вільних уже людей мусило
знов шукати панської ласки: наймалися на
роботу на панські лани на строк чи поденно;
ставали на заводи, на фабрики і там гіркою
працею заробляли на насущний шматок хліба.

Закувала зозуленька та й кує-кує.
Дозволь, мати, розказати, як строкар ¹¹⁸ бідує.
Засвистала машинонька — треба рано встати.
Дванадцята годинонька — нема що снідати.
Посідали закурити — треба ж відпочити,
Сякий-такий ватажина зганяє робити.
Сякий-такий ватажина ходаків не має,
А бідного строкарика нагайкою крає.
Ой загнали строкариків, ой загнали в жито.
Не їдного строкарика вже на смерть забито.
Плачуть мами за синами, жінки за мужами,
А дівчата-голуб'ята за молодиками.

Потайні гуртки освічених людей, що доби-
валися для народу волі та добра, вимагали, аби
Олександр II завів кращі порядки, не слухався
поміщиків і дав людям більше прав та землі.
Однак цар стояв за поміщиків і одбирав назад
навіть ті права, які раніше дав. За те його вбили.

¹¹⁸ Строкар — той,
що найнявся на
строк.

ЧУМАЧЧИНА

ПОХОДЖЕННЯ ЧУМАЧЧИНИ З давніх часів, ще з тієї пори, як ніяких князів на Україні не було, народ український торгував з своїми сусідами, особливо з греками, що жили на березі Чорного моря. Згодом там осілися татари, але торгівля не спинилася. Наші люди возили в Крим та на Дон до Азова збіжжя, сало, шкури, мед, віск і таке інше, продавали там, а звідтіля набирали риби, солі, вина, краму для одержі тощо та й розпродували на Україні. Людей, що так торгували, у нас звали чумаками, бо вони часом заносили на Україну чуму з Азова. Чумаки ходили в Крим та на Дон тільки валками. Кожна валка вибирала собі отамана, який і порядкував нею. Рушали вони в дорогу весною, а восени поверталися назад.

ЧУМАКИ В ДОРОЗІ

Задумали чумаки в дорогу,
Покупили собі вози нові,
Покупили воли полові,
Поробили ярма кленові,
Поробили занози дубові...

(Чуб.)

Гей, запряжем ми, братці,
Панове-молодці,
Та ті новії вози;
Ой та підемо, братці,
Панове-молодці,
В Кремень-город на базар,
Ой наберем, братці,
Панове-молодці,
А все дорогий товар:
Все лисиці, та куниці,
Та чорнії соболя,
Ой будем ми приставати
Аж у город Кишиньов.
А з города Кишиньова
Та повезем у Азов —
Та поставимо, братці,
Панове-молодці,
А в три улиці рядом.
Ой та прийдуть, братці,
Панове-молодці,
А три купця молодих,—

Вони у нас запитають:
«А що у вас за товар?»
«Ой в нас товар дорогий:
Все лисиці, та куниці,
Та чорнії соболя».
«Ой ви, купці-молодці,
Ви, приятелі мої,—
Ви постійте, чумаченьки,
Аж до завтрішнього дня;
А в завтрішньому деньку
Ми в вас товар заберем
І вам гроші покладем;
Кому срібло, кому злото,
Кому сукні дорогі,—
Усім буде доволі!»

(Рудч.)

Йде чумак у дорогу, за ним мила у погоню,—
Воли зупиняє і занози виймає, додомоньку завертає.
«Ой вернись, милий, додому, плачуть діти за тобою;
Малі діти плачуть, ще й старая мати тужить, що нам
хвортуна не служить».

«Ой коли б ти жона добра, ти б сиділа з дітьми дома,
Неділеньку штила, а п'ятінку постила, то б нам хвортуна
служила.

Ой хвортуно-небого! послужи мені немого:
Служила в бурлацтві, та послужила в чумацтві, послужи
ж ти ще й в хазяйстві!..

Ой хвортуно-небого! послужи мені немого:
Поки осідлаю та я, козак молоденький, вороного кониченька,
Осідлаю кониченька та поїду в чисте поле,
А по чистім полі всюди конем граю, та нігде доли не
зиськаю!..»

«Ой вийду на могилу та гляну ж я на долину:
Рід з родом п'є-гуляє, себе забавляє — тільки мое
безталання».

(Л. зб., IV)

Ой, із-за гори та із-за кручі,
Гей, та риплять вози йдучи.
Та риплять вози йдучи, гей,
Та вози риплять, а ярма брязчать,

А воли ремигають,
 А воли ремигають, гей.
 А попереду та чумаченько
 На сопілочку грає,
 На сопілочку грає, гей.
 А сопілочка та з барвіночка,
 А горіхове денце,
 А горіхове денце, гей;
 А як заграє, то душа в'яне
 І болить моє серце,
 Ой, болить моє серце, гей.
 Що буде тобі та пригодонька
 Та й у чистому полі,
 Та й у чистому, гей.
 Ох, і вивернем та на роздоллі
 Три паровиці солі,
 Три паровиці солі, гей.
 Ох, і прийде к тобі та дівчинонька
 Та солі купувати,
 Та солі купувати, гей.
 Та не так солі купувати,
 Як жалю завдавати.
 «Ой, годі ж тобі, та чумаченьку,
 Гей, та під возом лежати,
 Та під возом лежати, гей.
 Та бери косу та йди в росу
 Та травиченьку тяти,
 Та травиченьку тяти, гей».
 «Ой, бодай же ти, та дівчинонько,
 Та того не діждала, гей,
 Щоб моя ручка та смоляночка
 Та травиченьку тяти».
 «Ой, годі ж тобі, та козаченьку,
 Гей, та під возом лежати,
 Та під возом лежати, гей.
 Та бери серпи та йди в степи
 Та пшениченьку жати,
 Та пшениченьку жати, гей!»
 «Ой бодай же ти, та дівчинонько,
 Та того не діждала,
 Та того не діждала, гей,
 Щоб моя ручка та смоляночка
 Та пшениченьку жала».

(Ф., II)

Ой йдуть воли степом-дорогою,
 Ідуть, ремигають.
 Попереду чумаченьки
 Голосно співають...
 Зійшло сонце веснянеє,
 Стало пригрівати —
 Стали воли чумацькії
 В степу приставати...

(Рудч.)

ЧУМАЦЬКІ ПРИГОДИ В ДОРОЗІ

В далекій дорозі всього доводилося натерпіться чумакам.

Ой загули чорні галенята
 Та у темному лузі;
 Болить, болить моя голівонька,
 Ще й серденько в тузі.
 Розчешу я чорні кудрі,
 А ти, дівчино, русую косу...
 Виганяє чумак сірі воли
 Та на ранню росу:
 «Пасіться, сірі воли,
 Та будете воду пити!
 Лучче було хазяювати,
 Ніж по дорогах ходити:
 Хто дома хазяює,
 Той спить на білім ложі;
 Хто ходить по тих дорогах —
 На лютім морозі;
 Хто дома хазяює,
 Стелить постіленьку
 Білу-біленьку,
 В голови кладе подушечку
 Пуховую м'якеньку;
 Хто ходить по тих дорогах,
 Стелить постілоньку —
 Зеленую травичю,
 В голови кладе
 Безщасну важницю.
 Спить чумак нічку, спить другу,
 На третю треба встати:
 Прийде безчесна та варта,
 Тра її одстояти.
 І стукотить, і гримотить,

І за комір вода ллється,—
Поки прийдеш на той сопочивок,
Превража вош нагризеться!..
Ой в полі, в полі криниченька,
В ній вода блищить:
Не ходили б ми по тих дорогах,
Якби було чим оплатиться!..»

(Рудч.)

Не раз на чумаків нападали в дорозі всякі
грабіжники.

Гей, із-за гори та із-за крутої,
Гей, чорна хмара наступає,
А з тієї та чорної хмари
Дрібен дощик накрапає.
— Гей, ой ви, хлопці, превдалі молодці,
Ой де будемо ночувати?
— Гей, в чистім полі, в широкім роздоллі
Будем табором стояти.
Гей, ой високо ясне сонце сходить,
Гей, а низенько заходить,
Наш отаман по табору ходить,
Гей, білі рученьки ломить.
Наш отаман ходить між возами,
Гей, обливається сльозами.
Гей, ой з-за гаю, з-за темного гаю,
Гей, сорок бурлак виглядає,
Гей, сорок бурлак виглядає,
Гей, сорок бурлак, сорок ще й чотири,
Гей, до табору повертають.
Гей, наш отаман по табору ходить,
Гей, та словесно говорить.
— Гей, ви, хлопці, превдалі молодці.
Гей, ой беріте дрюки в руки,
Гей, бийте бурлак, бийте ще в'яжіте,
Гей, на нові вози кладіте;
Та повезем у славу Полтаву,
Гей, та зробимо собі славу:
Гей, розбійників сорок ще й чотири,
Гей, ми їх вчотирьох побили.
Гей, ви, хлопці, превдалі молодці,
Гей, уставайте, вози мажте,
Вози мажте, ярма наривайте,

Гей, сірі воли запрягайте.
Гей, хлопці встали, вози підмазали,
Гей, чорні ярма понаривали;
Гей, ідуть шляхом, нові вози риплять,
Гей, сірі воли ремигають.

(Рудч.)

Ой, в неділеньку рано-пораненьку,
Як стало світати,
Стала орда, вся чорная,
З-під моря вставати,
Стали німці-компанійці¹¹⁹
Чумака збивати:
«Годі, годі, чумаченьки,
В Криму солі брати! —
Запрягайте вози, воли —
За башту втікайте!»
Ой декотрі чумаченьки
Тее зачували,
Запрягали воли-вози
Ще й солі набрали;
А которі чумаченьки
Того не чували,
Вони ж в тому превражому Криму
Зо скотом пропали...
Ой хвалився Довгорука,
Що не здійме орда рук,
Орда руки ізняла —
Чумаченьків заняла.
Ой заняла та й погнала
Ріжними шляхами —
На Ніполь, на Азов,
На третій город Козлов.
Миргородський комендант
Дав запорожцям знать:
Нехай біжать до Салгірі
Чумаченьків рятувать!
Ой, хто в Криму не бував,
Перекопу не видав?!
З Перекопу до Салгірі —
Там немірянні милі,
Ой там лежать чумаченьки
Де три, де чотири...
Ой лежать наші чумаченьки

¹¹⁹ Ті німці, що оселилися в Росії поблизу чумацьких шляхів ще за цариці Катерини II.

Як вялая риба —
 На них плаття і одежа
 Кров'ю окипіла...
 Од Перекопу до Салгирі
 Покопані шанці:
 Стоять вози насторч — ярма
 Й паровиці чумацькі.
 Ой над річкою Салгиною
 Вдарили гармати:
 Не по однім чумаченьку
 Плаче отець, мати!
 Ой над річкою Салгиною
 Вдарили з рушниці:
 Не одного чумаченька
 Оплачуть сестриці!
 А тепер над Салгиною
 Сумно взвилась квітка:
 Не в одного чумаченька
 Осталася жінка!
 А тепер над Салгиною
 Сумно взвились квіти:
 Не по однім чумаченьку
 Осталися діти!
 А тепер над Салгиною
 Шумить буйна нива:
 Не по однім чумаченьку,
 Плаче чорнобрива!

(Рудч.)

А то, бувало, трапиться в Криму чумакові
 нещаслива пригода.

Ой чумаче, чумаче,
 Життя твоє собаче!
 Чом не сієш, не ореш,
 Чом не рано з Криму йдеш?
 Чом не рано з Криму йдеш,
 Не всіх чумаків ведеш?
 «Ой я сію, і орю,
 І раненько з Криму йду,
 І раненько з Криму йду,
 І всіх чумаків веду.
 Тільки нема одного —
 Брата рідного мого:
 Сталась йому причина —

Сіль головоньку розбила:
 Поламались терези,
 Сіль важучи на вози,
 Там між трьома шляхами
 Ой там яму копали,
 Ой там яму копали —
 Там чумака сховали.
 Косіть, хлопці, очерет, —
 Кладіть волам наперед;
 Косіть, хлопці, комишу,
 Та наварим кулешу,
 Та вкинемо чабака, —
 Та пом'янем чумака.
 Ой зацвіте овесець,
 Та заплаче сам отець
 По синовій голові,
 Що синова голова
 В чужім краї полягла!
 Ой зацвіте маківка,
 Та заплаче матінка
 По синовій голові,
 Що синова голова
 В чужім краї полягла!
 Ой зацвітуть будяки,
 Ой заплачуть братики
 По братовій голові,
 Що братова голова
 В чужім краї полягла!
 Ой зацвітуть суніці,
 Та й заплачуть сестриці
 По братовій голові,
 Що братова голова
 В чужім краї полягла!
 Ой зацвітуть квіточки,
 Та й заплачуть діточки
 По батьковій голові,
 Що батькова голова
 В чужім краї полягла!
 Ой зацвіте ожина,
 Та й заплаче дружина
 По милого голові,
 Що милого голова в чужім краї полягла!

(Рудч.)

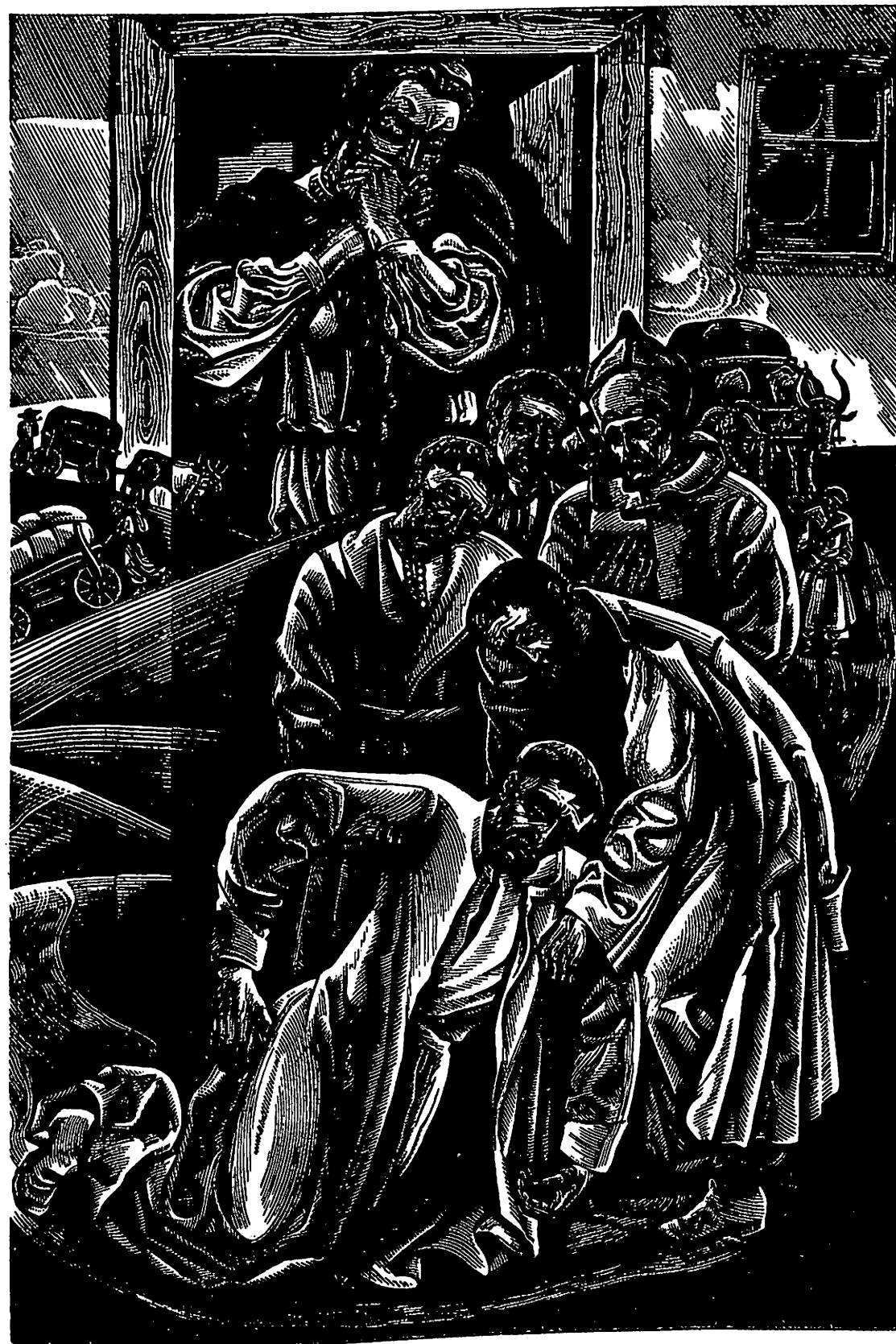
**СМЕРТЬ
ЧУМАКА
В ДОРОЗІ**

Не раз бувало, що в дорозі чумак і заслабне
та й Богові дух віддасть.

Ой у полі два явори,
Третій зелененький,
Та занедужав у дорозі
Чумак молоденький.
Та занедужав у дорозі,
Прийшлось помирати;
«Та прошю ж, братця,
Всіх покірно:
Дайте неньці знати,
Та нехай вийде на гряницю
Чумака ховати».
Ой як вийшла стара мати
Та й сина ховати,
Та й повернула біле личко
Супроти сонечка.
«Та й оце ж тобі, мій синочку,
Тяжке, важке життя.
Що не шанував отця й неньку,
Таке ж тобі пуття».
«Та прошю ж, мати, не гнівайте,
Хороше сховайте,
Та викопай, ненько моя,
Глибоку долину,
Та й нагорни, ненько моя,
Високу могилу,
Та й посади, ненько моя,
Червону калину,
Та й почепи, ненько моя,
Червону хустину —
А щоб пішла вся славонька
На всю Україну».

(Л. зб., II)

Було літо, було літо,
Та й стала зима.
Як не було пригодоньки,
Гей, гей, та й досі нема.
Стала ж йому пригодонька,
З Криму ідучи,
В чистім полі, край дороги,
Гей, гей, воли пасучи.

Занедужав чумаченько,
 Заслаб та й лежить,
 Жаліється отаману:
 «Гей, гей, голова болить.
 Отамане, отамане,
 Рідний батьку мій,
 Бери воли, бери вози,
 Гей, гей, та й додому їдь!»
 Скинув чумак сіру свиту,
 Скинув ще й жупан:
 «Воли ж мої, круторогі,
 Гей, гей, хто ж вам буде пан?»
 Скинув чумак сіру свиту,
 Скинув ще й кожух,
 А сам припав к сирій землі,
 Гей, гей, віддав Богу дух!
 Заревіли сірі воли,
 Тіло везучи;
 Заплакали чумаченьки,
 Гей, гей, ззаду ідучи.
 А в неділю рано-вранці
 Ударили в дзвін:
 Це ж по тому чумаченьку,
 Гей, гей, що ходив на Дін;
 У неділю рано-вранці
 Та вдарили всі:
 Це ж по тому чумаченьку,
 Гей, гей, що ходив по сіль.

(Л. зб., IV)

Та забілили сніги, забілили білі,
 Ще й дібровонька;
 Та заболіло тіло козацьке біле,
 Ще й головонька.
 Ніхто не заплаче по білому тілу
 По бурлацькому,
 Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестриця,
 Ні жона його,
 А тільки й заплаче по білому тілу
 Товариш його.
 «Прости ж мені, брате, вірний товаришу,
 Може, я й умру;
 Зроби ж мені, брате, вірний товаришу,
 З клин-древа труну;

Поховай мене, брате, вірний товаришу,
 В вишневім саду,
 В вишневім садочку, на жовтім пісочку
 Під рябиною,
 Рости, рости, древо, тонке та високе,
 Кучеряве,
 Та розпусти гілля зверху до коріння,
 Лист — додолоньку;
 Укрий моє тіло бурлацьке біле
 Ще й головоньку:
 Та щоб моє тіло бурлацьке біле
 Та й не чорніло,
 Од ясного сонця, од буйного вітру
 Та й не марніло.

(Л. зб., VIII)

Чомусь мої воли не пасуться —
 Та не будуть води пити;
 Лучче було б хазяїнувати,
 Ніж по дорогах ходити!
 Хазяїн дома та хазяїнує,
 На білому спати лягає,
 А безщасний чумак у дорозі
 Всяку муку приймає.
 Стеле хазяїн
 Та пуховую пуховицю,
 А безщасний чумак у дорозі
 Та нещасну важницю!
 Занедужав та чумаченько,
 На драбину похилився;
 За ним іде отець, мати:
 «Мій синочку, не журися!»
 Занедужав чумаченько,
 Задумав умерти,
 Та нікому чумакові
 Доглядіти смерті...
 «Поминайте ж чумаченька
 Хоть цвілими сухарями!»
 «Ой раді б ми поминати,
 Стало харчів не ставати...»
 Нарядили тому чумакові
 Труну із рогожі.
 Поховали того чумаченька
 Край зеленого лугу...

Злетів пугач на ворота,
 Як — пугу та й пугу!
 «Поховали, мати, сина
 Край зеленого лугу...»
 Злетів півень на ворота
 • Сказав: кукуріку!
 «Не дожидай, мати, сина
 До себе довіку!»
 Вийшла мати за ворота
 Та й стала плакати:
 «Коли тебе, мій синочку,
 В гості дождати?»
 «Тоді мене, моя мати,
 Будеш дождати,
 Як поросте зелена трава
 В хаті на помості...»
 Росла, росла зелена трава —
 Стала посихати:
 Ждала, ждала мати сина —
 Стала забувати.

(Рудч.)

Ой умер чумак молоденький,
 У неділеньку вранці,—
 Поховали та чумаченька
 Та в зеленім байраці.
 Висипали над чумаком
 Та високу могилу;
 Посадили в головоньках
 Та червону калмну.
 Помер, помер чумак молоденький,
 Тиха його мова;
 Остається його сім пар волів
 Ще й чумацька зброя.
 «Ой чумаки, вірне товариство,
 Вволіть мою волку:
 Виряжайте мої сім пар волів
 До гробу за мною!»
 Товариші, його вірне браття,
 Волі не вволили:
 Його сім пар волів
 На три часті розділили.

(Рудч.)

**ЗИМА
 ЗАХОПЛЮЄ
 ЧУМАКА
 В ДОРОЗІ**

Якщо чумаки запізнювалися в дорозі так,
 що там їх і зима захоплювала, то багато лиха
 вони набирались.

Носить хазяїн у степу траву,
 Аж кривавий піт ллється;
 Лежить чумак в холодку під возом
 Та й з хазяїна сміється.
 «Смійся, смійся, еретичний сину,
 Бо тепер пашу маєш,
 А прийде на тебе прелюта зима,
 Придеш купувати сіна!»
 Прийшли на чумака зими та морози,
 Нічим воли зимувать;
 Бере чумак налігач під руку
 Та йде сіна купувать.
 Іде чумак селом, вулицею,
 Та й устїлка волочиться;
 Сидить хазяїн в корчмі кінець столу
 Та з чумака сміється.
 Прийшов чумак та до хазяїна
 Та й із-за вугла виглядає.
 Сидить хазяїн в кінці стола,
 Варенички уплітає.
 «Ой добридень, дядьку! Ой добридень, батьку!
 Ой продай сіна в'язку, а в'язку соломи,
 Та підемо, дядьку, та до моїх возів,
 Та набереш, дядьку, собі риби й солі».
 «Було тобі, превражий сину,
 Під возом не лежати;
 Було тобі брати гостренькую косу
 В чистім полі траву тяти!
 Було б тобі, еретичний сину,
 Літом з мене не сміятись,
 Бо буде твоя сіра худобонька
 Та без сіна пропадати!»
 Ой ізлетів пугач та сів на могилі,
 Ой та й пугу, пугу!
 Збирайтеся, молоді чумаки,
 Зимувать до лугу.
 Которі та поспішалися,
 То ті в лузі зимували;
 А которі воли отощали, то ті марно пропали.

(Чуб.)

Де яр в полі пасе воли,
 Чумак лізе під віз голий,—
 Наш чумак, наш чумак!
 Вітер і сніг випадає,
 Чумак в полі пропадає,—
 Наш чумак, наш чумак!
 Огонь креше, комиш пале,
 Пшоно віє, кашу варє,—
 Наш . . . . .
 Гаман, люльку без кресала
 В казан кинув замість сала,—
 Наш . . . . .
 В мішок кинув — думав сало,
 Оглядівся — аж кресало,—
 Не наївся, не нагрівся,
 На похмілля оглядівся,—
 Наш . . . . .
 На гору йде — не бичує,
 І з гори йде — не гальмує,—
 Наш . . . . .
 В шинок прийде — прямо стане,
 На шинкарку любо гляне,—
 Наш . . . . .
 Були воли і корови,
 Побрали сучі жиди на роги,—
 Наш . . . . .
 Та ще й прийшли — поспитали,
 Та й так пішли — посвистали,—
 Наш чумак, наш чумак.

(Рудч.)

**ЧУМАКИ
 ГУЛЯЮТЬ
 ПІСЛЯ
 ЩАСЛИВОЇ
 ПОДОРОЖІ**

Якщо ж чумакам пощастило після доброго
 торгу завчасу добраться додому в добрі та
 здоров'ї, вони бучно після того гуляли.

Ой на гору, гору
 Будеш байлувати,
 А на горі, горі —
 Вози мазати.
 Ой ви, хлопці-молодці,
 Женіть воли до води;
 А котрий старий —
 Оставайтесь у возах:
 Будем вози мазать,

Воли впрягать,
 До трактиру дотягать.

(Рудч.)

Гей, гей!
 Ой хто лиха не знає,
 То нехай мене спитає,—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Та по дорогах ходячи,
 Чужі воли пасучи,—
 Гей же!
 Гей, гей!
 Ой чужії воли не дужі,
 Та вивезіть мажу з калюжі,—
 Гей же!
 Гей, гей!
 Та поставте мажу на суші,
 Та біля шинкарки Настусі,—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Ой шинкарочко Настусю,
 Та дай меду-вина нап'юся,—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Ой дай меду-вина нап'юся,
 Та й у жупан синій вряжуся,—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Ой дивуйтеся, вороги,
 Що в чумака жупан дорогий,—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Ой заличайтеся, дівчата,
 Що сирота — чумак багатий,—
 Та гей же!
 Гей, гей!

(Л. д., VI)

У Києві на ринку
 П'ють чумаки горілку.
 Ой п'ють вони, гуляють,
 На шинкарку гукають:
 «Шинкарочко молода,

Усип меду ще й вина!»
«Ой не всиплю, не продам,
Бо у тебе жупан дран».
«Хоч у мене жупан дран,
Зате в мене грошей жбан».
«Як у тебе грошей жбан,
Я за тебе дочку дам».

(Л. д., VI)

У Кисві на риночку
Та пив чумак горілочку:
Пропив воли, пропив вози,
Пропив ярма ще й занози,—
Все чумацькеє добро.
Ой п'є чумак, п'є, гуляє,
Добро своє пропиває;
Добро своє пропиває,
Товариство напуває,
Щоб вірне було.
Прокинувся чумак вранці
Та й полапав у гаманці,
Всі кишені вивертає,
Аж там грошей вже чорт має,—
Нічим похмелитися.
Прийшов чумак до шинкарки:
«Сип, шинкарко, хоч зпівкварті».
Шинкарочка треться, мнеться,
Обернеться, засміється,
Що чумак п'яниця.
Скинув чумак жупанину:
«Сип, шинкарко, четвертину!»
«Ой не всиплю четвертину,
Добудь грошей, хоч полтину,
Тоді пий, гуляй!»
Вийшов чумак на могилу
Та й поглянув у долину:
Лежать воли, стоять вози,
Висять ярма ще й занози,—
Все чумацькеє добро.
«Ой пішов би я додому,
Та боюся поговору:
Будуть бити ще й гонити
Та заставлять молотити,
А я чумак не здоров!

Ой піду я у Молдаву
Та сім років погорюю,
Воли й вози покуюю,
Знов буду чумак».

(Ф., II)

Над річкою, бережком,
Ішов чумак з батіжком,—
Гей, гей! — з Дону додому,
За плечима — торбина
Ще й латана свитина,—
Гей, гей! — дочумакувавсь!
«Постій, чумак, постривай,
Шляху в людей розпитай,—
Гей, гей! — чи не заблудивсь».
«Мені шляху не питать:
Прямо степом мандрувать,—
Гей, гей! — долю доганять!»
Пішла доля ярами,
Зеленими лугами,—
Гей, гей! — не вмів шанувать.
«Як я долі не знайду,
До шинкарки в шинк зайду,—
Гей, гей! — забуду біду».

(Ф., II)

Та чумак не любив довго журиться,
а тішився надією, що знову заробить.

Ой не стелися, хрещатий барвінку,
Та й по крутій горі,—
Гей, не втішайтесь, злії вороженьки,
Та пригодоньці мої!
Бо моя пригода — козацькая врода —
Гей, як ранняя роса:
Що вітер повіє, сонечко пригріє —
Роса на землю впаде.
Що вітер повіє, сонечко пригріє —
Роса на землю впаде:
Так моя неслава — людська поговорка
Марно собі пропаде!
Наїхали жиди, жиди арендарі
Воли й вози цінувать...
Ой беріте ж ви усю худібоньку,
Не маю вам що й казать!

А як я жив буду, то все те добуду:
Воли й вози покуюю,
Мережані ярма, тернові занози
Я сам собі пороблю.
Мережані ярма, тернові занози
Ще ж бо я й сам пороблю,—
На людську славу, на поговорку
Ще не раз у Крим схожу.

(Рудч.)

УКРАЇНА —
ЧАЙКА-
НЕБОГА

Зо всіх наведених пісень видко, як жив наш народ. Нещаслива його доля. Гетьман Ів. Мазепа порівняв долю України з тією чайкою, про яку в пісні співається.

Ой, біда, біда та чайці-небозі,
Що вивела часнята при битій дорозі.
Там чумаки йшли, часнят знайшли —
Чаєчку зогнали, часнят забрали.
А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється,
До дороги припадає, чумака благає:
— Ой чумаче, чумаче, ще ж ти молоденький,
Верни мої часнята — ще ж вони маленькі!
— Ой не верну, чайко, не верну, небого,
Бо забереш часнята, полетиш у поле!
— Не буду летіти, тут буду сидіти;
Буду воли завертати, в пригоді ставати!
— Ой полети, чайко, на зелену пашу,—
Бо вже твої часнята покидали в кашу!
— Бодай же ви, чумаки, у Крим не сходили,
Як ви мої часнята у каші зварили;
Бодай же вам, чумаки, воли похворіли,
Як ви мої часнята з кашою поїли;
Бодай же вам, чумаки, воли поздыхали,
Як через вас часнята навіки пропали.
— Ой чаєчко наша, неправдонька ваша:
З маленькими часнятьми добра буде каша!

(Рудч.)

ПІСЛЯСЛОВО

...Тут я звів до купи історичні пісні та думи, що до сього часу розкидані були по всяких пісенниках та наукових виданнях. На жаль, живучи в глухому місті, я не мав змоги використати весь цінний пісенний матеріал, який де тільки є надрукований.

Все ж таки я мав змогу перевірити тексти пісень по кількох варіантах (про Нечая, наприклад, та Бондарівну звірено більше ніж 100 варіантів) і звести їх до купи, взявши з кожного те, що найправдивіше та найкраще освітлює ту чи іншу історичну подію, той чи інший історичний час.

Подекуди для ясності та для легкості я повставляв свої слова або своїми замінив слова тексту в матеріалах. Це робив я лише на основі тих наукових розвідок, які мав під рукою, та лише там, де певен був, що така заміна не тільки не пошкодить, а навпаки, посприє правдивості пісні. Та й слів таких дуже мало, і всі вони виділені (курсив). Після кожної пісні помічено, з якого джерела вона або основа її взята.

СКОРОЧЕНІ ПОМІТКИ ТРЕБА РОЗУМІТИ ТАК:

- К. Ст.* — «Кієвская Старина».
А. і Д. — «Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, Т. I і II».
О.У.-Р.Н.П. — Ф. Коллеса «Огляд українсько-руської народної поезії».
Чуб. — «Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ пятый».
З.Н.Т.Л. — «Записки наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові».
Л.д. — М. Лисенко. «Збірник народних українських пісень (для хору), десятки I—XII».
Л. зб. — М. Лисенко. «Збірник українських пісень (для одного голосу), випуски 1—7».
«300» — «300 найкращих українських пісень», вид-во «Вік».
Ф. — «Українські пісні з нотами», вид. коштом друкарні Є. І. Фесенка, вип. I—IV.
Коцип. — Коципинський А. «Пісні, думки і шумки руського народу Подолії, України і Малоросії».
М.—50 — Малашкин Л. Д. «50 українських пісень».
Рудч. — І. Я. Рудченко «Чумацкія народныя пѣсни».
Конц. — Г. М. Концевичь «40 малорос. трехголосых пѣсен. Выпуск I».
 Г. М. Концевичь «25 малорос. трехголосых пѣсен. Выпуск II».
 — Г. М. Концевичь «30 малорос. четырехгол. пѣсен. Выпуск III».
 — Г. М. Концевичь «30 малорос. четырехгол. пѣсен. Выпуск IV».
 — Г. М. Концевичь «30 малорос. четырехгол. пѣсен. Выпуск V».
Яворн. «Ист. Зап. коз.» — Д. Яворницький. «Історія запорожского козачества».
Яворн. «По слѣд. запорожцевъ» — Д. Яворницький. «По слѣдам запорожцевъ».
Срезневський. «Запорожск. Старина» — І. Срезневський. «Запорожская Старина».

ЗМІСТ

ЧАСИ ДОІСТОРИЧНОЇ ТА КНЯЖОЇ ДОБИ	Про навчання дітей рідної історії	5
	Слов'яни	30
	Князь і військо	31
	Дружина	32
	Похід і здобич	33
	Життя князя і дружини у вільну від походу годину	34
	Підбивання слов'янських племен і збір данини	36
	Святослав	36
	Торгівля	37
	Воеводи-дружинники	38
	Володимир. Повстання князівств білоруських та московських	39
	Татари	40
	Після татарського наскоку	41
	Україна під Польщею. Утеча в дикі степи	46
	КОЗАЧЧИНА	
Запорозька Січ. Дмитро Вишневецький-Байда	48	
Організація Січі	51	
Завдання січовиків. Походи	52	
Життя на Запорозжі під час спокою	55	
Козацькі бенкети	56	
Привабливість Січі	59	
Великі походи	64	
Батьки виряджають дітей в похід	67	
Туга козаків за рідними й близькими	72	
Смерть козака	76	
Дума про Хведора Безрідного	79	
Козацькі бенкети після походу	80	
Бусурманська неволя	81	
Дума про трьох братів	83	
Дума про Самійла Кішку	85	
Жінки-українки в турецькій неволі	96	
Мати зустрічається з дочкою в неволі	97	
Похід Сагайдачного на Варну	100	

ХМЕЛЬНИЧЧИНА Реєстрові козаки 104
Унія 104
Пісня про Бондарівну 105
Жиди-рандарі 112
Повстання 113
Дума про Хмельницького і Барабаша 114
Похід Хмельницького проти поляків 118
Бій при Жовтих Водах 118
Бій під Корсунем 120
Козацькі загони. Перебийніс 124
Жиди тікають з Білої Церкви до Полонного 125
Похід на Поділля, на Львів 128
Облога Збаража 129
Зборівський мир 130
Пісня про Нечая 131
Пісня про Морозенка 134
Богун б'ється з поляками 136
Берестецьке бойовище 137
Білоцерківська згода 138
Похід в Молдавію 139
Приєднання до Московщини 142
Дума про смерть Хмельницького 143
Гетьманування Юрія Хмельницького і Виговського 144

РУІНА

Петро Дорошенко 150
Облога Почаїва 151
Кошовий Іван Сірко 151
Похід на Крим 152
Дуки і голота 154
Відносини Петра I до України 155
Семен Палій 156
Повстання гетьмана Мазепи 157
Козаччина після Петра I 160
Гайдамаки 161
О. Довбуш 162
Сава Чалий 163
Сотник Харько 169
Пісня про смерть Д. Кушніра 171
Повстання Залізняка і Гонти 171
Скасування Магдебурзького права 175

**СКАСУВАННЯ
СІЧІ
ТА КОЗАЦТВА**

У запорожців однімають останні козацькі вольності 180
Руйнування Січі. Арешт Калнишевського 181
Пісні про руйнування Січі 183
Запорожці тікають до Туреччини 184
Запорожці за Дунаєм 188

I. Доля запорозьких недобитків та їхніх нащадків
Козаки допомагають Москві у війні з турками 192
Чорноморське козацтво 194
Козаки оселяються на Кубані 197
Задунайська Січ 198
У чорноморців однімають останні вольності 199
Заведення кріпацтва 199
Кріпаки тікають на Січ Задунайську 201

II. Від Катерини II до Олександра II
Азовське військо 201
Скасування унії 202
Кримська війна і козацтво 202
Занепад національної свідомості серед козацтва 204

РЕКРУТЧИНА

Рекрутські набори 210
Тікають від рекрутського набору 212
Поневіряння в солдатах 213

**ПАНЩИНА
ТА II
СКАСУВАННЯ**

Життя кріпаків 222
Повстання кріпаків 227
Кармалюк 230
Проти кріпацтва 233
Т. Шевченко і кріпацтво 234
Скасування кріпацтва 234
Безземельні селяни 244

ЧУМАЧЧИНА

Походження чумаччини 248
Чумаки в дорозі 248
Чумацькі пригоди в дорозі 251
Смерть чумака в дорозі 256
Зима захоплює чумака в дорозі 261
Чумаки гуляють після щасливої подорожі 262
Україна — чайка-небога 267

Післяслово 268
Скорочені помітки 268

Літературно-художнє видання

Українське відродження

ГРИГОР'ЄВ-НАШ

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
В НАРОДНИХ ДУМАХ
ТА ПІСНЯХ**

Для середнього
та старшого шкільного віку

Художник
ЛОПАТА ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ

Упорядник ілюстрацій
ДЕМИДЕНКО АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ

Художній редактор М. С. Пшінка
Технічний редактор Ф. Н. Резник
Коректори В. Д. Бондар, І. Ю. Павлоцька,
Т. М. Васильєва

Здано на виробництво 14.10.91. Підписано до друку 20.03.92.
Формат 70×100/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 21,93. Умовн. фарб.-відб. 22,9.
Обл.-вид. арк. 17,69. Тираж 50 000 пр. Зам. 1531-1.

Видавництво дитячої літератури «Веселка».
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005,
Львів-5, Зелена, 20.

Григор'єв-Наш.

Г83 Історія України в народних думах та піснях:
Для серед. та ст. шк. віку /Худож. В. І. Лопата;
[Упоряд. іл. А. П. Демиденко].— К.: Веселка,
1993.— 271 с.: іл.— (Укр. відродження).
ISBN 5-301-01294-0.

Це видання не має в сучасному українському книгодрукуванні аналогів
як за своєю побудовою, так і за зібраним у ньому безцінним — на вагу
духовного золота! — історичним матеріалом.

Карби героїко-драматичної долі нашого українського народу тут по-
стають крізь чесний голос незмирущої народної пісні, крізь відкрити
душу правичної народної думи — саме в них найоб'єктивніше і найглибше
оживає історія України. І все це самобутньо й органічно поєднується
з історичними розвідками Григор'єва-Нашого (справжнє прізвище Ни-
кифор Григорієв), активного громадського і політичного діяча, члена
Центральної Ради, міністра освіти в уряді Української Народної Республіки,
пізніше керівника українського відділення радіостанції «Голос Америки».

Г 4803640101—065 БЗ-38-1.92
206—93

ББК 82.3Ук